

Kurt Genrup
Gåsskötsel
En etnologisk
studie med
särskild hänsyn
till skånska
förhållanden

Gata i Skanör.

Utgivare: Folklivsarkivet med Skånes musiksamlingar, Lunds universitet

Text © Kurt Genrup, 1975

Denna text är licensierad under CC BY-NC-ND, Erkännande-Ickekommersiell-IngaBearbetningar. (Se fullständiga villkor: <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/deed.sv>.) Enligt licensen får verket spridas utan att tillstånd behövs, men bara i icke-kommersiella sammanhang. Verket får inte bearbetas och den som återanvänder verket måste ange dess upphovsperson.

Om inget annat anges är samtliga foton och bilder undantagna och du måste begära tillstånd från upphovsrättsinnehavaren om du önskar återanvända detta material.

eISBN: 978-91-89874-77-0

Skrifter från Folklivsarkivet i Lund, vol. 16
ISSN: 0346-6051

Vid citering: Genrup, K. (1975). *Gässkötsel*. Lund: CWK Gleerup.
<https://doi.org/10.37852/oblu.93>

Information om Skrifter från Folklivsarkivet i Lund finns här:
<https://www.ht.lu.se/serie/folklivsarkivet>

Volymen är digitaliserad 2020/2021.

**Skrifter från
Folklivsarkivet
i Lund nr 16**

Till

Gunilla

Åke Sjöström

Gåsskötsel

**En etnologisk studie
med särskild hänsyn
till skånska förhållanden
av Kurt Genrup
Folklivsarkivet i Lund 1975
CWK Gleerup**

C W K Glerup är produktlinjenamnet för vetenskapliga skrifter utgivna av LiberLäromedel Lund

Omslagsbild:

Gata i Skanör år 1879. Ur A. P. Erikson, En fotvandring till Skanör och Falsterbo (Ett litet julhäfte 1879 s. 14). "Ty att jag talar om gäss och ritar gäss på min teckning, kan väl icke anses elakt? De måste med om skildringen skall bli någorlunda naturtrogen." (ibid. s. 13).

Omslagets layout: Lars Tempte

© Kurt Genrup

Printed in Sweden

Folklivsarkivet, Lund, 1975

ISBN 91-40-04059-3

Förord

Föreliggande undersökning har utförts vid Etnologiska institutionen i Lund. Docent Brita Egardt har alltsedan arbetet påbörjades 1969 varit min handledare. Professor Nils-Arvid Bringéus har också följt mitt arbete och stött min forskning på olika sätt. Jag framför till dem båda ett varmt tack.

Jag har dessutom en rad andra forskare att tacka för anvisningar och uppgifter av olika slag. Jag vill främst tacka professor Gösta Berg, som läst manuskriptet och gjort viktiga påpekanden, vidare professor Nils Olsson, fil. dr. Carl-Martin Bergstrand, fil. dr. Karl-Gösta Gilstring, museumsinspektör Ole Højrup, docent Anders Gustavsson, arkivarie Åke Werdenfels och fil. kand. Lage Nilsson.

För hjälp med bildmaterial till avhandlingen tackar jag ingenjör Lars Dufberg och amanuens Bengt Jacobsson. Till kamraterna vid forskarseminariet och tjänstemännen vid de i källförteckningen uppräknade institutionerna, biblioteken, arkiven och museerna vill jag också framföra mitt tack.

För excerpiering, renskrivning och korrekturläsning tackar jag fru Margit Nilsson och för upprättande av beläggsprotokoll fil. kand. Inger Brun. Excerpteringen av bouppteckningar har utförts av fil. kand. Eva Agrell och fil. kand. Catarina Fogelberg. Kartorna har renritats av fru Hanna Nerman. Översättningen till tyska har gjorts av fil. stud. Raimund Sjöberg. Manuskriptets slutliga utskrift har gjorts av fru Britt-Marie Stenvall. För en utomordentlig arbetsinsats vid tryckningen tackar jag institutionstekniker Vagn Andersen och för lay-out m. m. fru Ulla Grip och fru Hanna Nerman.

Mina forskningar har underlättats genom bidrag från humanistiska fakultetens anslag till främjande av ograduerade forskares vetenskapliga verksamhet, Ebbe Kocks stiftelse och Gabrielle Jeanssons stiftelse.

Jag vill slutligen rikta ett varmt tack till mina anhöriga för stöd, hjälp och uppmuntran.

Lund i oktober 1975

KURT GENRUP

Innehåll

	FÖRORD	5
	INLEDNING	9
	Aspekter, avgränsning, uppläggning	9
	Inledande källdiskussion	10
	Kartering	12
I	GÅSAVELN I SKÅNE – EN HISTORIK	14
	Tidigare översikter	14
	Aveln fram till 1700-talet	15
	Aveln under 1700-talet och fram till skiftet	18
	Aveln från skiftet till 1870	21
	Aveln 1870-1920	24
	Jämförelse med övriga Sverige	33
	Jämförelse med Danmark	38
	Summering	40
II	ÅRSCYKELN – ETT ANALYSREDSKAP	42
	Stammens sammansättning och benämning	43
	Avelsdjurens improduktiva period	46
	Avelsdjurens produktiva period	47
	Arbetsfördelning inom produktionsenheten	54
	Grönbetesperiod	63
	Stubbetesperiod	63
	Gåsvaktning	65
	Hinderdon vid betesgång	69
	Gåsmärkning	72
	Kontroll av gäss före gödning	73
	Gödningsperiod	74
	Unggåsslakt	79
	Sammanfattande synpunkter	82
III	PRODUKTIONSSYSTEM	84
	1. Fullständig skötsel	85
	2. Avbrott i cykeln före ruvning	88
	3. Avbrott i cykeln före grönbete	93
	4. Avbrott i cykeln före stubbete	97
	5. Avbrott i cykeln före gödning	119
	6. Gåslegosystem	126
IV	FJÄDERKONSUMTION	139

Sommargods 139
Vintergods. Egenkonsumtion - avsalu 142
Gåsfjäders användning. Dunsängen 146
Sammanfattning 154

V	KÖTTKONSUMTION	156
	Egenkonsumtion - avsalu efter 1800-talets mitt	156
	Handeln med gåskött	158
	Konsumtionstillfällen	160
	Egenkonsumtion - avsalu i historisk belysning	166
	Egenkonsumtion - avsalu i jämförande geogra- fisk belysning	167
	Egenkonsumtion - avsalu i förhållande till pro- duktionstyper	169
	Sammanfattning	169
IV	SYNTES	171
	Renodlade faktorer	171
	Arbetsfördelning	176
	ZUSAMMENFASSUNG	177
	BILAGA	192
	FÖRKORTNINGAR	194
	KÄLLOR OCH LITTERATUR	195
	Otryckta källor	195
	Tryckta källor och anförd litteratur	197
	NOTER	214

Inledning

Aspekter, avgränsning, upplägning

Tamgäss, gässkötsel och produkter från denna näringsgren kan vara föremål för forskning inom flera vetenskaper och utifrån skilda synpunkter. Det betraktelsesätt, som präglar denna etnologiska avhandling om gässkötsel, innebär framför allt, att näringen studerats i sitt kulturella sammanhang. Sakligt omfattar undersökningen enbart bruksavel, d. v. s. avel inriktad på kött- och fjäderproduktion.

Bruksavel är dock inte ett entydigt begrepp. Jämsides med den fullständiga skötseln från avel till slakt vid en och samma brukningsenhet har flera mer eller mindre ofullständiga former förekommit. Man kunde anskaffa ungdjur vid olika tider på året för att hålla dem fram till slakten, men även utackordera gässen till beteshållare under en viss tid. Efter en noggrann penetrering av källmaterialet särskildes slutligen olika produktionssystem, som lades till grund för en fortsatt analys. Denna tog sikte på deras utbredning, ålder, sociala omfattning, förutsättningar i produktionsledet och målinriktning vad beträffar konsumtionens art och miljö.

Tidsmässigt är tyngdpunkten i denna analys förlagd till 1800-talets senare hälft och 1900-talets båda första årtionden. Denna period gäller för hela husdjursskötseln som en brytningstid mellan gammalt och nytt. En historiker har rubricerat de genomgripande förändringarna under tiden 1867-1915 "revolutionen i ladugårdarna".¹ Det är också under detta tidsavsnitt, som produktionssystemen visar sin största variationsbredd.

Ursprungligen omfattade undersökningen hela Sverige. Då det under arbetets gång visade sig, att samtliga aktuella produktionssystem funnits i Skåne, befanns en begränsning till denna provins fördelaktig, framförallt därigenom att den medgav en större fördjupning av framställningen. Det jämförande materialet från övriga Sverige och utlandet, speciellt Danmark, spelar dock en stor roll inte minst för tolkningen av olika företeelser.

Som nödvändig bakgrund och referensram till den centrala analysdelen lämnas i de två första kapitlen dels en bred historisk översikt över hållandet av livgäss och dels en detaljerad redogörelse för tamgässens årscykel och de däri ingående skötselmomenten.

Avhandlingen utmynnar i en syntes, där de faktorer renodlas, som på ett mer eller mindre avgörande sätt visat sig ha påverkat gåsaveln och dess utformning. Här sättes även produktions-systemen in i en vidare problematik rörande arbetsdelningsprinciper och hushållningsformer.

Inledande källdiskussion

Det källmaterial, som kommit till användning i avhandlingen, kan indelas i följande huvudgrupper: 1. Uppteckningsmaterial, 2. Historiskt-arkivaliskt material (i första hand bouppteckningar, räkenskaper), 3. Lagar och förordningar, 4. Statistik, 5. Topografisk litteratur, 6. Kokbokslitteratur, 7. Lantbruksekonomisk litteratur.

Materialet uppvisar en ytterst heterogen karaktär. Det har ofta varit svårt att finna tillfredsställande källor. Notisartade belägg är ibland resultat av omfattande materialgenomgångar.

Källkritiska synpunkter på de använda materialkategorierna kommer att framföras efterhand som dessa aktualiseras i texten. I detta avsnitt skall endast den typ av material, som utgör stommen för avhandlingen, traditions- eller uppteckningsmaterialet presenteras och allmänt granskas.

De svenska folklivsarkiven rymmer ett relativt omfattande arkivmaterial, som belyser olika sidor av det aktuella realområdet. Dels har för näringen i dess helhet ett metodiskt samlingsarbete bedrivits genom frågelistorna EU 88, Gåsavel (1939) och LUF 146, Gåsskötsel (1971, listan även utsänd av KU och ULMA); dels finns svar på frågelistor, som berör vissa sidor av näringen som Landsmålsarkivets frågelista M 55, Husdjursskötsel (1931, utsänd av både ULMA och DAL), NM specialfrågelista nr 74, Hållande av boskap i boningshuset (1939), EU 9, Textiliernas användning (1928 med 2:a upplaga 1930), LUF 153, Fjäderbolstrar (1973) och EU 35, Slakt (1931 med 2:a upplaga 1947). Vidare har enstaka svar på andra frågelistor kommit till användning, ex EU 92, De obesuttna (1939). Fil. dr. K. G. Gilstring i Linköping har dessutom för sitt privata arkiv till sin ordsmeddelarstab sänt ut frågor, som tar upp olika sidor av gåsskötseln. Åren 1968-74 har författaren gjort en del kompletterande uppteckningar, företrädesvis i Skåne. De ingår i LUF:s M-arkiv. Till detta kommer slutligen en

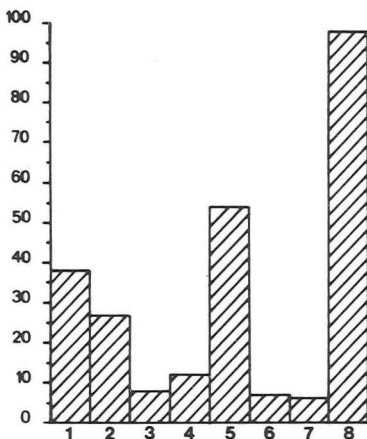

Fig. 1. Antal använda uppteckningar med skånsk proveniens: 1. Svar på LUF 146, 2. Svar på LUF 153, 3. Svar på EU 9, 4. Svar på EU 35, 5. Svar på EU 88, 6. Svar på NM spec. 74, 7. Svar på ULMA M 55, 8. Övriga uppteckningar.

mängd, mer eller mindre omfattande, belägg ur s.k. fria uppteckningar i olika arkiv.

Arkivmaterialet visar en tillfredsställande geografisk spridning både för det intensivundersökta området och för Sverige i sin helhet. Detta gäller i synnerhet, om materialet ställs i relation till gåsskötselns verkliga utbredning. Uppteckningsmaterialets omfattning för Skåne framgår av figur 1.

När det gäller den sociala aspekten, tar de båda viktigaste frågelistorna, EU 88 och LUF 146, särskilt upp frågor om skillnader mellan olika samhällsgrupper. Sagesmännens egen sociala tillhörighet gör dock, att det främst är allmogens gåsskötsel, som skildras mera ingående. Denna brist på balans vägs dock tillfredsställande upp av andra kategorier av källmaterial.

I tiden täcker det svenska uppteckningsmaterialet tämligen väl perioden 1870-1920, medan ett mindre antal uppteckningar gäller ännu tidigare förhållanden.

Ur saklig synpunkt behandlas själva skötseln liksom konsumtionen av fjäder och kött som regel mycket uttömmande och detaljerat i uppteckningarna. Däremot har de organisatoriska frågorna i samband med de s.k. produktionssystemen och produktionstyperna inte beaktats i den utsträckning, som skulle varit önskvärdt. Ett undantag utgör dock svaren på frågelistan LUF 146.²

För att få ett fylligt, danskt material som jämförelse har ett över hela landet väl spritt urval om c:a 300 uppteckningar excerperats. De utgör svar på frågelistorna NEU nr 5, Slagtning (1944) och NEU nr 10, Røgt 2 (1949). Därutöver har ett mindre antal uppteckningar ur andra danska arkiv kommit till användning. Dessa arkiv redovisas i källförteckningen.

Av utomnordiskt, jämförande, otryckt material skall i första hand nämnas de lexikografiska samlingarna vid Preuss. Wörterbuch Archiv i Kiel.

Eftersom det redan finns ett antal etnologiska arbeten, som ger en allmänt förd källkritik av uppteckningar,³ inskränker vi oss här till några kompletterande synpunkter på uppteckningar rörande gåsskötsel och konsumtion av gåsprodukter.

Det kan med en gång fastslås, att de uppteckningar som använts, genomgående har ett högt källvärde. Till detta samverkar en mängd faktorer. Företeelsen har, med tanke på bakgrunden för flertalet sagesmän, inte framstått som någonting invecklat, där risk för förvanskning genom missförstånd eller omtolkningar förelegat i någon större utsträckning. I detta fall kan inte heller någon emotionell inställning ha påverkat svaren. Ämnesområdet omspannar ju inte känsloladdade ting, som kunnat framstå som icke-socialt accepterade, generande eller ned-sättande. Ett undantag skulle kunna vara bruket att hysa gäss inomhus, men någon tendens att förbigå detta kan ej spåras. När det gäller frågan om sagesmännens perception, kan slutligen framhållas det självklara i, att man efter en längre tidsrymd förhållandevis bra minns en näringsgren av relativt stadigvarande karaktär. Detta i synnerhet som sagesmännen oftast varit personer, som själva aktivt deltagit i produktionen eller på annat sätt ägt en god kunskap om bygden. Sammanfattningsvis kan alltså fastslås, att sagesmännens minne, vilja och förmåga i kombination resulterat i uppteckningar med ett högt källvärde.

De i texten anförda svenska citaten från 1600-talet och framåt har moderniserats med undantag av uppteckningar, där den folkliga språkdräkten bibehållits.

Notapparaten har gjorts så kortfattad som möjligt. När en specificering måste anses onödig, hänvisas till enstaka utvalda typexempel, även om en mängd likartade belägg funnits.

Kartering

I föreliggande avhandling återfinnes sex kartor med olika syftemål. I kapitel I visar kartorna 1 och 3 ungefärlig utbredning och sockenvis frekvens vid en viss tidpunkt. Karta 2 har till syfte att visa indelningen på s. k. naturliga jordbruksområden, som är indelningsgrunden för vidhängande tabeller.

I kapitel III visar kartorna 4 och 5 medelst skraffering, hur produktionssystemet i fråga i södra Sverige och Danmark varit regionalt förankrat, d. v. s. hur olika bygder samspelat. Kar-

torna anger endast ungefärlig förekomst och säger inte heller någonting om frekvens. De har närmast karaktär av principskisser.

På dessa kartor har också handelsriktningarna antytts utan krav på fullständighet och exakthet. Syftet har endast varit att ge riktningarna i stort. I etnologiska arbeten har ett liknande förfaringssätt tidigare förekommit i ett par fall.⁴ Karta 6 visar utbredningen av bruket att taga gäss till lega. Här har inte tagits hänsyn till de olika varianterna, vilka redovisas i tabellform. Sistnämnda karta baseras endast på uppteckningsmaterialet, medan karta 4 och 5 baseras på allt tillgängligt material, där det danska dock endast är ett urval. I tiden gäller kartorna 4-6 1800-talets senare hälft och 1900-talets två första årtionden.

Utbredningarna för övriga produktionssystem torde framgå av texten.

Beläggsprotokoll för det samlade uppteckningsmaterialet, produktionstyperna och olika företeelser, som behandlas i övriga kapitel, kommer att överlämnas till LUF:s A-arkiv.

I. Gåsaveln i Skåne - en historik

Som bakgrund och referensbas till strukturanalysen ges i detta kapitel en översiktlig framställning av den skånska gåsavelns intensivområden och utbredning från 1500-talet och fram till början av 1900-talet. Först undersökes vilken förankring näringen haft ur rumslig synpunkt och vilka avgörande förändringar i intensitet, som skett under olika tidsperioder. Tyngdpunkten i denna historik är dock lagd på förhållandena under 1800-talet och 1900-talets början. Därefter ställs gåsaveln i Skåne under jämförelse med förhållandena i övriga Sverige och i Danmark. I samband med de rumsliga frågorna behandlas även rent översiktligt de sociala.

I översikten beaktas särskilt i vad mån gåsaveln varit betingad av naturförhållanden och kulturlandskapets skiftande typer. Avsnittet behandlar endast förekomsten av livdjur och avel, inte olika produktionssystem. Begreppen gåsavel, gåsskötsel, gås-uppfödning, gåshållning och gåsodling användes växlande och utan åtskillnad.

Tidigare översikter

Framställningar av den skånska gåsaveln i äldre tid är fåtaliga och har uppenbara brister. De är som regel mycket kortfattade och bygger ofta på uttalanden av resenärer o. dyl. Inte sällan har ett fåtal äldre lokala beskrivningar av gåsskötsel, ex. N. G. Bruzelius' och N. Lovéns (Nicolovius') fått stå som typexempel för all äldre gåsodling i landskapet, vilket skapat en klichéartad bild. En historik, som behandlar förhållandena under 1800-talet och början av 1900-talet, är skriven av H. Funkquist.¹ I detta arbete är emellertid den ekonomiska aspekten helt dominerande.

För Sverige i sin helhet finns ett fåtal översikter, som behandlar gåsskötseln och dess historia, ofta i samband med andra

fjäderfän. De har närmast karaktären av kompilat.² Det saknas således mer omfattande översikter, som skulle kunna bilda stomme för det föreliggande kapitlet. Detta är därför till stor del baserat på egna forskningsresultat. För Danmarks del är situationen betydligt bättre. Här finns ett antal sammanfattande översikter, främst av ekonomisk och kulturhistorisk karaktär.³

Aveln fram till 1700 - talet

Det spröda och svårtolkade materialet gör det inte möjligt att ta medeltiden till utgångspunkt för en översikt av gåsaveln. Detta gäller i ännu högre grad om förhållandena under förhistorisk tid. Det bör dock nämnas, att bl. a. E. Hahn antar, att gåsen är den tidigast domesticerade fågeln.⁴ Men senare forskning har betonat, att detta knappast kan verifieras, lika litet som uppfattningen helt behöver förkastas. Man tycks dock kunna fastslå, att människan hållit gäss alltsedan neolitisk tid.⁵

Att gässen så lätt låter tämja sig, gör det troligt, att de ursprungligen domesticerades på olika ställen. Således även i Skandinavien där grågåsen hade sina häckningsplatser. Gudmund Hatt uttrycker sig dock med stor försiktighet, när det gäller den förhistoriska gässkötseln i Danmark: "Tamme Ænder och Gæs fandtes maaske ogsaa hos os i Oldtiden, men for Fuglenes Vedkommende er det ikke let at skelne tamme fra vilde Individer paa Knuglerne."⁶ Även benfynden från det medeltida Lund är svåra att identifiera i detta sammanhang: "It is extremely difficult to ascertain whether the bone fragments belonged to wild or domestic geese. . . It is probable that the breeding of the domestic goose has a long history in Scania and that the primitive domestic breeds varied considerably in size and were not as large as the modern breeds."⁷ Av medeltida skriftliga belägg bör i första hand nämnas Skånelagen. Här omnämns gäss i ett par sammanhang.⁸ Att av dessa enstaka uppgifter dra några slutsatser om gåsaveln under medeltiden är naturligtvis inte möjligt. Man kan dock förmoda, att näringen redan vid denna tid hade en viss omfattning i de skånska slättbygderna.

Först i Lunds stifts landebok möter en källa, som möjliggör en ungefärlig uppskattning av gåsavelns utbredning och omfattning för hela Skånes vidkommande. Landeboken brukar något oegentligt dateras till år 1569, men låg förmodligen inte färdig förrän ungefär tio år senare.⁹ Den redovisar bl. a. detaljerat pastors lön (Reditus pastoris) sockenvis. Härav framgår, att gäss i stor utsträckning ingick bland naturapersedlarna.

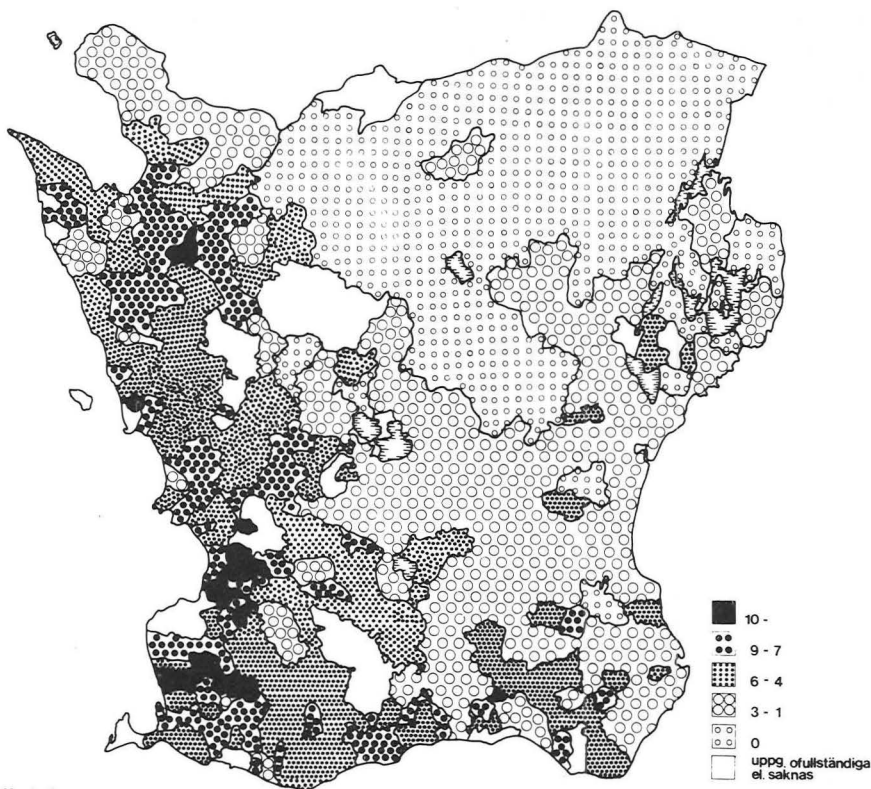
Eftersom socknarna var av mycket skiftande storlek är absoluta tal i detta sammanhang av mindre intresse när det gäller att påvisa regionala och kvantitativa skillnader. Jag har därför valt att för varje socken dividera antalet tiondegivare med det totala antalet gäss och på grundval av dessa siffror kartlägga fördelningen.

Källkritiska problem i anslutning till landeboken har behandlats av bl. a. K. G. Ljunggren, K. Hansson och S. Dahl.¹⁰ Ett av dessa är tillämpningen av 1539 års tiondestadga, eftersom denna låg till grund för tiondet, så som det speglas i landeboken.¹¹ I stadgan föreskrives att tionde skall utgå av alla under året födda ungdjur. Ser man till kvicktiondet i sin helhet står det dock klart, att avlösning måste ha skett i många fall. Listorna återger således inte alltid det verkliga antalet husdjur inom respektive socken vid den tid, när landeboken lades upp. Höns lämnades sålunda som tionde endast i S. Åsbo, Luggede, Harjagers och Färs härader.¹² Men att hönsskötseln skulle ha varit begränsad endast till dessa härader förefaller otroligt. Ett annat källkritiskt moment ligger i landebokens fiskaliska natur. Mindre gårdar, som under året inte födde fram tio ungdjur har knappast blivit medtagna. När det gäller gäss, tycks däremot varje enhet ha fått fram minst tio gässlingar och alltså registrerats. Detta faktum tillsammans med det förhållandet att det i landeboken för varje socken finns en särskild kolumn för just gäss, gör att materialet måste tillskrivas ett högt källvärde. När gäss väl förekommer som persedel, är det troligt, att de i stort sett beräknats utgå från var och en som hade sådana. Man kan dock självfallet inte helt utesluta en avlösning. En sådan kan exempelvis påvisas för Hallands län.¹³ Att gäss varit en eftertraktad tiondepersedel beror bl. a. på att tiondet här kunde levereras regelbundet i motsats till exempelvis ungnöt.

Att landeboken speglar verkliga, geografiska skillnader för gåsavelns vidkommande framgår också av ett annat faktum. Även för de norra delarna av landskapet finns det i regel en kolumn, där gässen skulle anges. När så inte har kunnat ske, har man noterat "nihil".

Att tiondestadgan tillämpats strikt vad beträffar antalet gäss vid en och samma brukningsenhet, förefaller emellertid mindre troligt. Oavsett gäsflockens storlek har antagligen endast en gås utgått per tiondegivare. För detta talar bl. a. att man för vissa socknar, där gässkötseln av allt att döma varit allmän, inte angett kvantiteten utan istället noterat "Gies en aff huer gaard(t)".¹⁴ Ett sådant exempel är Åkarp i Bara härad. Om detta är riktigt, finns direkta paralleller längre fram i tiden.¹⁵

Uppgifterna i landeboken bör således kunna ligga till grund för en uppskattning av gässkötseln utbredning och omfattning hos allmogen i Skåne omkring 1570. Beträffande gåsavelns omfattning hos de högre stånden hänvisar jag till följande delavsnitt.

Karta 1.
Antal gäss per 10 decimantes enl. Lunds stifts landbok (sockenmedeltal)

På karta 1 markeras ett intensivområde omfattande socknar, som redovisar minst 7 gäss per tio decimantes (tiondegivare). Det omfattar ett relativt sammanhängande utbredningsområde från Stenshuvud i sydöst och upp till Skälderviken.¹⁶ Däremot finner man en så gott som total avsaknad av tiondegäss i skogsbygden inom Kristianstads län. Kartbilden mellan dessa båda områden skiftar starkt. I grova drag sammanfaller alltså de tre regionerna med vad Åke Campbell kallade slätt-, ris- och skogsbygden under 1700-talet.¹⁷ Mycket talar därmed för, att det finns ett samband mellan gåsavel och landskapstyp. Men det bör betonas, att landskapsbilden i många avseenden måste ha förändrats under de tvåhundra år det här är frågan om. Kartbilderna är alltså inte helt jämförbara.

Förutom att landebokens uppgifter här lagts till grund för en uppskattning av gässkötselns relativa utbredning, bör den rimligen också kunna antyda den absoluta omfattningen. När det t. ex. utgått 7-9 gäss per tio decimantes, måste detta betyda, att mellan 70 och 90% av bönderna i socknen haft gäss.

Gåsskötselns utbredning under 1600-talet hade sannolikt samma omfattning som århundradet innan. Här finns det dock inga möjligheter till ett täckande tidssnitt med hänsyn till det bristfälliga källmaterialet. En möjlig källa vore de jordrevningsprotokoll från 1670-71, som skulle ligga till grund för beräkningen av den årliga räntan. Enligt S. Dahl brister emellertid dessa protokoll i noggrannhet.¹⁸ De har dock ofta använts av olika forskare. G. Nordholm har således med utgångspunkt från jordrevningsprotokollen räknat ut livgässens utbredning i två socknar i Ingelstads härad: Hammenhög och Hannas. Han får fram ett medeltal om 1,6 gäss i Hammenhög med sina 32 brukningsdelar, medan de 16 brukningsdelarna i Hannas i medeltal hade 2,1 gäss.¹⁹ Räknar vi med ett medeltal av tre stamgäss per enhet, skulle man approximativt kunna uppskatta antalet gåsskötande brukningsdelar till omkring 50 resp. 70%. Dessa frekvenstal ligger mycket nära de, som socknarna uppvisade enligt landeboken.

Under 1600-talet började gruppen obesuttna att växa allt hastigare. "Skånska husmansklassen träder mera konkret inom vår synkrets från och med 1600-talet."²⁰ Redan då förefaller gåsskötseln ha spelat en viss roll hos gatehusmännen. Börje Hanssen visar på följande fördelning av gässen i Hagestad by, Löderup, Ingelstads härad år 1671: bondgårdar 67 gäss, gatehus 16 gäss.²¹

Aveln under 1700-talet och fram till skiftet

Under 1700-talet har man, jämfört med tidigare perioder, ett mera omfattande och mångsidigt källmaterial, för att belysa gåsskötselns utbredning. Det tryckta källmaterialet - resebeskrivningar och topografiska arbeten - har emellertid ett skiftande källvärde. De ger som regel små möjligheter att överblicka regionala skillnader. Ett undantag utgör Linnés Skånska resa 1749. Författaren, som uppmärksammat de många gässen på Väster- och Österslätt,²² ställde förhållandet i relation till skogsbygden: "Det är allmänt, att gässen trivas bättre på slätten än i skogslänta orter."²³ Samma naturekologiska aspekt anlägger Carl Hallenborg. Han har kommenterat ett av Linnés uttalanden om gässen på följande sätt: "Neml. å slätten; i skogsbygden äro gäss nog rara."²⁴

Av otryckt material, som skulle kunna ge en mera nyanserad bild kommer i första hand bouppteckningarna i fråga. Här har Folklivsarkivets i Lund avskriftsamling kommit till användning i orienterande syfte. Den är uppställd häradsvis och omfattar ett systematiskt urval av bouppteckningar. Vid genomgången har endast relationen mellan förekomst och frånvaro av gäss beaktats utan hänsyn till det totala antalet i varje bouppteckning. I urvalsserierna för Norra Åsbo, Västra och Östra Gö-

inge finner man gäss endast i ett ringa antal fall. Frosta och Villands härader visar på förekomst av gäss i något större utsträckning. Men omfattningen understiger klart förekomsten i bouppteckningarna för övriga härader. Bland dessa förekommer gäss vanligast i Järrestad, Harjager, Färs, Torna, Rönneberg, Bara och Oxie.²⁵ För att kunna belysa skillnader i frekvens mellan två ytterlighetsområden har samtliga bouppteckningar för Östra Göinge åren 1778, 1808 och 1818 jämförts med de från Bara härad för år 1790.²⁶ Antalet bouppteckningar med gäss i procent av det totala antalet understiger för Östra Göinge alla de tre valda åren 8%. Mot detta står siffran 85 för Bara härad. Det höga procenttalet här kan jämföras med J. F. Svananders uttalande från samma tid, att gässen tillhörde de husdjur, av vilka allmogen hade "mer än tillräckligt förråd".²⁷ Att slätten söder om Malmö var ett gäsavelns intensivområde uppmärksammades även av A. A. Hülphers år 1758: "Gäss finnas i myckenhet vadan gåshalvor, dun och pennor givas ymnigt."²⁸ I en lantmäteribeskrivning från slättbyn Örja vid Landskrona år 1759 omtalas bl.a. gässen som en överskottsprodukt. S. Dahl har använt lantmäteribeskrivningen för att ge ett exempel på den skånska slättbygden ur produktionssynpunkt. Gåsproduktionen var alltså en integrerande komponent i slättens näringsliv.²⁹ Men det bör också tilläggas, att byn låg nära en betydande köpstad. Inte bara hushållningen i slättbygden utan också närheten till städer och utskeppningshamnar skulle alltså kunna förklara gåsskötselns starka förankring i södra och västra Skåne. Även för Danmarks del har närheten till städerna spelat en viktig roll i äldre tid. B. Juul skriver 1807: "Gaaseavl, især naar den drives i Nærheden af en nogenlunde stor Bye, er altid fordelagtig for Landmanden."³⁰ Produkter från gåsen var begärliga handelsvaror, som tidigt gjorde aveln till en lönande affär för allmogen i städernas om- och uppland.³¹ Från Torna härad skriver Joh. Åkerman år 1828: "I de ännu oenskiptade byarna uppfödas även en mängd gäss, som försäljas i städerna."³² I sammanhanget kan man även återoppta den tyske nationalekonomen J. H. van Thürens delteori om areella näringar från år 1826. Den innebär att produktionsinriktningen inom en homogen jordbruksregion blir mer differentierad kring en konsumtionsenhet. Denna differentiering blir allt större, ju närmare man kommer avsättningsorten. Förutom gäss har saluproduktion av mjölk och grönsaker ofta skett i direkt anslutning till städerna.³³

Städerna har alltså sedan gammalt varit avnämare för överskottsproduktionen i grannskapet, men också i själva städerna idkade man en viss gäsavel. Det äldsta belägg för Skåne jag funnit för detta, gäller Malmö år 1590. Då är antecknat följande i tingboken rörande Lauritz Malers hus: "Kom der een vnderlig handell i hanz husz, som een hurrelwind, offuer giesen, som the laa pa eggene."³⁴

En betydande del av de syd- och mellansvenska städerna hade karaktären av "rus in urbe".³⁵ Där spelade gässen en viss

roll bland animalierna. För Skånes del finns redan under 1700-talet belägg för gåsskötselns stora betydelse i Skanör och Falsäterbo. Det heter bl. a. i en kartbeskrivning från 1773: "I synnerhet trivas här får och gäss."³⁶ Även för städer med mera "stadsmässig" prägel, t. ex. Ystad, finns belägg för gåsavel.³⁷ Men gåsaveln i städerna kan knappast ha varit särskilt omfattande, eftersom man tidigt förefaller ha täckt behovet genom import från kringliggande landsbygd.

Som jämförelse kan nämnas att Gösta Berg med exempel bl. a. från Ystad framhåller att även kalkoner har förekommit som stadsdjur: "Men det är inte att förvåna sig över att man hade kalkongårdar också i städerna, där hushållningen ännu hade många lantliga inslag."³⁸

Även om bönderna hade plikt att leverera gäss till herrgårdar och prästgårdar, så hade dessa ofta livgäss. Här föreligger dock regionala skillnader. Den redan omnämnda avskriftsamlingen av bouppteckningar har för 1700-talet 18 bouppteckningar efter präster och prästhustrur i Västra och Östra Göinge samt Norra Åsbo härad, men ingen omtalar livgäss. För Skåne i övrigt finns 53 bouppteckningar från prästgårdar varav 17, väl spridda, upptar livgäss. Att även huvudgårdarna i Skåne höll egna livgäss både vid denna tid och dessförinnan, ger S. Dahl exempel på genom utdrag ur inventarieförteckningar och bouppteckningar.³⁹ Gåsaveln var dock ej allmän vid herrgårdarna.⁴⁰ Av allt att döma skilde sig inte flockarnas storlek vid präst- och herrgårdar i någon större utsträckning från böndernas. Att man idkat gåsavel vid över- och underbefälsboställen kan inte klart beläggas, men i förordningar från 1730 och 1739 omtalas gåshus bland de byggnader, som innehavaren kan bygga "sig till lägenhet och nytta, om han det vill och mäktar".⁴¹

När de obesuttna under 1700-talet växte snabbare än bondeklassen, innebar detta en proletarisering, isynnerhet under seklets andra hälft. Av traditionella näringskällor i slättbygderna gav gåsskötsel för många husmän en möjlighet att åtminstone delvis klara försörjningen. Hur rätten till gåsskötsel reglerades mellan besuttna och obesuttna, visar en mängd detaljerade bestämmelser i byordningar för de skånska slättbyarna. Av bouppteckningsserien för Oxie härad år 1803 framgår, att tre av sex husmän och husmanshustrur redovisar gäss. Däremot förekommer inga gäss i bouppteckningarna efter tre drängar och pigor. I bouppteckningarna för Bjäre härad år 1820 framgår, att torpare och sjöfolk ofta höll sig med gäss. Det var alltså vanligt, att också de obesuttna hade gäss, även om antalet livdjur ofta var mindre än böndernas (vanligen 1-2 honor). Även hantverkare i slättbygden hade ofta gäss, ex. skomakare, smeder, vävare och skräddare. En annan typ av belägg kan komplettera den bild, vi fått. Utebliven leverans av kvicktionde föranledde år 1778 kyrkoherden i V. Alstad, Skytts härad att stämma sju husmän, fem ryttare, en skräddare, en spelman och en änka. Enligt prästens uppfattning ägde alla dessa gäss,

vilket de dock förnekade eller förklarade, att de endast hade ett fåtal djur.⁴² Från västra delen av Skytts härad omtalar Nicolovius i ett länge otryckt manuskript gäsavel hos de obesuttna före skiftet.⁴³

I slättbygden var det enligt bouppteckningarna relativt vanligt, att undantagsfolk hade gäss, speciellt i de fall när kvinnan ännu levde. Att inhyses hållit livgäss var däremot mera ovanligt. Tidigare har man i olika sammanhang alltför bokstavligt tolkat Linnés uttalande, att varje inhyses gumma på den skånska slätten i sydväst skulle ha haft gäss.⁴⁴ I stället bör Linnés ord ses som ett uttryck för hans provinsiella, syds måländska stil. Det är säkert använt i en vidare mening och avser torpare eller husmän, däremot inte personer som var medlemmar av någon annans hushåll.⁴⁵

Slutligen kan nämnas, att befolkningen i fiskelägena i viss utsträckning idkade gässkötsel under 1700-talet.⁴⁶

Sammanfattningsvis kan alltså konstateras, att gässkötseln under den aktuella perioden visar en nära nog identisk bild med den, vi fått på grundval av landeboken. Särskilt påtaglig är anknytningen till slättbohushållning och sädesodling.⁴⁷ Denna klara regionala uppdelning kan även jämföras med skillnader i bebyggelsestruktur. Gässen återfinns således i första hand inom områden med väl utvecklad bybebyggelse och stora byar. I områden med ensambebyggelse förekom de däremot mindre frekvent.⁴⁸ Till företeelser, som uppvisar samma geografiska fördelning, hör treskiftet, där gässens, liksom övriga husdjurs, viktigaste sommarbete som regel återfanns på trädesvängen.⁴⁹

Aveln från skiftet till 1870

Jan Ljungdahl har i en uppsats redovisat den regionala fördelningen av antalet bouppteckningar i Skåne för år 1838, som upp-tar gäss. Framställningen, som är uppställd häradsvi, anger antalet bouppteckningar med gäss i procent av det totala antalet.⁵⁰ Av detta material framgår, att man vid en jämförelse med bouppteckningarna från 1700-talet knappast längre kan tala om några intensivområden. Det högsta procenttalet är nämligen endast 34. Men relativt sett framträder ett sammanhängande område. Det omfattar Ingelstads, Herrestads, Järrestads, Färs, Frosta och Harjagers härad och bör ses som gäsavels viktigaste utbredningsområde vid denna tid i Skåne. Här varierar procenttalen mellan 34 och 23%. Ingelstads och Herrestads härad visar de högsta talen med 34 resp. 33%. Därefter följer de sex häraderna i sydvästra delen av Malmöhus län samt Albo, Luggude och Onsjö, alla med mellan 18 och 10

%. Övriga härader uppvisar ett procenttal, som understiger fem. Östra Göinge och Villand visar inga positiva belägg över huvud taget.

För Kristianstads län har N.-A. Bringéus visat regionala skillnader utifrån bouppteckningarna för 1838 genom ett annat förfaringssätt, nämligen att framräkna det totala antalet djur.⁵¹ Även då blir utbredningsbilden ungefär densamma, då Ingelstads härad leder stort, följt av Järrestad och Albo. Sist kommer även här Östra Göinge och Villand.

Jämföres Ljungdahls framräknade frekvens med den vi tidigare påvisat för slutet av 1700-talet, är skillnaden slående. Bara uppvisar exempelvis en nedgång från 85% år 1790 till 18% år 1838. Den största differensen jämfört med tidigare förhållanden visar bouppteckningarna från slättbygderna i Malmöhus län. I Kristianstads län har minskningen däremot varit mera måttlig.

Kan de minskade talen anses återspegla den reella utvecklingen? De låga procenttalen jämfört med tidigare skulle möjligen kunna vara ett resultat av en mindre detaljerad redovisning. En sådan utveckling mot ett alltmer elliptiskt uttryckssätt kan dock inte påvisas generellt i fråga om fjäderfä. Tvärtom kan man peka på att höns, som i stort sett saknas i bouppteckningarna fram till mitten av 1800-talet, från och med 1890-talet börjar förekomma mer allmänt.⁵² Möjligen hänger dock detta samman med en ekonomisk omvärdering i samband med att hönsen alltmer framstår som äggproducenter för avsalu. Det kan emellertid inte uteslutas, att man vid redovisningen av gässen blivit mindre nogräknad 1838. Mot Ljungdahls siffror för Oxie och Vemmenhögs härader om 16% står ett meddelande till hushållningssällskapet från Oxie kontrakt år 1837. Här omnämnes, att gässen inte saknades någonstans,⁵³ och från Vemmenhögs kontrakt uppges samma år, att allmogen uppförde fjäderfä, isynnerhet gäss till avsalu i stora kvantiteter.⁵⁴ De båda sistnämnda beläggen måste trots sin något stereotypa karaktär ses som bevis för att gässkötseln inte undergått en så påtaglig regression som bouppteckningarna ger intryck av. Ett annat källkritiskt moment ligger i att man måste räkna med att många jordlösa folkgrupper utan gäss år 1838 inte var lika underrepresenterade i bouppteckningarna som under 1700-talet. Men framförda, källkritiska synpunkter kan inte mer än nansera bilden av en nedgång, procentuellt sett, i förhållande till antalet hushåll. När det gäller den totala livgåsstammen i landskapet är det däremot långtifrån säkert, att någon minskning skett.

Gåsavelns utveckling under den här perioden måste ses mot bakgrunden av lanthushållningens utveckling i stort. I första hand har man då att ta fasta på det faktum, att skiftena till stor del var slutförda på Skånes landsbygd år 1838. Det finns åtskilliga belägg, som omtalar, vilken förödande inverkan den-

na reform hade på gåsskötseln inom tidigare intensivområden. Efter ett besök i hembygden Räng i Skytts härad skriver Nicolovius just i anslutning till de där nyss genomförda skiftena: "Med fäladerna och deras kärr hade även försvunnit de stora gåsflockarna."⁵⁵ Natur- och kulturforskaren Sven Nilsson omtalar år 1819 från trakten av Vellinge i samma härad, att det inte fanns några gäss kvar i den tidigare så gäsrika trakten. Han ser detta som ett resultat av enskiftet.⁵⁶ Från Vemmerlövs socken i Järrestads härad heter det år 1817: "Gäss hava tillföre varit en betydlig avel i orten, men är till större delen indragen, där enskifte ägt rum."⁵⁷ Dessa lokala skildringar kan kompletteras med N. H. Sjöborgs utsaga från 1812 rörande landskapet i stort: "För få år sedan såg man ännu på våra slätter en myckenhet gäss, men antalet såväl av svin som gäss har märkeligen förminskats nu, sedan genom de mera allmänna enskiften, de i träda liggande betesmarker (fäladerna) för dessa kreatur icke mera äro att tillgå."⁵⁸

Dessa uttalanden ger en entydig bild, även om det första citatet inte behöver vara ett uttryck för en kvantitativ nedgång. Det skulle i stället kunna tas som belägg för att gässen ej längre fick beta gemensamt i stora flockar utan i stället individuellt.

Om man inte kan påvisa någon ändrad praxis i samband med bouppteckningarna under 1800-talets första årtionden, skulle detta material kunna användas för att belysa regressionen inom gåsaveln. I detta syfte har samtliga bouppteckningar för Oxie härad mellan 1803 och 1817 excerperats med tvåårsintervall. Snittet har valts med hänsyn till att samtliga enskiften och laga skiften påbörjats mellan 1801 och 1815.⁵⁹ För att undersöka hur gåsskötseln utvecklats även efter nämnda reformer, har också åren 1825, 1835 och 1845 excerperats.

Bilden av ett regressionsförlopp är fullständigt entydigt mellan 1803 och 1813. Merparten av bouppteckningarna, som redovisat gäss sjunker nämligen fortlöpande från 53% till 23%. Efter en tillfällig uppgång 1815 fortsätter siffrorna att sjunka fram emot 1800-talets mitt.

För att jämföra Oxie med ett annat härad där skiftena genomfördes något senare, har också samtliga bouppteckningar för Bjäre härad excerperats med 10-årsintervaller åren 1800 till 1850. Skiftesreformen var här också något mera spridd i tiden men med en påtaglig koncentration till åren 1821-1840.⁵⁹ Under denna period påbörjades 80% av skiftena.

Genomgången visar en fortlöpande nedgång mellan åren 1800 och 1840 från 55% till 17%. Nedgången är särskilt markant mellan 1820 och 1840. Sambandet med skiftena är alltså även här påtagligt. I sammanhanget bör dock noteras, att nedgången här börjat redan före skiftena. Nedgången från 55% till 40% är emellertid inte större än att den möjligen kan ligga inom en plausibel felmarginal.

Det står alltså klart, att skiftena medförde en markant nedgång av gåsaveln inom de tidigare intensivområdena. Efter skiftena kom förmodligen inte näringen någonsin upp till den procentandel av hushållen, som den haft dessförinnan. En viss återhämtning skedde dock, som vi senare skall se.

Viktigare än skiftenas inverkan på näringen i stort är kanske de sociala följderna. Enligt J. Ljungdahls undersökning var det i Skåne inte vanligt, att de obesuttna höll gäss år 1838.⁶⁰ För slättbygdens del står detta i stark kontrast till förhållandet före skiftena. Den främsta orsaken är säkert att finna i att den gamla hävdvunna möjligheten till betesgång bland jordägarernas gemensamma flockar upphörde. Men i likhet med de utflyttade bönderna, som en tid efter det att skiftet genomförts kunde återgå till gåsavel, fann också de obesuttna på nya lösningar. Ofta var dessa en form av symbios med böndernas gässkötsel (se de olika produktionssystemen). Även i fiskelägena medförde skiftet en nedgång. Om Kivik i Albo härad skriver O. Cappelin: "På den tiden (1790-talet) hade ännu kiviksfigarna både får och gäss, som gingo på bete å lägets allmänningsjord ända uppe i Djupadal. Men vid laga skiftet blev den fråntagen dem."⁶¹

Aveln 1870 - 1920

Gåsavelns utbredning och omfattning under tiden 1870-1920 förefaller ha präglats av instabilitet. För att få en fast utgångspunkt är det önskvärt med ett material, som täcker hela undersökningsområdet och som är redovisat så, att man kan bestämma livgässens förekomst inom väl avgränsade, geografiska enheter. Det enda material, som fyller dessa krav, är ifrån periodens sista skede och ingår i den riksomfattande arealinventeringen och husdjursräkningen den 1 juni 1919.⁶² Där redovisas livgässens antal för de olika länsdelarna, sammanförda i naturliga jordbruksområden.⁶³ En fördel med detta material är, att inte bara administrativa gränser utan även naturförhållanden varit bestämmande vid den geografiska indelningen. En viss svaghet är dock, att områdena är relativt stora och att en kartering av frekvensen därför inte ger någon särskilt känslig redovisning. Malmöhus län indelas således i tre områden och Kristianstads län i fem (karta 2). Fördelarna är dock, oavsett dessa brister, betydande, eftersom man kan få ett någorlunda tillförlitligt skelett av statistiska fakta, möjliga att ställa i relation till det äldre materialet. Det i undersökningen redovisade totala antalet livgäss fördelar sig enligt tabell I.

Tabell I. Det totala antalet livgäss för de naturliga jordbruksområdena i Skåne år 1919. Källa: Arealinventeringen och husdjursräkningen den 1 juni 1919 (Statist. meddelanden, Ser. A, Band III: 2 1920).

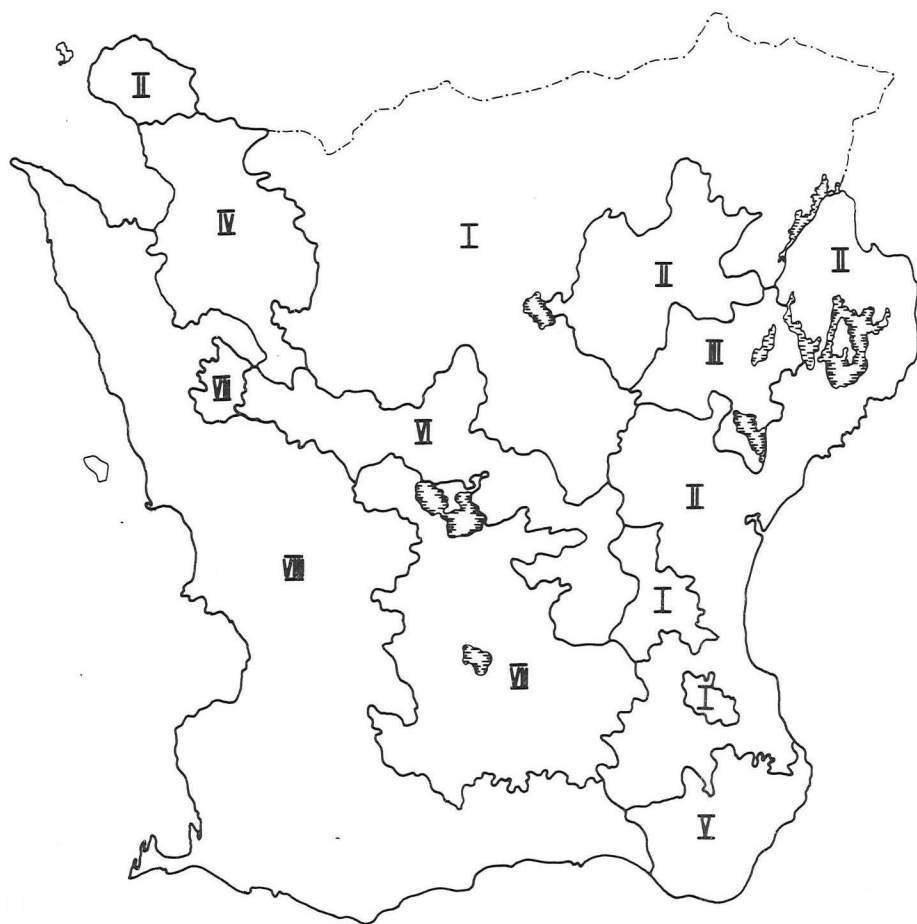
Malmöhus län		Kristianstads län	
Skogsbygden	5 12 st.	Skogsbygden	1. 116 st.
Mellanbygden	778 st.	Mellanbygden	1. 359 st.
Slättbygden	2. 596 st.	Kristianstadsslätten	202 st.
		Ängelholmsslätten	453 st.
		Sydöstslätten	723 st.

Sammanlagt gör detta 3.886 livdjur för Malmöhus län, för Kristianstads län 3.853. I absoluta tal dominerar slättbygden i Malmöhus län före de sammantagna slättbygderna i Kristianstads län, medan mellanbygden i Kristianstads län kommer strax efter. På grund av områdenas skiftande karaktär med hänsyn till befolkningstäthet och storlek är siffrorna knappast möjliga att använda, om man vill få en uppfattning om näringens regionala fördelning. Ställs däremot talen i relation till antalet brukningsdelar inom varje region, erhåller man fördelningen per tusen brukningsdelar (tabell II).

Tabell II. Antalet livgäss per 1000 brukningsdelar för de naturliga jordbruksområdena i Skåne år 1919. Källa: Arealinventeringen och husdjursräkningen den 1 juni 1919 (Statist. meddelanden, Ser. A, Band III: 2 1920).

Malmöhus län		Kristianstads län	
Skogsbygden	195 st.	Skogsbygden	117 st.
Mellanbygden	123 st.	Mellanbygden	159 st.
Slättbygden	171 st.	Kristianstadsslätten	158 st.
		Ängelholmsslätten	162 st.
		Sydöstslätten	281 st.

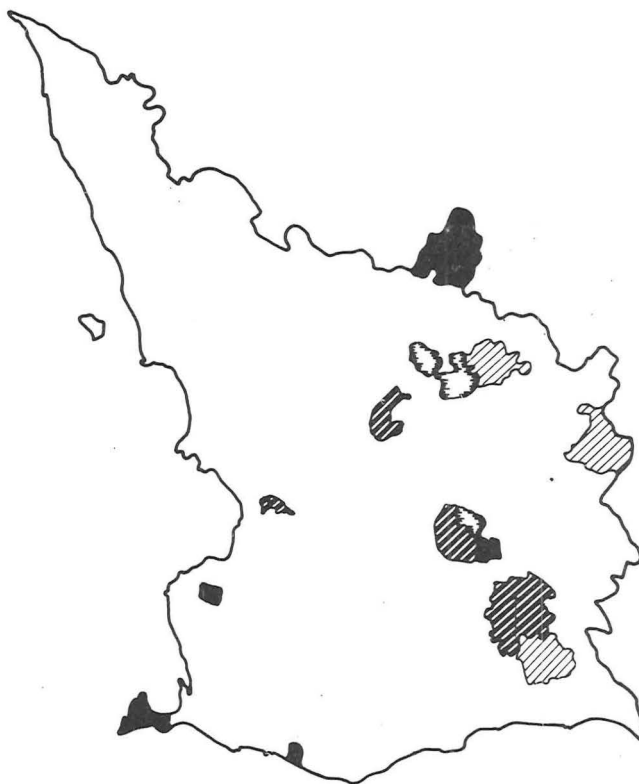
Vi finner nu, att slättbygderna i sydöstra delen av Kristianstads län, relativt sett, är gåsavelns viktigaste intensivområde. De näst högsta siffrorna uppvisar skogsbygden i Malmöhus län, medan slättbygden i samma län kommer först på tredje plats. Den följs tätt av mellanbygden i Kristianstads län och övriga slättområden. När vi här talar om intensivområde, används begreppet endast i sin relativa betydelse. Absolut sett är nämligen inte ens talen för sydöstslätten i Kristianstads län särskilt stora. Om man räknar med ett ungefärligt medeltal om tre livgäss, skulle inte ens var tionde brukningsenhet i nämnda område hålla gäss. Om man lämnar denna grova indelning för att gå ner på sockennivå, kan man dock finna vissa "intensivöar" ännu i början av 1900-talet. Statistiskt är detta dock endast möjligt för Malmöhus län, där hushållningssällskapet år 1909 utförde en räkning, varefter de erhållna sockenuppgifterna för livgässens förekomst redovisades i tryckt form.⁶⁴

Kristianstads län:
 I Skogsbygden
 II Mellanbygden
 III Kristianstadsslätten
 IV Ängelholmsslätten
 V Sydöstra slättbygden

Malmöhus län:
 VI Skogsbygden
 VII Mellanbygden
 VIII Slättbygden

Karta 2.
 Skånes uppdelning på naturliga jordbruksområden (Efter Höjer 1921).

Karta 3.
 Antal livgäss per 10 brukningsdelar i Malmöhus län år 1909
 (sockenmedeltal). Källa: Lufvén 1914, tabell I och II.

Även om en av mig stickprovsvis genomförd granskning av primärblanketterna ger vid handen, att man ibland även inräknat unggässen, trots att endast livgåsbeståndet efterfrågades, liksom att undersökningen lider av vissa andra brister, redovisade i förordet, så ger den klara tendenser. Den överensstämmer på många sätt med undersökningen år 1919, och visar t. ex. låga tal per socken för så gott som samtliga slättbygdssocknar. Det är slående, i vilken hög grad de socknar med den största gästheten ligger i mellanbygden och skogsbygden (karta 3). Utbredningen visar jämfört med tidigare behandlade tidssnitt också en mera jämnt fördelad gåsavel, där anknytningen till slättbygden inte längre är särskilt påtaglig. Orsakerna till denna förändring är flera och problemet får sin fullständiga lösning först i samband med att de olika produktionssystemen behandlas. Det bör dock redan nu betonas, att utbredningsbilden inte är direkt jämförbar med de tidigare, eftersom landskapet fortlöpande ändrat karaktär i en rad olika avseenden.

Hur förhåller sig de nu omtalade relativa och absoluta talen i jämförelse med utbredningen omkring år 1870? Någon möjlighet att göra en direkt statistisk jämförelse finns inte, som redan omtalats. Men man kan göra en grov jämförelse genom att granska, vad uppteckningarna anger för den aktuella tiden. Därvid är det slående i vilken utsträckning man i uppteckningsmaterialet, särskilt i jämförelse med senare tiders förhållanden, omtalar näringen som vanlig eller ganska vanlig. Detta gäller slätt-, mellan- och till stor del även skogsbygden. Vad som menas med "vanlig" o. s. v. är dock ytterst subjektivt och kan bero på direkta tillfälligheter som förekomst av egna gäss eller att näringen idkades i kringliggande gårdar. Sockenmedeltalet kunde däremot vara mycket lågt. Liknande källkritiska synpunkter kan läggas på uppteckningar, som innehåller negativa utsagor. Ett exempel är två uppteckningar från Stoby socken i Västra Göinge, där den ena talar om omfattande gåsavel, medan den andra nämner, att det inte fanns många gäss.⁶⁵

I vissa fall kan alltså uppteckningarna ge en alltför onyanserad eller t. o. m. missvisande bild. Har man som i detta fall tillgång till ett relativt stort antal geografiskt väl spridda uppgifter, ger uppteckningarna dock en klar orientering om gåsavelns omfattning hos allmogen, i vissa fall även hos de högre stånden. Man kan alltså med utgångspunkt från uppteckningarna kompletterade med ett antal litterära belägg sluta sig till att näringen under tiden 1860-1880 var tämligen vanlig i Skåne med undantag av i första hand den nordöstra delen.

Andra typer av berättande källor från 1800-talets senare hälft ger ofta inte heller någon reell möjlighet att bedöma gåsavelns omfattning. T. ex. skriver H. Marryatt år 1863 om kustområdet söder om Malmö: "Kalkoner, gäss och änder med sin nykläckta avföda - allt detta giver liv åt landskapet och gör det icke olika med Nord-Holland."⁶⁶ Lättare är att bedöma upp-

gifterna av J. Hagerlöf rörande Grönby och Anderslövs socknar i Vemmenhögs resp. Skytts härad år 1856: "Gåsaveln vårdas omsorgsfullt och avyttras årligen ett icke ringa antal av detta slags fjäderfä till andra trakter."⁶⁷

Ett kronologiskt, exakt skiktat material, som ger en antydning om hur gåsskötseln i stort utvecklades från 1800-talets mitt och fram till 1900-talets början, lämnar landshövdingarnas femårsberättelser.⁶⁸ Som för så många andra agrara näringar förekommer betydande fluktuationer från period till period, bland annat betingade av konjunkturerna. För att börja med Malmöhus län heter det 1856-60, att fjäderfä finns till ortens behov.⁶⁹ Perioden 1861-66 är tongångarna mörkare och fjäderfäaveln omtalas som obetydligt idkad.⁷⁰ Åren 1866-70 har bilden åter ljusnat: "Fjäderfä, synnerligen gäss, börja exporteras till Köpenhamn."⁷¹

I Kristianstads län är bilden till en början ljusare, men tyvärr lider uppgifterna även här av bristen, att man nämner fjäderfä utan direkt specificering: "Fjäderfä hållas i allmänhet vid varje jordlägenhet, även till avsalu, i synnerhet i närheten av städerna."⁷² I samma riktning går berättelserna fram till 1876-1880, då det heter: "Fjäderfäns antal synes hava ökats till följd av större efterfrågan och lönande avsättning av såväl ägg, som gäss och kycklingar, som utföras till orter utom länet."⁷³

För perioden 1881-85 omtalas att, "Gäss och änder försändas även till andra orter, dock mest från länets sydliga delar."⁷⁴ Denna regionala fördelning nämns också mellan 1891 och 1905, då det heter, att gäss i första hand föds upp i de södra och västra delarna av länet.⁷⁵

Den konjunkturkänslighet, som här antytts, är så att säga uttryck för en i stora drag merkantil gåsskötsel, där det i första hand var odlarnas vinstsyfte, som framkallade fluktuationerna. Den nyss omtalade exporten av gäss från Malmöhus län kan således sättas i samband med åtgärder för främjande av all kreaturshandel.⁷⁶ Perioden 1870-1880 utmärktes dessutom av höga köttpriser, vilket ytterligare stimulerade produktionen av gåskött. Under senare hälften av 1880-talet föll priserna och gåsavel med inriktning på försäljning av kött borde ha ansetts som mindre lönande. Köttpriserna förblev därefter låga fram till år 1912.⁷⁶ Det är alltså från 1880-talet, som lönsamheten måste ha blivit mindre. Om detta direkt återverkat på gåsavelns utveckling, framgår inte av uppteckningarna. Men parallellt med prisnedgången omtalar dessa i många fall en markant tillbakagång. Utvecklingen är dock något olika för olika trakter, i första hand kanske beroende av förändrade förhållanden i produktionsledet. För att visa och understryka tillbakagången och ge en bild av förklaringsarna till denna, i den mån sådana förekommer, citerar jag en rad uttalanden från olika delar av Skåne.

"Här på Barkåkra var det alltid 3 st. livgäss för vintern till år 1870, efter att ha varit dålig gåsalycka i flera år... men på somliga gårdar i byn fanns gäss 1870, ja på nr 6 fanns gäss ända till 1897 eller 1898." (EU 13.381 Albo, S. Mellby.)

"Förr i tiden hade vi både bin och gäss... Gäss slutade vi omkring sekelskiftet. Numera är det inte många som har gäss." (LUF 12.064 Ingelstad, Smedstorp f. 1882.)

"Gås- och ankavel kunde ibland, åtminstone omkring mitten av 1800-talet och något framåt, höra till småbrukarhustrurnas biförtjänster, en småbrukets binäring alltså." (LUF 10.542 Vemmenhög. Skurup f. 1889.)

"Tidigt på morgonen dagen därpå körde far och mor till staden för att sälja sina gäss. Detta var ingalunda det lättaste, stadsborna skulle pruta, peta och kassera. Därför tröttnade man så småningom på denna binäring." (EU 15.736 Oxie, V. Kärrstorp)

"Det är väl en skillnad från sekelskiftet, att man inte i allmänhet behåller gäss över vintern. Man höll sig mer med livgäss förr, som man hade året om." (KU 3893 Bara, Torup f. 1898).

"Numera har man inga gäss på denna trakt och dessa bänkar (gåsabänkarna) äro säkert sönderslagna. I slutet av 1800-talet upphörde gässen att vara husdjur och då var dessa möbler överflödiga." (LUF 12.962 Bara, Bjärshög f. 1876).

"Men jag såg ju på många ställen gäss i bondgårdarna även i min tid, ända till 1875." (EU 28.172 Luggude, Väsby f. 1861).

"I min hemby fanns inte många som hade gäss... Min far (född 1858) talade om att förr var det vanligare med gäss än nu." (LUF 18.582 Onsjö, Ask f. 1901).

"Men på 1850-talet och fram till 1900-talets början var det mycket allmännare med gäss än det är nu." (EU 18.830 N. Åsbo, Örkellunga f. 1870).

"Vi slutade upp med gäss hemma 1903-04. Det var ett pack att ha tyckte far. Sen hade vi höns och ankor i stället." (LUF 17.632:10 Bjäre, V. Karup f. 1899).

"Gåsaveln var icke just allmän, åtminstone efter 1870-80." (EU 29.174 Ö.Göinge, Osby).

Även i Skanör och Falsterbo gick gåsaveln starkt tillbaka i början av 1900-talet. Från att tidigare ha idkats av så gott som varje hushåll, redovisar Skanör år 1909, att endast 38 av de 118 brukningsdelarna och lägenheterna hade gäss.⁷⁷ I en uppteckning heter det i sammanhanget: "Man upphörde med gåsskötsel därför att det kom nya tider och man tänkte mer hygieniskt." (LUF 17.464 Skanör, f. 1898). Från Falsterbo uppges liknande orsaker till nedgången: "Gåsskötseln har upphört därför att lantbruken lades ner och självhushållningen försvann och det var dyrt att köpa mat. Badgästerna gav pengar i stället och de hade ofta hundar med sig. Slutligen tog golfbanorna marken, så att de sista, som hade gäss hade dem på andra platser." (LUF 17.463:4 Falsterbo f. 1891).

När det gäller utvecklingen vid herrgårdarna, är materialet ytterst bristfälligt bl. a. beroende på att räkenskapsmaterialet blir elliptiskt. Nedgången skedde dock förmodligen ej lika snabbt som hos allmogen.

Uppteckningarna ger alltså flera belägg för att gåsaveln allmänt var stadd på tillbakagång från slutet av 1800-talet. De enda fall, där det omtalas, att näringen var i tilltagande, gäl-

ler två uppteckningar utanför de verkliga "gåsavelsbygderna". - "Gåsavel bedrevs nog här i mindre skala sedan början av 1800-talet, men under senare hälften var den nog mer allmän bland bönderna." (EU 26. 823 Ö. Göinge. Hästveda).

"På senare tid, även i slutet av 1800-talet, började småfolk med gäss, småbönder och torpare." (EU 27. 816 Frosta, Äspinge f. 1881).

Tidigare har påvisats, att gåsaveln i början av 1900-talet var föga omhuldad och idkades av endast ett fåtal på slätterna i Malmöhus län. Detta bekräftas även av annat material. S. T. Kjellberg har i sammanhanget pekat på en kronofogderapport från denna tid. Den avser västra delen av länet. "Gåsaveln är i ständigt nedgående. Dels vilja de yngre husmödrarna ej ha besvär med livgässen, dels är det så gott som omöjligt att skaffa någon som mot rimlig ersättning vill sköta om ungarna tills de kan släppas på avraden."⁷⁸ Nils Olsson, född 1890, som förutom mångåriga forskningar kring gåsaveln ur naturvetenskaplig och ekonomisk synpunkt även själv upplevt näringens utveckling i Skåne under det aktuella skedet, framhåller följande: "Fram till sekelskiftet var gåsskötseln allmän. Många husmän, d. v. s. de som hade hus på ofri grund och gick på dagsverken hade gåsuppfödning som binäring... Sedan tog det slut med en gång, man hade ingen, som vaktade, det blev sämre priser och man ville ej ha besväret."⁷⁹ Till detta anför Olsson i ett annat sammanhang även den moderna jordbruksdriftens införande.⁸⁰ Enligt den tidigare behandlade statistiska undersökningen från år 1919 kvarlevde gåsskötseln, som vi sett, i betydande omfattning på Österlen. Även femårsberättelsen för perioden 1900-1905 framhåller denna bygd som rik på gäss.⁸¹

Att inte låga köttpriser kan vara den huvudsakliga förklaringen till nedgången framgår av att de skånska bönderna säkert aldrig tidigare sålt så mycket gåskött, som de gjorde från 1880-talet och en bit in på 1900-talet. A. Knutsson skriver därom år 1912: "Man skall dock ej tro, att gässteken, det rökta gåsbröstat eller gåsleverpastejen försvunnit från det välförsedda svenska bordet i samma mån som gåsaveln minskat. Tvärtom torde man våga påstå, att konsumtionen av gäss ökats betydligt inom vårt länd."⁸² Detta låter som en paradox, eftersom man dessutom kan påstå, att de skånska böndernas försäljning av gäss har ökat i takt med förändringen i efterfrågan. De skånska bönderna sålde alltså stora mängder gäss, trots att de i många fall inte själva avlat fram djuren. (Förklaring till detta ges senare i avhandlingen.)

Den huvudsakliga förklaringen till gåsavelns tillbakagång får alltså sökas i produktionsledet. Men man bör då inte bara ta hänsyn till lantushållningens utveckling utan också beakta omvandlingen av hela samhället och kulturen i stort. I sammanhanget kan jämföras med vad G. von Schoultz anger som orsak till att seden att hysa husdjur inomhus försvann. En sed som ju i hög grad även var förknippad med gässen, i första hand under ruvningsmomentet (se vidare kap. II). Huvudorsakerna

kan sammanfattas på följande sätt: 1. Fler husdjur; 2. Krav på rationell skötsel; 3. Modernisering av bostäderna; 4. Torpar- och backstugufolkets försvinnande.⁸³ Även om förhållandena kring gåsaveln kunde ändras på olika sätt, t. ex. att ruvningen skedde i något uthus, är det påtagligt, att gåsavelns nedgång är ett parallellfenomen till gåsbänkens försvinnande. Dessa båda företeelser är i sin tur en naturlig följd av en bred kulturell omvandling.

Vid en summering av orsakerna till gåsavelns nedgång i Skåne under perioden, kan alltså följande framhållas: En samverkande orsak är den sociala strukturomvandlingen. Mot slutet av 1800-talet minskade gåsskötseln hos de obesuttna. Denna socialgrupp blev ju allt mindre. Den kraftiga nedgången förorsakades dock i första hand av ett medvetet slopande av livdjurstammarna hos bönderna i slättbygden. Detta skall ses som ett led i jordbrukets strukturomvandling. Man övergav till stor del en mångsidig produktion till förmån för en mera ensidig produktion för avsalu. Det är alltså den gamla naturahushållningen, som ersättes med den moderna penninghushållningen. Här fanns inte något utrymme för gäss, eftersom de naturliga ängarna och andra mer marginella gåsbeten i stor utsträckning dränerades och odlades upp. Att ta de nya kulturbetena i anspråk i stället ställde sig alltför dyrbart i längden. Men man sökte till en början att fortsätta gåsskötseln i fullständig form i Skåne även under förändrade betingelser. År 1881 omtalar P. von Möller, att gåsaveln i Skåne och södra Halland ännu var "ganska allmän", även där traditionella gåsbeten saknades. Man försökte då i stället nyttja de "artificiella ängarna".⁸⁴

Ytterligare en samverkande orsak till tillbakagången skulle kunna vara, att man ersatt gåsproduktionen med någon substitutionell form av uppfödning. I något fall har tidigare nämnts, att gåsaveln utbyttes mot avel av höns och ankor. Det vore en intressant uppgift att studera proportionen gäss - annat fjäderfä genom tiderna. På grund av det spröda källmaterialet skulle man dock inte kunna göra mer än vissa antydningar. N.-A. Bringéus har pekat på att ankorna, som 1798 infördes till Simrishamn blott motsvarade 8% av antalet gäss. Men enligt den tidigare omtalade husdjursräkningen år 1909 fanns det i Malmöhus län fyra gånger så många ankor som gäss. Detta har tolkats som tecken på en övergång från förrådshushållning till färskmatkonsumtion.⁸⁵

Slutligen skall gåsavelns tillbakagång från omkring 1880 och framåt ställas i stark kontrast till förhållandet inom husdjursaveln i stort. Därvid är det slående, i vilken utsträckning gåsaveln avviker från det "allmänna husdjursmönstret". "Om man skulle försöka angeva det mest karakteristiska draget i jordbrukets utveckling efter 1875, så skulle det otvivelaktigt vara näringens visserligen långsamma men säkra och allt mer påtagliga omställning till animalieproduktionen."⁸⁶ Förhållandet för de enskilda kreatursslagen, som gäller hela Sverige, framgår av följande citat: "Ses utvecklingen i stort, var perioden

1867-1914 en verklig glanstid för den svenska boskapsskötseln. En stor fördel var, att antalet dragare kunde nedbringas. Detta gick ut över oxarna, som särskilt efter sekelskiftet blev vida sällsyntare än förr;... Däremot steg antalet hästar, troligen rätt betydligt, men i allmänhet inte i takt med tjurar, kor, ungnöt, svin och fjäderfä; å andra sidan reducerades får- och getstammarna kraftigt. I det stora hela var tendensen enhetlig, de produktiva djuren bredde ut sig på de mindre produktivas eller helt improduktivas bekostnad. Så blev ladugården en välståndskälla av första ordningen."⁸⁷ I detta schema tillhör gässen otvivelaktigt de husdjur, vilkas avel svårigen kan förenas med ett rationellt utnyttjande av produktionsfaktorerna. Detta står i direkt kontrast till fjäderfäskötseln i stort. Uppsvinget inom fjäderfäskötseln gäller i första hand hönsskötseln och för Skånes del, som redan omnämnts, kanske också ankaveln. Men kvalitativt kom uppsvinget också gåsaveln tillgodo. Konkret tog sig detta uttryck i att en rad lokala och centrala föreningar bildades. En intensiv utställningsverksamhet och en ökande ström av upplysningskrifter visar också det stora intresse för ett planmässigt avelsarbete, som låg i tiden. För gässens del resulterade detta i allmänhet inom ett fåtal år i större och högvärpande djur. -"Någon tendens till förädling av lantraserna fanns icke förrän intresset för fjäderfäskötseln blev mera allmänt i slutet av 1800-talet, vilket bl. a. resulterade i bildandet av Sveriges Allmänna Fjäderfäavelsförening år 1898."⁸⁸

Jämförelse med övriga Sverige

Som utgångspunkt för en översikt av gässkötselns betydelse i Skåne i jämförelse med övriga Sverige, användes här den tidigare behandlade arealinventeringen och husdjursräkningen från 1919. I tabell III redovisas de län, som uppvisar det största antalet livgäss.

Tabell III. Antalet livgäss länsvis den 1 juni år 1919. Källa: Arealinventeringen och husdjursräkningen den 1 juni 1919 (Statist. meddelanden, Ser. A, Band III:2 1920).

1. Malmöhus län	3. 886 st.	6. Östergötlands län	853 st.
2. Kristianstads län	3. 853 st.	7. Gotlands län	790 st.
3. Hallands län	1. 921 st.	8. Älvsborgs län	782 st.
4. Kalmar län	1. 892 st.	9. Västmanlands län	769 st.
5. Skaraborgs län	1. 675 st.		

Inom de i tabell III uppräknade nio länen återfinnes 78% av gäsbeståndet vid den aktuella tiden. Övriga gäss är relativt väl spridda på övriga län i Svea- och Götaland, medan det för

samtliga Norrlandslän totalt bara redovisas 114 livgäss. Skånes ledande ställning framgår av att hela 37% av det totala antalet gäss återfinnes i detta landskap. För Skånes del har vi redan funnit, att den till kulturlandskapet betingade förankringen vid denna tid inte varit så markerad som tidigare. En jämförelse med förekomsten av gäss i några icke-skånska län stärker dock uppfattningen, att gässen i hög grad hörde slättbygden till. (Tabell IV.)

Tabell IV. Antal gäss inom några naturliga jordbruksområden i övriga Sverige år 1919. Källa: Arealinventeringen och husdjursräkningen den 1 juni 1919 (Statist. meddelanden, Ser. A, Band III:2 1920).

Hallands län	Slättbygden 1.597 st.	Skogsbygden 324 st.
Kalmar län	Slättbygderna i N. Möre och S. Möre 187 st.	Skogsbygden 692 st. Öland 1.013 st.
Skaraborgs län	Slättbygden 1.168 st.	Falbygden 255 st. NÖ och SÖ Högländet 252 st.
Östergötlands län	Slättbygden 639 st.	Skogsbygderna 214 st.
Västmanlands län	Slättbygden 724 st.	Bergslagen 45 st.

Exceptionellt höga tal för andra områden än slättbygder uppvisar endast Kalmar län. Där står den s. k. skogsbygden för hela 692 st. Förklaringen till detta är inte, att gässen av någon anledning skulle höra till skogsbygdshushållningen, utan snarare en alltför okänslig indelning i jordbruksområden. Den s. k. skogsbygden får således omfatta så gott som hela fastlandsdelen av länet.

Skånes ställning som Sveriges viktigaste gåsavelsprovins gäller endast i absoluta tal. Ser man till antalet livgäss per 1000 brukningsenheter, som för Skånes del uppgick till som mest 281 (Sydöstslätten), så finner man att Öland uppvisar högre siffror med 301 st. Höga siffror relativt sett, uppvisar även slättbygden i Halland, 173, och Falbygden i Västergötland med 141 gäss per 1000 brukningsdelar. De höga talen för Öland är anmärkningsvärda med tanke på att gåsaveln även här hade gått tillbaka. T. Engström påpekade redan i januari 1903 att "gäss uppfödas och säljas fastän nu mindre än förr".⁸⁹ Gåsskötseln var alltså på tillbakagång både i Skåne och på Öland men även i det tredje stora intensivområdet. Följande citat kan belysa detta: "Detta faktum blir häpnadsväckande, om man jämför förhållandena på 1870- och 80-talen med de nuvarande. Då hade de flesta bondgårdarna t. ex. i Västergötland gäss, nu däremot ser man högst sällan dessa präktiga fåglar i detta landskap."⁹⁰ I motsats till nedgången i slättbygderna skedde en viss, om än obetydlig, ökning av gässens antal inom tidigare "svaga" områden. Om Dalarna skriver H. Juhlin-Dannfelt år 1929 att "gåsaveln uppgives på senare år hava gått fram-

åt.⁹¹ I Norrland kan man även peka på en viss uppgång. I Långnäs i Torsåker i Hälsingland anlades under 1880-talet ett större hönseri, som även drev gåsskötsel.⁹²

Även i Kronobergs län skedde en viss ökning. Däremot gick gåsaveln tillbaka i ett mellanområde som Örebro län. Här noteras, att gåsaveln "som tidigare här och där förekommit, hade vid denna tid nästan upphört".⁹³ Kring sekelskiftet 1900 kan man alltså skönja två linjer i fråga om gåsskötseln. I Sydsvrige rör det sig om en företeelse på tillbakagång inom de gamla intensivområdena. För mellersta och norra Sverige liksom för Sydsvenska höglandet kan man däremot påvisa en antydning till ökning. Resultatet blir alltså, att man vid undersökningsperiodens slut har en jämnare geografisk spridning av gåsaveln i Sverige än tidigare. Förankringen i slättbygderna är inte lika markerad som tidigare. Men förskjutningarna är knappast särskilt påtagliga.

Några avgörande förändringar i fråga om gåsavelns intensivområden för hela riket, relativt sett, kan inte påvisas från 1800-talets mitt och fram till 1919. En grov sådan jämförelse är delvis möjlig att genomföra på grundval av sammandragen av femårsberättelserna. Men tyvärr ger inte detta material sådana upplysningar före perioden 1881-85, då det heter: "På Öland bedrivs höns- och gåsaveln i stor omfattning. För vissa delar av Skåne och för Falbygden utgör uppfödandet av gäss en viktig binäring."⁹⁴ Exakt samma intensivområden omnämns i sammandraget för 1901-05.⁹⁵ Detta kan jämföras med situationen 1919.

Från 1820- och 1830-talen, när gåsaveln i Skåne hämmades av enskiftets verkningar, finns ett par handböcker, som uppmärksammar just de skånska förhållandena. Så skriver t. ex. M. Florén år 1832: "Gåsaveln är på flera ställen, särdeles i Skåne, merendels ganska stor och givande."⁹⁶ I jämförande belysning framhålles alltså även vid denna tid näringen som i hög grad utmärkande för Skåne. Men det fanns också andra bygder, där gåsaveln spelade en betydande roll. P. N. Rhodin har på 1820-talet sökt precisera gåsavelns utbredning och intensivområden i hela riket. Han skriver 1829: "I en del landskap av Sverige finnes ingen gåsskötsel. I Skåne, norra delen av Västergötland, i Halland, Östergötland och Närke, kanske ock i Kalmar län och på Gotland, idkas den mest, och är på dessa orter en mycket lönande hushållningsgren."⁹⁷ Sju år tidigare gör samme författare ett tillägg i samband med, att han framhåller, att ett nordligt läge i och för sig inte utgör något hinder för näringens utövande. Han skriver, att den med fördel drives på några ställen i Södermanland, Uppland och Västmanland.⁹⁸ Anmärkningen angående ett nordligt läge är av stort intresse, eftersom även en modern handbok framhåller, att detta i och för sig inte utgör något hinder för näringens utövande: "I Norrland förekommer inte gåsskötsel i någon nämnvärd utsträckning, ehuru säkert förutsättningar finnas."⁹⁹ Men vissa praktiska besvär finns det dock för en gåsodlare i norra

Sverige, framhåller Nils Olsson. Han menar, att man har ringa gåsavel här, eftersom gässen på grund av ljusförhållandena värper tidigt med stor risk för att äggen fryser. Vidare finns det inget tillgängligt gräsbete där, när den normala bestiden kommer.¹⁰⁰ I sin undersökning av samboendet människor-husdjur menar G. von Schoultz, att gässen har en klimatbetingad utbredning.¹⁰¹ Mot bakgrund av vad som kommit fram i detta kapitel, skulle man dock hellre vilja tala om en naturbetingad utbredning, som emellertid i viss mån var uppluckrad i början av 1900-talet. Men detta är inte hela sanningen. Gåsaveln är förankrad i ett näringsystem. Varken klimat, fauna, flora eller kulturlandskap kan således ge hela förklaringen.

En jämförelse mellan nu erhållna utbredningsbilder och tidigare förhållanden är svår att göra. Källmaterialet är nämligen mycket ojämnt både socialt och geografiskt och dessutom på många punkter bristfälligt. En utbredningsbild och i ännu högre grad en uppskattning av frekvensen blir alltså ytterst osäker. Det framgår bl. a. av tidigare arbeten med helt olika tolkningar.

När det gäller att idag göra en sammanställning och inleda med medeltiden, är man lika osäker som H. Hildebrand, som år 1879 skrev: "Höns och gäss omtalas ej ofta, men torde hava varit mycket allmänna."¹⁰² Även om det inte direkt uttalas, så torde författaren med dessa ord i första hand åsyfta de gammaldanska landskapen, i synnerhet som han i not hänvisar till Valdemar II:s jordebok. På samma sätt bör man också tolka Manne Eriksson, när denne skriver, att gässen inte spelade någon viktigare ekonomisk roll, annat än i landets södra delar.¹⁰³

Den nu gjorda tolkningen av medeltida förhållanden står till en del i kontrast till uttalanden, där man anser, att näringen haft en vidare geografisk och ekonomisk betydelse. J. Bernström skriver: "Domesticerad grågås synes under medeltiden ha varit ett allmänt husdjur i hela Norden, i vissa trakter t. ex. kring Mälaren och på Island oftare hållet än i nutiden."¹⁰⁴ Denna senare uppfattning stöder sig bl. a. på det faktum, att Dalalagen innehåller detaljerade bestämmelser om gäss.¹⁰⁵ Att man i ett sådant sammanhang behandlar ett husdjur, som nästan helt skulle ha saknats, är föga troligt. Men något bevis för att näringen varit nämligen allmänt förekommande, utgår inte denna källa. Inte heller bör man dra alltför vittgående slutsatser av ett generaliserande uttalande om gässkötseln i Norden under 1500-talet av Olaus Magnus. Han skriver, att "vilda och tama gäss förekomma i ofantlig mängd i de nordiska rikena".¹⁰⁶

Det bör alltså understrykas, att man hittills inte har stött sig på något hållbart eller tillräckligt omfattande källmaterial, när man uttalat sig om gässens förekomst inom det gammalsvenska området under medeltid och 1500-tal. En föredömligt försiktig hållning intar Torsten Lagerstedt, när han understry-

ker, att man för Mälardalskapen saknar alla kvantitativa upplysningar för 15- och 1600-talen vad beträffar gässen. "Man vet blott att de funnits."¹⁰⁷

Karin Danver accepterar uppfattningen, att gåsaveln haft en vidsträckt utbredning under medeltiden, när hon skriver, att gåsaveln under 1700-talet var på stark retur i hela landet utom i de sydsvenska landskapen.¹⁰⁸ På ett annat ställe i hennes avhandling uttalas t. o. m. att näringen redan i mitten av 1600-talet när Skåneland blev svenskt praktiskt taget upphört i övriga Sverige.¹⁰⁹ Att dessa uttalanden i grunden är felaktiga, har vi tidigare påvisat genom en regional översikt av den svenska gåsavelns förekomst genom tiderna.¹¹⁰

Under 1700-talet och fram till mitten av 1800-talet kan enligt denna sammanställning påvisas, att intensivområdena inom i huvudsak samma slättbygdsområden i Syd- och Mellansverige var desamma som senare under 1800-talet. Man har också starka skäl att förmoda, att gåsaveln under 1700-talet ökat i frekvens inom dessa intensivområden. För detta talar bl. a., att de obesuttna, som ökade starkt i antal, kom att idka näringen. Även i början av 1800-talet har Skåne dock intagit en särställning. C. Wåhlin skriver 1804: "Det är allmänt bekant, att gåsaveln är ganska stor på flera slättbygder i vårt land, och kanske allra störst på slättbygden i Skåne."¹¹¹

Slutligen bör nämnas, att den höga skånska andelen av landets totala gåsstam, så som den påvisats år 1919, med all säkerhet varit gällande alltsedan medeltiden. När det gäller förhållandena före skiftena, har intensiteten i Västergötland liksom i Skåne förmodligen varit större, eftersom det medförde svårigheter för bl. a. de obesuttna att fortsätta med näringen. Skaraborgs läns hushållningssällskap upplyser följande om daglönarnas förändrade levnadsvillkor i slutet av 1850-talet, jämfört med förhållandena 25 år tidigare: "De många fördelar, som förr stodo honom till buds i fritt bete för grisar, gäss, får och även en ko, hava numera försvunnit, då genom laga skiften de stora allmänningarna tilldelats enskilda hemman."¹¹² Skiftena försämrade även möjligheterna för de utflyttade västgötabönderna att ha gäss.¹¹³ I KB:s 5-årsberättelse år 1841 för Älvsborgs län heter det, att "gåsaveln är icke obetydlig på södra Dal."¹¹⁴

Efter denna tid saknas varje upplysning om gässen i länet i detta material, vilket skulle kunna betyda, att deras betydelse sjunkit. På Öland däremot resulterade inte skiftena i någon nedgång.

Även när det gäller livgässens fördelning i det övriga Sverige rent socialt, kan man ta husdjursräkningen från 1919 som en utgångspunkt. Här finns nämligen hela landets livgåsbestånd redovisat i tabellform i relation till brukningsenheternas storlek (tabell V).¹¹⁵

Tabell V. Sveriges livgåsbestånd år 1919 i relation till brukningsenheternas storlek. Källa: Arealinventeringen och husdjursräkningen den 1 juni 1919 (Statist. meddelanden, Ser. A, Band III:2 1920).

-0,25	har	501 st.	10-20	har	5.249 st.
0,26-1	har	253 st.	20-30	har	3.489 st.
1	-2	har	30-50	har	3.209 st.
2	-5	har	50-100	har	2.314 st.
5	-10	har	över 100	har	2.414 st.

Vi finner här, att de flesta livgässen, i absoluta tal, tillhör brukningsdelar om mellan 10 och 50 har. Även på större brukningsdelar återfinnes många gäss. Däremot är de tämligen få vid de minsta brukningsdelarna. Om man jämför detta med fördelningen av kalkoner och höns, så finner man, att de för- ra i större utsträckning återfinns vid de stora brukningsdelarna, medan hönsen spelar större roll vid de mindre.

Gör man en jämförelse mellan den sociala fördelningen år 1919 och förhållandet under 1800-talet eller tidigare, så står det klart, att det för gässens del skett en stark förskjutning mot allt större brukningsdelar. Tidigare spelade gässen en stor roll för de obesuttna i många län norr om Skåne, där det var vanligt med gäss. Det gäller ex. ölandsdelen av Kalmar län, Halland och Västergötland.¹¹⁶ Gåsen var vidare ända in på 1800-talet ett utpräglat stadsdjur långt upp i Mellansverige. På stora brukningsdelar, slott och herrgårdar har den varit tämligen allmän alltifrån de kungliga avelsgårdarnas tid på 1500-talet och fram på 1800-talet. Där gåsaveln var mindre vanlig, var den i första hand knuten till företrädare för den mobila kulturen såsom godsägare, präster och borgare.¹¹⁷

I denna sociala miljö, där gässens produkter skattades högt, har näringen bedrivits trots i många fall ytterst ogynnsamma betingelser. Denna skillnad mellan intensivområden och svagområden visar även kalkonaveln: "Det är uppenbart att kalkonaveln redan på 1600-talet var tämligen allmän i Skåne även hos bönderna och eljest i Sverige på herrgårdar och bo- ställen."¹¹⁸

Jämförelse med Danmark

Det svenska utbredningsområdet för gåsaveln är en nordlig ut- löpare av ett större intensivområde, som med vissa avbrott omfattat större delen av Mellaneuropas slättbygder, inklusive Danmark.

Den för Skånes del tidigare konstaterade tillbakagången i slu- tet av 1800-talet, är ett fenomen, som har vida större, geo-

grafisk räckvidd. G. St. Bricka skriver därom 1884 med utgångspunkt från danska förhållanden: "Imidlertid er det en Kjendsgjerning, at Gaaseavl i tidligere Tider har været dreven i et langt større Omfang end nu. Dette er en Følge af den stigende Kultur og de forbedrede Landboforhold, navnlig Jordenes Udskiftning. . . De fleste Steder holdes der derfor kun nogle faa Gæs, men i det smaa yder Gaaseavl ikke stort Udbytte, og derfor er de paa mange Steder hørt rent op. . . Nu er det mest kun paa Kulturens Udkanter, i Rusland, ved Donaus nedre Løb o. desl. Steder, at Gaaseavl drives paa denne Maade; dog kunne ogsaa enkelte andre Steder paavises, hvor der drives megen Gaaseavl, i Elsas, i Pommern, i adskillige Distrikter af England o. s. v."¹¹⁹ Innan vi går vidare måste sägas, att även om utvecklingen i Västeuropa i stort är den nu omtalade finnes även bevis för en motsatt trend mot 1800-talets slut. T. ex. i Norge synes antalet livgäss kraftigt ha ökat mellan år 1890 och 1900. Enligt statistiken gäller det en ökning med nära 55%.¹²⁰

I en översikt av fjäderfäskötselns utveckling i Danmark under de sista 25 åren av 1800-talet framhåller A. Jørgensen, att gåsaveln överallt i landet gått tillbaka.¹²¹ De landsdelar, som särskilt präglades av denna nedgång, var Nordjylland,¹²² Bornholm, Lolland-Falster och Læsø. Av områden, där gåskötseln höll sin ställning, nämns Ærø. Exporten av gäss till norra England, som var betydande vid början av nämnda tidsperiod, upphörde också efter några år. Tillbakagången omtalas som i huvudsak en följd av förändringen inom jordbruket. Statistiskt har nedgången beräknats från 214.000 gäss år 1888 till 119.000 år 1913.¹²³

Alltsedan medeltiden har gåsaveln spelat en stor roll i Danmarks jordbruksbygder. Även om krig och nödår kunde medföra en tillfällig nedgång i beståndet, var det först i och med skiftena, som näringen undergick en mera påvisbar tillbakagång. Men också då var den oftast temporär. Efter ett antal år ökade gåsstammen åter och det var först i och med den tidigare omtalade regressionen på 1880-talet, som näringens gamla utbredningsbild definitivt förändrades.

Rörande skiftenas omedelbara verkningar för gåsaveln, finns det en rad danska skildringar, där företeelsens förödande inverkan omtalas. Så ger t. ex. Hugo Matthiessen följande skildring: "Før Udskiftningen havde de i Sandhed en gylden tid. . . , thi siden hen under de nye Forhold, da det blev trangt og afstængt overalt, mindskedes deres Tal ligesom Faarenes i den Grad, at man nærede Frygt for ikke at faa den fornødne Fyld til de bugnende Bondedyner."¹²⁴ Denna nedgång märktes även i städerna: "Det Savn af Giæs man i nogle Aar, især i Kiøbenhavn, har føelt, viser at der nu lægges færre til end før, og at det ikke vilde mangle paa Efterspørgsel, hvis den udskiftede Bonde, om han end selv ikke behøvede Giæs til sin Huusholdning; dog vedblev at gjøre Tillæg af disse, ligesaavel som før, da han var i Fællelskab; og det krævede da kun et andet ind-

hegnet Stykke Jord ved Gaarden for Giæs, Ænder og Høns. Giæs og Ænder, og især Stiegiæs, vil nok søges stærk af den Ædelystne, og betales saa at Bonden kan være fornøiet dermed.¹²⁵ Men i den samtida litteraturen finns också belägg för att näringen lokalt levt vidare med oförminskad styrka. Gr. Begtrup skriver år 1808 om förhållandet på Lolland-Falster: "Udskiftningen har her ikke foraarsaget nogen Forminds-kelse, som ellers har været tilfældet i andre Egne."¹²⁶

Det normala har dock varit, att gåsaveln gått kraftigt tillbaka en tid, innan förhållanden efter skiftesförrättningarna blivit mer ordnade. Att detta ofta var nödvändigt, insåg även tidens lantbruksekonomer. H. J. C. Hoegh skriver år 1799, att "Gäss bör ingen lantman skilja sig vid, för det hans hemmanslott blivit avdelad. Och skulle han därmed än upphöra 1 eller 2 år, medan han utflyttar och sätter allt i ordning på sin nya plats, så bör han dock, så snart möjligt är, åter förskaffa sig sådana."¹²⁷ I senare tid möter man i litteraturen ibland den uppfattningen, att skiftena betydde slutet för en mer intensiv gåsavel i Danmark. "Det har derfor vist nok ogsaa tidligere, navnlig inden Udskiftningen, spillet en større Rolle hos os end nu."¹²⁸ Men faktum är, att gåsaveln efter hand ökade på grund av att priserna gick i höjden, i första hand tack vare den engelska marknaden.¹²⁹ I vissa delar av Danmark kom den kanske dock inte upp till sin gamla nivå igen,¹³⁰ men för landet som helhet spelade gåsaveln åter en stor roll.

I äldre tid utmärktes gåsaveln i Danmark, liksom i Skåne av, att den var spridd i alla sociala miljöer. Även i Danmark ligger tyngdpunkten hos bönderna. Liksom i Skåne har de obesuttna i Danmark i stor utsträckning hållit livgäss, men även här hämmade skiftena i hög grad möjligheterna för denna socialgrupp att hålla gäss.¹³¹

Summering

I inledningskapitlet har vi följt gåsavelns utbredning och omfattning utifrån summavärden på plan, som ligger ovanför brukningsenheternas nivå som naturliga jordbruksområden, socknar, län eller t. o. m. hela landsdelar. På grund av avgörande skillnader i olika materialtyper och geografiska indelningsgrunder försvåras jämförelsen. Även förklaringar till gåsavelns utbredning och intensitet under olika perioder har berörts. I geografiskt hänseende har därvid den ekologiska aspekten dominerat. De förklaringar, som lämnats, har dock visat sig otillräckliga, eftersom utbredningen dessutom är kulturellt betingad i en mängd olika avseenden. En fullt nyanserad bild kan inte ges förrän i avhandlingens slutkapitel, sedan den ekonomiska aspekten, produktionssystemen och konsumtionsaspekten behandlats mera ingående.

För det intensivundersökta tidsskedet har vi pekat på en tillbakagång, som med hänsyn till materialsituationen dock inte varit möjlig att följa i detalj. Ett antal produktionsfaktorer har också närmare berörts, t. ex. i samband med förändringar i livgåsbeståndet och särskilt då under retardationsprocessen under 1800-talet. Det är dock klart, att behandlingen ej är fullständig och förståelsen av gåsskötselns morfologi har ej mer än antytts. För detta måste man dels studera gåsskötseln utifrån arbetsenheternas nivå, dels på ett helt annat sätt klarlägga produktionscykelns olika delar. För denna förståelse är det inte heller tillfyllest med enskilda produktionsbestämmande faktorer eller knippen av sådana, utan man måste söka se näringen och dess produkter i en total kulturell situation t. ex. bysamhällets. Ett sådant holistiskt perspektiv har dock endast till en ringa del varit möjligt att anlägga innanför denna avhandlingens ramar.

Inte ens om man håller sig till gåsskötseln enbart, kan man heller förklara utbredning och skillnader i tid och rum utifrån livgässen, eftersom gåsprodukter har framalstrats i ett ytterst komplicerat mönster, som innebär delinsatser av olika landsdelar och typer av brukningsenheter. Endast genom en noggrann analys av de olika s. k. produktionssystemen kan man alltså helt förklara utbredningsbilden för livgässen, sådan den framställts i kapitlet (speciellt gäller detta krympningsförloppet under 1800-talet). Med detta som bakgrund kan vi sammanfatta kapitel I på följande sätt.

Vi har kunnat klarlägga, att gåsaveln geografiskt utmärkes av en ganska stor stabilitet genom tiderna, speciellt om man därvid menar anknytning till vissa kulturlandskapstyper. I första hand åsyftas då den relativa utbredningen.

II. Årscykeln - ett analysredskap

För samtliga grenar av husdjursskötseln gäller, att man kan dela upp produktionscykeln i ett antal delmoment, som sträcker sig över ett helt eller i vissa fall flera år. Dessa delmoment är som regel väl avgränsbara.

Av tidigare forskning kan här nämnas John Granlunds undersökning av oxuppfödningen. Oxen har ingått i en funktionell och näringsekonomisk cirkulation. Aveln och handeln med oxar kan enligt undersökningen från och med 1500-talet uppdelas på fem delmoment eller åldrar: 1. Tjurkalv, 2. Stut, 3. Dragoxe, 4. Gödoxe, 5. Slaktoxe.¹ Denna cykel, som sträcker sig över ett helt decennium, står i stark kontrast till uppfödning av smärre kreatur för slakt, där alla ungdjur, som inte behövdes som avelsdjur, i regel slaktades vid noga avgränsade slakterminer under hösten. "När djuren togs hem från betet på hösten slaktade de svenska bönderna alla de djur, som de inte kunde vinterföda. Höstslakten intog sålunda en central ställning i årets arbetscykel."² En produktionscykel, där djuren inte hade andra huvudfunktioner än som slaktdjur, blev därför mycket kortare än den som gällde för oxaveln, ofta inte mer än ettårig.

För gåshållningens del gällde uteslutande det sistnämnda, då samtliga ungdjur, som fötts under våren och som inte var ämnade som avelsdjur, normalt sattes på gödning i och för slakt redan på hösten samma år.

I detta kapitel skall ett försök göras att bestämma vilka reella delmoment, man har att räkna med inom tamgässens ettåriga produktionscykel. Vidare skall utredas vid vilka tidpunkter under året de olika momenten naturligt avlöser varandra. Här skall också klargöras vilka miljöbetingade, ekonomiska och kulturella faktorer, som varit av betydelse för de olika delmomenten. I första hand behandlas förhållandena inom olika

sociala miljöer i Skåne genom tiderna. Jämförelser göres hela tiden med det övriga Sverige och Danmark.

Förfaringssättet syftar till att klarlägga gåsskötselns morfologi och att ge en syntes av alla tillgängliga uppgifter om hur näringens olika moment utformats.

Denna konstruktion, som alltså bygger på ett stort och heterogent material, beaktar alla variationer av vikt och är att betrakta som ett analysredskap. Materialets tyngdpunkt i tiden ligger dock från 1800-talets mitt och fram till omkring 1920.

Kapitlet skall dels tjäna som förklaring till avhandlingens fortsatta uppläggning i produktionssystem, dels utgöra referensbas för utformningen och tolkningen av dessa produktionssystemens förekomst i tid, rum och social miljö.

En av de viktigaste materialtyperna fordrar en särskild kommentar, nämligen lantbrukslitteraturen. Som källa måste denna användas med stor försiktighet. Speciellt före 1800-talets sista årtionden vänder sig denna litteratur främst till de högre samhällsskikten och beskriver till stor del endast gåsskötseln där. Innehållet avser långt ifrån alltid inhemska förhållanden.³ Men i många fall är det senare problemet mindre, eftersom det direkt omtalas, att det är fråga om översättningar eller kompilat av utländska arbeten. Här är dessa frågor emellertid av underordnad betydelse, då skrifterna endast användes vid interpretationen av andra källor eller för att ge ett bredare underlag för systematisering av uppteckningsmaterialet.

Stammens sammansättning och benämning

Inom all husdjursskötsel har man att skilja mellan avelsdjur och ungdjur för slakt. För gässens del avser den förstnämnda beteckningen den stam, som behövs för att till hösten få fram ett önskat antal ungdjur för slakt, cirka 6-7 månader gamla. I EU:s frågelista Gåsavel (1939) efterfrågas benämningen på de gäss, man haft över vintern. Denna skiftar regionalt inom Sverige. I Skåne och på Gotland har benämningen livgäss haft den största utbredningen liksom *Levegæs* i Danmark. I övriga Sverige saknas denna term. Man har i stället lokalt talat om vinterliggare, balgäss, utelliggare eller enbart om gäss. I några fall, både i Skåne och det övriga Sverige, talas om avelsdjuren som en trio, vilket alluderar på storleken hos en normalstam (totalt 3 livdjur). Ungdjuren har som regel i hela landet kallats gässlingar. I fråga om livgässens benämning med avseende på han- och hondjur kallas den förstnämnda genomgående gässe, medan modergåsen som regel i uppteckningarna benämns gås. I 1700-talets

skånska bouppteckningar är motsvarande termer vanligen gåse och gamla gäss.

Normaluppsättningen livgäss vid en brukningsenhet i Skåne under det skede som varit föremål för intensivundersökning, har för bondgårdar varit 2-4 honor och en gåse. Avvikelser från detta mönster visar slättbygdsområdena i sydligaste Skåne, där stammen i en del fall bestod av 5-8 stycken honor. Där omtalas även i något fall, att stammen fördubblats eller tredubblats, 2 eller 3 gåskarlar och 12-14 hondjur. Det sistnämnda sammanhänger med en produktspecialisering, som knappast är äldre än slutet av 1800-talet. Påtagliga regionala avvikelser nedåt vid bondejordbruk omtalas från Falsterbonäset, där bönder liksom icke-jordägare i regel inte hade mer än en eller två modergäss.

Hos småbrukare och obesuttna i hela Skåne har stammen som regel varit mindre än hos bönderna och ofta inte uppgått till mer än en modergås. Detta gäller även 1700-talet och förra hälften av 1800-talet. Vid storjordbruk och på herrgårdar har antalet livdjur som regel varit något större än hos bönderna. Under 1800-talets senare hälft har de ofta utgjort en betydande del av fjäderfäna i en speciell hönsgård. Som exempel på förhållandena vid en skånsk herrgård under denna tid kan nämnas Börringe i Vemmenhögs härad: "På herrgården fanns det gott om höns, kalkoner, ankor och gäss. En hönsagumma samt hennes gräbbor... skötte om dessa djur."⁴ Att gåsstammen på 1860- och 1870-talen var betydande där, har B. Stjernsward visat efter en genomgång av godsets räkenskaper. Att livgåsstammen säkerligen översteg 10 hondjur, framgår av mängden unggäss, som slaktades.⁵ Så länge naturaavraden ännu existerade, saknade många herrgårdar dock helt egen gåsavel.

Normalt har varje bondgård och större brukningsenhet med gåsavel under det intensivundersökta skedet hållit sig med egen gåse. Däremot omtalas i en del uppteckningar, att smärre brukningsenheter med bara en enda modergås, lånat gåse för befruktning hos någon närboende bonde, i regel utan ersättning. Från Torna härad heter det i en uppteckning, att de obesuttna löste problemet genom att äga gåsen gemensamt.⁶ På Falsterbonäset ersatte däremot den s.k. Mårtenskassan alla, som ägde gåse mot att denna fick nyttjas av samtliga ägare till modergäss.⁷ Detta är en kvarleva av en allmänt utbredd sedvänja i det öppna, skånska bylandskapet före skifte-
na. Förhållandet inskränktes då inte heller till enbart gässen: "Avelsdjuret betraktades mer eller mindre som samfällt både i Skandinavien och Mellaneuropa. Dess skötare var en bestämd i regel större gård, om inte skyldigheten att hålla handjuret gick i tur mellan gårdarna."⁸ För gässens del heter det i byordningen för Dalköpinge i Skytts härad år 1741: "Sammanledes skall den ingen gåse haver betala 8 öre till bylaget."⁹

Fig. 2. Mot slutet av 1800-talet började ett planmässigt avelsarbete inom fjäderföskötseln. De nya idéerna spreds bl. a. genom facktidsskrifter. Vinjett från "Fjäderfäodlaren", som började utges i Lund år 1900.

Från samma härad säger Nicolovius i slutet av 1700-talet: "Det var en lag att en var backstugesittare, som ej hade jord och vilkas tillgångar om de än medgävo anskaffandet av en gås, likväl ej medhunno inköpet och underhållet av en gåskar, skulle få hava en gås bland byns övriga gäss mot det, att han lämnade från och med ett kvarter till och med ett stop, allt eftersom det lyckades med gåsen, till ett gille som kallades gåsapott och i flera byar vid Michaelitiden firades av hemmansägarna på husmännens bekostnad."¹⁰ Även i Bara härad förekom samma system under 1700-talet. Där kallades det gås-öl.¹¹ För Danmarks del heter motsvarigheten Gasegilde.¹²

I regel innebar skiftena slutet för den här möjligheten och de obesuttna fick därigenom svårare att idka gåsavel. Så sent som 1829 skriver dock P. N. Rhodin, mera allmänt för Sverige: "Det är i de flesta byar brukligt, att skyldigheten att hålla gåse omväxlar årligen mellan åboarna."¹³

I övriga Sverige har flockarna, liksom normalt i Skåne, på en bondgård vanligen utgjorts av 2-4 hondjur och en gåse. Att man mer allmänt inte hållit mer än 2 hondjur omtalas i upp-teckningarna från Öland och Gotland. Att gåsodlare i övriga Sverige saknat gåse synes vara mycket sällsynt och omtalas endast i något enstaka fall från Öland och Västergötland. För Danmarks del gäller allmänt ungefär samma antal djur som i Skåne för de olika socialgrupperna.¹⁴

Flockarnas storlek under uppteckningsskedet synes inte skilja sig från storleken vid varje brukningsdel under tidigare sekler, även om en del av den lantbruksekonomiska litteraturen i vissa fall omtalar, att man kan hålla ett långt större antal hongäss till varje gåse än fyra. Här rör det sig förmodligen i samtliga fall om utländska förlagor, där andra gåsraser behandlas. För byns gemensamma gåsflock i Skåne före skiftena räknade man alltså högst med relationen 1-4.¹⁵ Även i äldre tid har de obesuttna så gott som genomgående haft ett mindre antal livgäss än bönderna; detta i hela Sverige liksom i Danmark. För Danmarks del kan nämnas, att byordningarna i regel ålägger samtliga gåsodlare att även hålla egen gåse.¹⁶

När det gäller frågan om ungdjursproduktionens storlek räknade man i början av 1900-talet 10 gässlingar efter varje moder-gås av lantras. Detta kan även anses tillämpligt för äldre tider och man kan alltså normalt räkna med att produktionen vid en bondgård i Skåne uppgått till 20-40 ungdjur.

Avelsdjurens improduktiva period

Avelsdjurens improduktiva period räknas här från tiden för gåsflockarnas reducering genom höstslakten, då endast de djur, som avsetts till avel blev kvar. Perioden sträcker sig fram till tiden för parningen, vilken i Skåne infallit omkring den 1 februari.

Under vinterperioden har livgässen vanligen varit inhysta i något uthus eller annat ekonomitrymme. Där har man enligt uppteckningarna ofta gjort en särskild avbalkning, så att gässen varit åtskilda från annat fjäderfä.¹⁷ Kostnaderna för dessa anordningar har i regel varit ringa. På herrgårdar och sparsamt även hos bönder har man ibland haft speciella gåshus. Av 61 planritningar från Frosta härad i Folklivsarkivets gårdsarkiv, alla gjorda på 1920-talet, återfinnes endast fyra gårdar med gåshus, antingen som en del i gårdsfyrcanten eller som en fristående byggnad. De har dock säkert varit vanligare tidigare, ty vid tiden för uppmätningen hade många upphört med gåshållning.¹⁸

Under dagtid har livgässen som regel fått vistas fritt kring gårdarna och vid barmark även själva kunnat finna en del föda. I likhet med övriga husdjur har man varit tvungen att vinterfodra gässen, men inte i så stor utsträckning att kostnaderna därför ansetts särskilt betungande. Gässen har ju också som regel utgjort en mycket ringa del av det totala husdjursbeståndet under vintern.¹⁹ År 1912 ges gåsodlare följande råd angående vinterfodringen: "Avelsgässen böra även under hösten och vintern få ströva omkring och i den mån de kunna, sö-

ka föda ute i det fria. Den dagliga ransonen under hösten, vintern och avelstiden bör bestå i en handfull säd (havre) och en handfull mjukfoder av samma blandning som hönsens.²⁰ I den lantbruksekonomiska litteraturen från olika tider finns en mängd förslag till foderstat åt livgässen bl. a. rotfrukter, hö och säd. Säden har dock alltid spelat den största rollen och då i första hand havre.²¹

I de skånska uppteckningarna uppges också som regel, att den viktigaste delen av fodret utgjorts av havre. Normalmängden vinterfoder har ansetts vara 1/4 tunna säd per gås, vilket för en normalstam på fyra gäss alltså betyder en tunna.²² Alternativt till detta noterar P. N. Rhodin 1829, "En gås framfödes över vintern ganska gott med en skäppa havre, som gör i penningar 1 R:dr, efter 6 R:dr för tunnan."²³

Arbetsinsatsen under perioden har inskränkt sig till djurens in- och utsläppande morgon och kväll samt utfodring. Vid all husdjursskötsel spelar vad man skulle kunna kalla djurens trivselfaktor en stor roll. Den är avhängig av den omsorg och noggrannhet, som lägges ner på djurens skötsel. E. Höijer har framhållit det mindre jordbrukets företräde i detta avseende framför det större, därför att ägaren med familj vid mindre brukningsdelar som regel sköter sina djur bättre än lejd arbetskraft vid stora gårdar.²⁴ I detta resonemang kan man också innefatta gåsaveln, där dessutom varje gässling, som man lyckas framavla, spelar en roll för den totala förtjänsten. Detta betyder, att hållandet av livgäss bäst lämpar sig vid mindre brukningsenheter, medan aveln i fjäderfågårdar vid herrgårdarna troligen ej har kunnta uppvisa lika goda avelsresultat.

När det slutligen gäller momentdeterminanter, är det ingen som varit så viktig som djurens s. k. trivselfaktor tillsammans med vissa yttre miljöbetingelser. I det senare fallet gäller, att det varit svårare att hålla livgäss i skogrika trakter, där rovdjur utgör en potentiell fara för de som regel fritt strövan- de gässen. Sammanfattningsvis kan man som J. Korsholm i tidskriften Fjäderfäodlaren 1903 framhålla att: "Övervintringen av en större eller mindre gässtam är det, som avskräcker mången från gåsavel."²⁵

Avelsdjurens produktiva period

Avelsdjurens produktiva period inleds i och med parningen, vilken alltså i Skåne börjat kring månadsskiftet januari-februari. Från Danmark omtalas ett direkt fixerat datum, nämligen Kyndelsmässodagen den 2 februari,²⁶ vilken även för Skånes del kan tagas som ett ungefärligt riktmärke. För ett gott re-

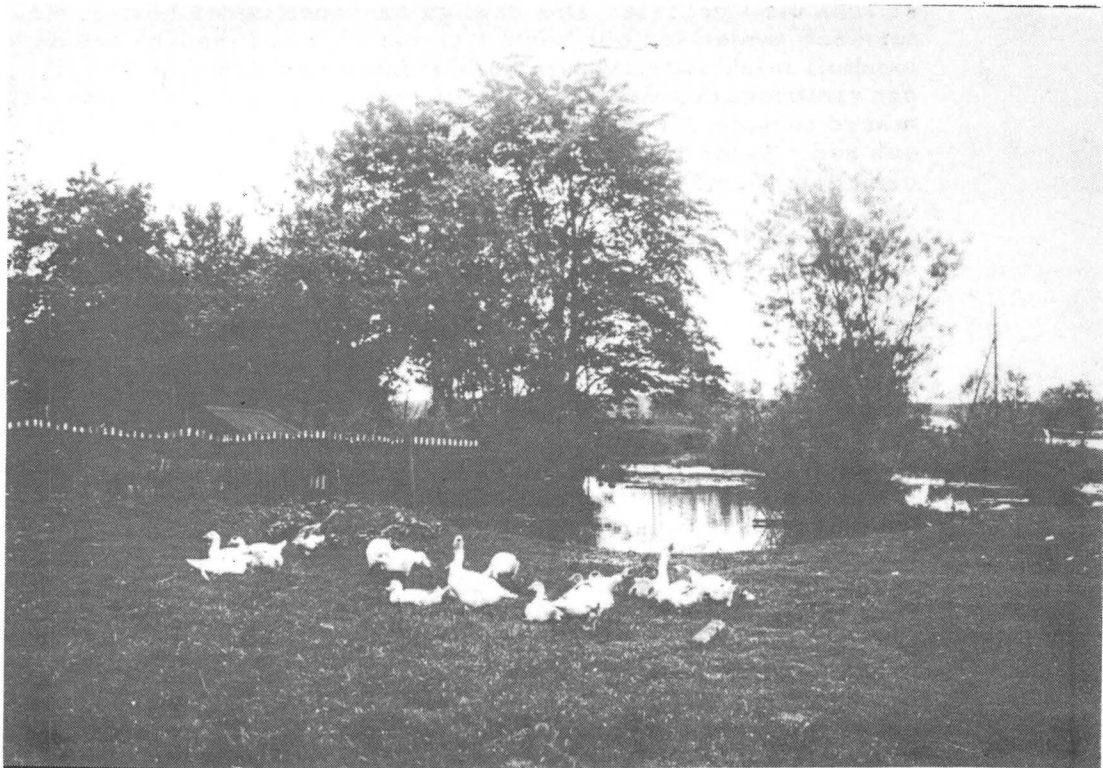

Fig. 3. Vid parningen var det viktigt att gässen hade tillgång till någon vattensamling. Brandstad socken, Skåne. Foto S. Svensson 1927.

sultat har gässen varit beroende av vatten. Vanligen har någon damm eller annan mindre vattensamling använts. Före skiftena hade som regel varje by på slätten i Skåne, liksom i Danmark en gemensam bydamm. Särskilt gäller detta de vanligen förekommande rundbyarna (platsbyarna), där gårdarna ofta var grupperade runt en vattensamling. Av byordningen av år 1766 för Dalköpinge socken i Skytts härad framgår vattensamlingarnas allmänna karaktär: "Vattningar å allmänna gatan i byn eller på vången äga alla del uti," och därför måste alla hjälpa till med deras rensning, även får- och gåsägande husfolk, ryttare och inhyses.²⁷ A. Tidström skriver om Gladsax, Järrestads häradår 1756: "Mitt i byn 2 stora fiskedammar med rudor och karussor... om sådana voro uppåt landet i byarna, vore icke enda förmån av fisken, utan vore även tillfälle för gäss."²⁸ För Veberöds by har likaledes A. Nilsson (Eskeröd) antagit, att dammarna var av stor betydelse för gåsaveln.²⁹ En kvarleva av det allmänna bruket att låta gässen para sig i en för alla gåsodlare gemensam vattensamling fanns ännu i början av 1900-talet i Falsterbo.³⁰

När man efter skiftena kom att övergå till enskild gåsavel, har denna i första hand fortsatt, där man antingen haft en damm, en mindre, naturlig vattensamling eller en bäck i närheten. Detta gäller inte bara Skåne.³¹ Det förmenta beroendet av vatten har man hävdat ända in i vår tid, trots att handböckerna betonat, att det är en betydligt överdriven grundförutsättning. Redan år 1822 heter det: "Oriktigt hör man påstås att gässen ej trivs på ställen, där så djupt vatten icke finnes, att de däri kunna simma och att de det förutan icke kunna fortlanta sig." Det är dock av stor vikt "att gässen alltid har tillgång på vatten, antingen rinnande eller stillastående, rent eller orent bara icke gödselvatten."³²

Nästa händelse under perioden är äggläggningen, som i Skåne och Halland börjat kring månadsskiftet februari-mars. I enlighet med att man allmänt i det gamla bondesamhället försökte få fixerade tidpunkter för allt görande och låtande har också värpningsens början knutits till speciella märkesdagar. I uppteckningarna från södra och västra Skåne men också södra Halland kallas Matthiasdagen den 24/2 allmänt "Matthias med gåsägget." Enligt K. Danver anknyter denna tradition uppenbarligen till kontinentala förebilder³³ men synes väl överensstämma med den faktiska tiden för äggläggningens början, även om väderleksförhållandena vissa år kunnat medföra en försening.

Danver håller för troligt, att traditionen aldrig funnits längre norrut, utan gjort halt vid den gamla riksgränsen.³⁴ Den tycks för övrigt inte ens ha nått upp i Göingebygden och förklaringen är säkert, att äggläggningen inträffar allt senare, ju längre norrut man kommer i Skandinavien. Från Småland heter det t. ex. i stället att "gåsen följer tranan"³⁵ d. v. s. värpningen anses där ha börjat först den 25:e mars. För södra Skåne ger uppteckningarna lokalt även belägg för en alternativ märkesdag, nämligen Peder Katt den 22 februari.

I och med värpningen börjar en tid inom gässens produktionscykel, som fordrar noggrann passning. Denna ytterst arbetskrävande tid har räckt ända fram till det de framkläckta gässlingarna kunnat släppas på grönbete. "Vinterbostaden var det ej så noga med. Den kunde ordnas nästan var som helst, där en ledig krok fanns. . . Men när det led emot våren och värpe-tiden, blev det desto mer noga med skötseln av dessa djur."³⁶

Bland arbetsuppgifterna under äggläggningen kan nämnas att dagligen släppa honorna in och ut för värpning och att se till, att de inte lagt äggen utomhus. Äggen fick vidare inte ligga kvar i redena, medan äggläggningen pågick, utan plockades fortlöpande bort för förvaring under lämplig temperatur. De vändes också dagligen.

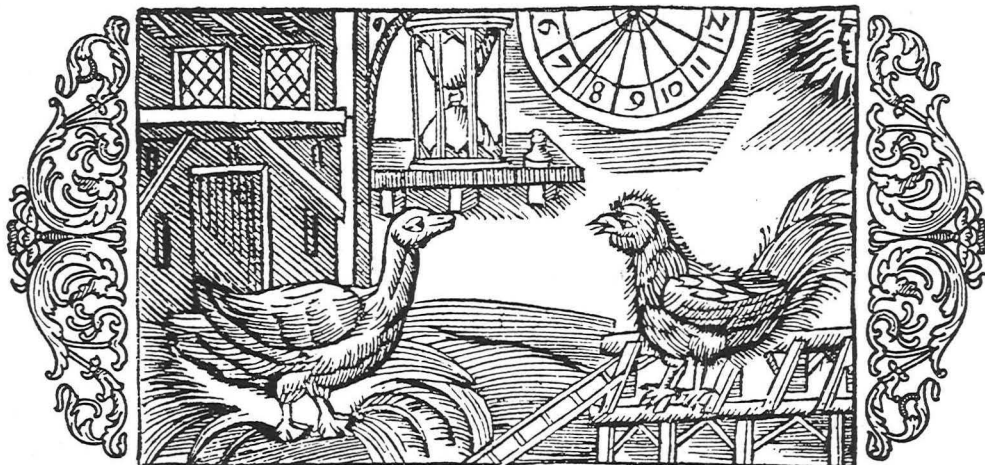

Fig. 4. Under stränga vintrar och i samband med ruvningen kunde gässen få vistas inne i boningshuset. Det äldsta vittnesbördet om detta lämnar Olaus Magnus 1555 i sin Historia om de nordiska folken.

Efter ett par veckor, då gässen värpt färdigt, lades äggen under honorna och en månadsång ruvning tog sin början. Ruvingen var också arbetskrävande, eftersom honorna skulle släppas in och ut till ruvningsplatsen. Man skulle vidare byta halm och efter halva liggningen skulle gåsäggen "klaras". "Efter en tid tog man upp äggen i handen och höll dem mot solen. Man kunde då se, om de var befruktade."³⁷ Från Österlen omtalas i en uppteckning, att detta arbete utfördes gemensamt av byns gummor, som av de bortgallrade obefruktade äggen bakade en kaka och höll ett litet gille.³⁸

Den skånska bondgården har av ålder och ursprung karakteriserats av den nära samhörigheten mellan människor och djur.³⁹ Gässens ruvning skedde i äldre tid i hela Skåne, utom längst i norr, både på bondgårdar och hos obesuttna inomhus i en så kallad gåsbänk. Den förekom allmänt även i Danmark och var relativt vanlig på slätterna i hela Sydsverige ända upp till Närke. Då gåsbänken varit föremål gör relativt ingående behandling av etnologer, kan vi nöja oss med att hänvisa till dessa arbeten.⁴⁰ Här skall bara betonas, att gåsbänken liksom hela företeelsen att hålla småboskap i boningshuset var på stark avskrivning under halvseket 1850-1900.⁴¹ I Skåne ersattes gåsbänken i stor utsträckning med anordningar i uthus. Att nyttja uthus vid gässens ruvning var även vanligt i trakter, där gåsbänken inte funnits och detta omtalas även i handböckerna. I den äldre lantbrukslitteraturen på svenska har jag däremot inte funnit gåsbänken nämnd i något fall. Detta kan dels bero på det faktum, att den inte förekom i författa-

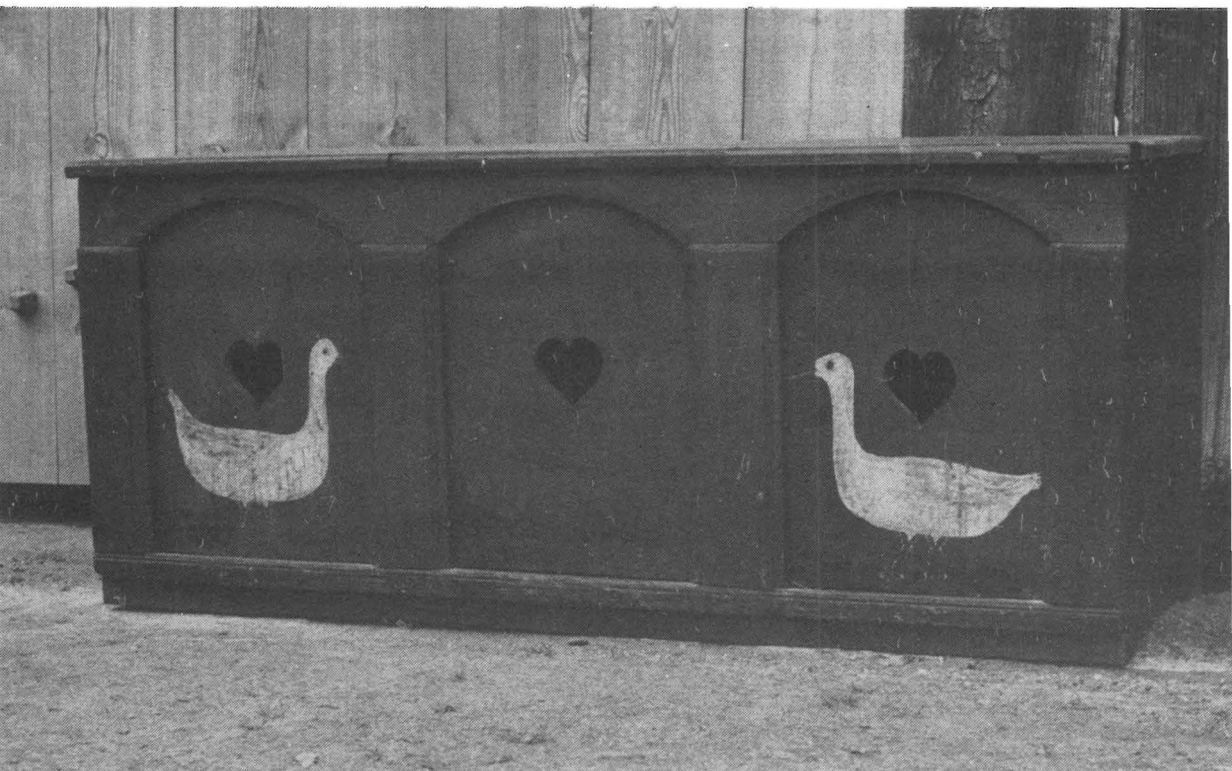

Fig. 5. Gåsbänk för tre ruvande gåshonor, troligen från NV Skåne. På dörren i mitten en målad rödräv, sidodörrarna är prydda med vita gåss. Helsingborgs museum. Foto Peter Taska 1975.

rens sociala miljö, dels på att författaren ofta kom från Mel-lansverige, d. v. s. utanför gåsbänkens utbredningsområde. Däremot omtalas gåsbänken som vanlig i en dansk handbok från 1700-talet. Det heter att man då gässen vill börja lägga, skall anvisa en plats "i de dertil egentlig indrettede Bænke, som tillukkes med en Skode."⁴² Gåsbänkens avskrivning i Skåne började i de västra delarna redan omkring 1850 och ansågs där på 1890-talet allmänt som ett osnyggt inslag i böndernas boningsrum.⁴³ Vid sekelskiftet 1900 bibehölls gåsbänken inomhus på företrädesvis mindre ställen och i enstaka fall på bondgårdar, där man ännu höll fast gid det äldre möbleringssystemet. Från en bondgård på Österlen omtalas, att gåsbänken åkte ut år 1912, när man blev "mer civiliserad".⁴⁴ Enstaka uppgifter om bruket i Skåne lämnas ännu under 1920-talet. Från Baldringe i Herrestads härad berättar en militär, att han i samband med en övning år 1921 kom till en mindre gård. "Det fanns en gåsbänk i köket. Jag hade aldrig tidigare sett något liknande, utan när jag satte mig tyckte jag att det luktade konstigt... Inuti fanns en gås och hennes ungar."⁴⁵

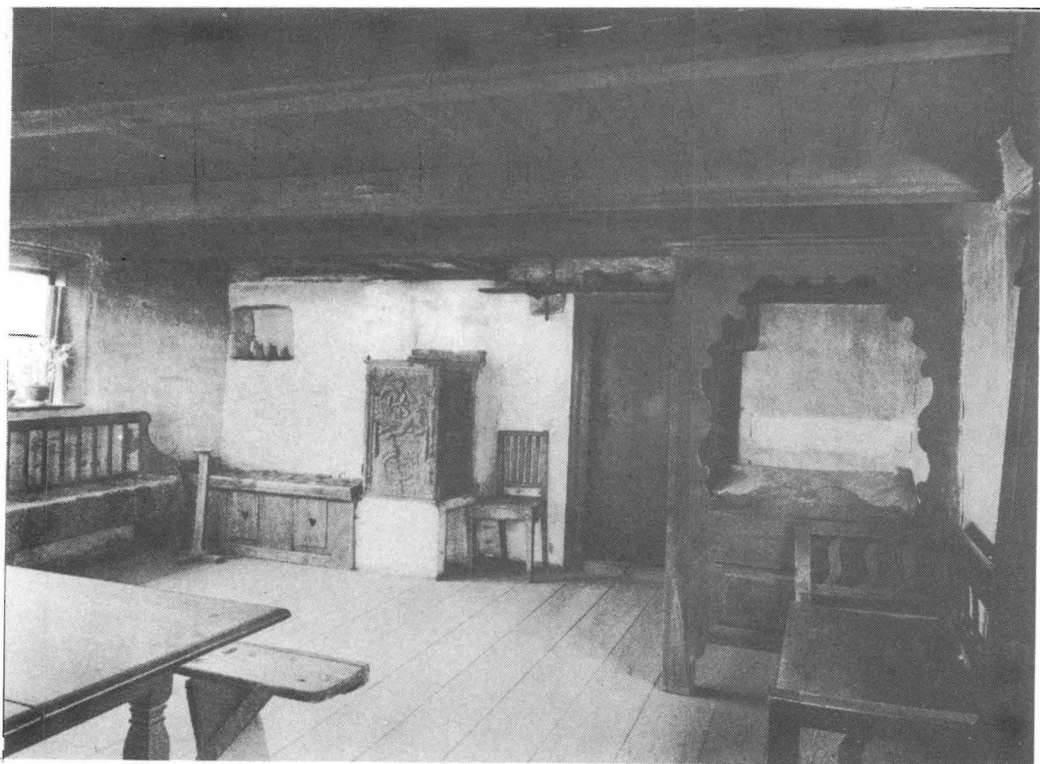

Fig. 6. Dagligstugan i Ravlundagården, en medelstor skånsk bondgård. Gåsbenken står t. v. om dörren, innanför sättugnen. Efter Berg-Svensson, Skansenboken 1930.

Att gåsbenken inte bara var en småfolkssed och att den levde kvar så pass länge, beror naturligtvis i första hand på att kläckningsresultaten blev bättre inomhus genom bättre uppsikt och bättre värme än i ett uthus. När gässlingarna framkläckts, fordrade de under de första dagarna en noggrann passning. "Gæslingerne ere i de første Dage af deres Lif temmelig sarte og kræve omhyggelig Pasning."⁴⁶ Särskilt bör man framhålla gässlingarnas stora behov av värme den första veckan. Moderna handböcker förordar 35° i deras utrymmen.⁴⁷ I en äldre tysk handbok ställes också följande fråga: "Was ist die Ursache, dass die Gänse der Bauern früher als die auf den herrschaftlichen Höfen, ihre Eyer legen? - Weil die Bauern sie in ihre Stuben nehmen und also diese Thiere warm sitzen."⁴⁸ Framkläckningen har som regel skett under senare hälften av april månad och beroende av väderleken har gässlingarna efter tre till sju dagar tagits ut på gårdsplaner el. dyl. under ständig uppsikt. Speciellt måste de skyddas mot fukt och kyla. De tål exempelvis inte regn förrän vid ungefär 6 veckors ålder. De måste också skyddas mot skadedjur. Speciellt råttor och rovfåglar utgör en fara. Vid utfodringen inomhus var det vanligt, att man skaffade en så kallad gässlingatorva d. v.

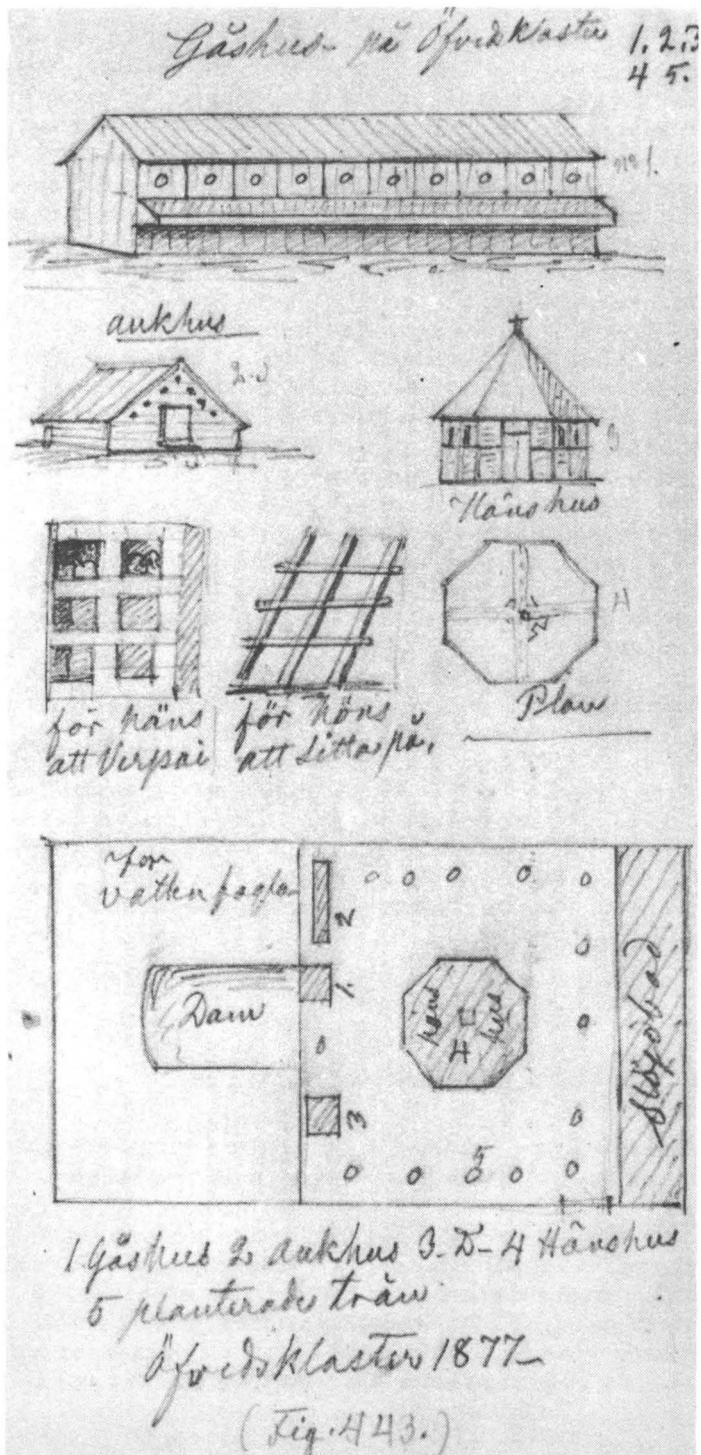

Fig. 7. Gåshus på Övedskloster. Blyertsteckning av N. M. Mandelgren 1877. LUF MS.

s. en grästorva med friskt nyss uppvuxet gräs.

För övrigt uppvisar sättet för utfodringen stor variation. Att det var en sanitär olägenhet att kläcka fram gässlingar inomhus, framgår av många uppteckningar. "Det är inte behagligt att komma in i ett rum där en 50 à 60 gässlingar äro. Oavsett lukten, men de tycka inte om att vara inne, varför där är ideligt skrikande och kacklande",⁴⁹ berättar en uppteckning från Bjärehalvön. Även i Skanör hölls gässlingarna inomhus bl. a. för utfodring, trots att inte själva ruvningen hade skett i gåsbänk: "När gässlingarna första tiden skulle ha mat, bar moster dem i förklädet och in i rummet, där hon brett säckar på golvet. Här fick de gässlingabröd och vatten. . . Detta höll hon på med, tills de var så stora, att de skulle ut på bete. Hon hade också en lång pilakäpp, så hon kunde peta till dem, om de ej höll sig på säckarna. Om en gåsunge var sjuk, fick han vara inne i rummet, tills han blev bra igen."⁵⁰

Efter 8-14 dagar har gässlingarna normalt kunnat klara sig på den föda, de själva funnit och därefter fordrat allt mindre passning. "Ständig tillsyn första dagarna är nödig, men avtager alltsom ungarna tilltaga i styrka, vilket en förständig husmoder väl vet moderera."⁵¹

En noggrann, ständig skötsel var alltså en direkt förutsättning, om man skulle nå ett gott resultat. I en uppteckning sägs t. o. med, att inte ens detta räckte: "Det räknades med både tur och vana, för att det skulle lyckas att få ungar av gåsäggen och hålla dem vid liv."⁵² En handbok från 1829 varnar gåsodlaren genom att säga: "Okunnighet eller vårdslöshet i gässkötsel kan göra, att man i stället för 13 ungar får se ingen."⁵³ Det finns vidare en rik flora av övertro i detta sammanhang, som vi dock inte skall gå in på.

Arbetsfördelning inom produktionsenheten

Från Norge och Island finns medeltida belägg för att gässen ägts av kvinnorna och att dottern ärvde gäss som modersarv.⁵⁴

I Sverige finns inte några klara belägg för denna sedvanerätt förutom vaga uttryck, som att gässen var husmoderns sak o. s. v. Det talas också mera obestämt om att det var en binäring för kvinnan att hålla gäss. Från Skanör omtalar E. Wigström att "karlarna där äro sjömän, kvinnorna driva en så storartad gåsavel, att de magra grässlätterna skimra vita av idel gåsflockar."⁵⁵

Den grupp eller arbetsenhet, som familjen utgjorde, kan alltså med hänsyn till verksamhetsområde delas upp på ett täm-

ligen enhetligt sätt vad beträffar gässens skötsel.⁵⁶ I detta sammanhang bör nämnas, att boskapens skötsel allmänt i Norden, med undantag av hästarna, i huvudsak varit en kvinnoyssla.

Om ägandeförhållandena alltså är ganska otydligt uttryckta, så framgår det desto klarare, att gässens skötsel utom under betesgången föll på husmoderns lott. Detta omvitnas i uppteckningarna från hela Sverige och Danmark fram till omkring sekelskiftet 1900. Följande citat ur en uppteckning från Österlen kan tjäna som typexempel. "Arbetet med gässen var husmors arbete - det var aldrig karlarnas. Man sade: det hör till hushållerskan."⁵⁷

Under 1900-talet har en viss uppluckring skett och en del uppteckningar omtalar, att det lika gärna kunde vara husfadern, som skötte om gässen. Detta var vanligt i samband med ett mera planmässigt avelsarbete.⁵⁸ En av orsakerna till gåsskötselns nedgång i Skåne kring sekelskiftet 1900 uppges dock vara, att yngre husmödrar ej ville ha besväret att sköta gässen.⁵⁹

Även om husmodern och/eller husfadern hade tillsynen av gässen, kunde naturligtvis mycket av passningen och utfodringen överlåtas åt någon annan lämplig arbetskraft som pigor, barn eller överåriga föräldrar. Från Bara härad omtalas t.ex. vid mitten av 1700-talet, att gässen och en del kreatur matades av pigan.⁶⁰ I en uppteckning från Österlen omnämns på motsvarande sätt, att det var pigan, som om våren skar gräs till gässen.⁶¹

Vid herrgårdarna var det under 1800-talets senare hälft vanligt, att skötseln av gässen anförtroddes åt en särskild höns-gumma, som också hade hand om annat fjäderfä.⁶² Också andra lösningar förekom. Av räkenskaperna för Torup under 1860-80 talen framgår det, att drängarna fick gäss som ersättning för att de vårdat gåsflockarna.⁶³ Från Börningekloster omtalas vid samma tid, att husets döttrar om våren erhöll var sin gås. De gässlingar, dessa fick, gav vid försäljning de enda "nålpengar" flickorna hade.⁶⁴

Slutligen kan nämnas, att det även av den äldre skandinaviska och tyska lantbrukslitteraturen liksom av annat material från dessa områden framgår, att det var ett utpräglat kvinnoarbete att sköta gässen.⁶⁵

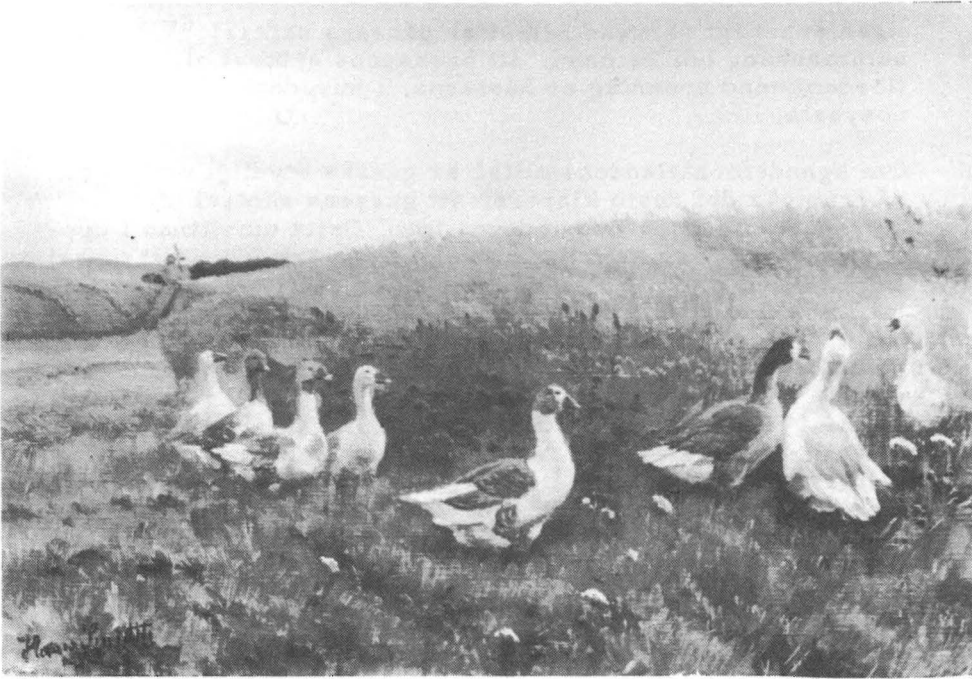

Fig. 8. Gåsflocken och det växande sädesfältet - en konfliktsituation i slättbygdslandskapet. Oljemålning av Hans Smidth u. å. Privat ägo.

Grönbetesperiod

Grönbetesperioden för gässen kan räknas från den tid, när ungdjuren uppnått en ålder av omkring 10 dagar och fram till dess, att säden bärgats, då stubbetesperioden tar sin början.

Enligt uppteckningarna har betesmark av mycket olika slag kommit till användning vid gässens grönbete. Att stora arealer kunnat utgöra ett potentiellt gåsbete, förstår man av följande rader i en modern handbok i gåsskötsel: "Gässen ställa i stort sett samma krav på betet som andra betesdjur. Sådana betesmarker, som kunna anses vara av prima beskaffenhet för de övriga husdjuren, kunna därför också betraktas som goda gåsbeten och därför är en detaljbeskrivning överflödig."⁶⁶

Gässen har dock inte hållits på bete tillsammans med större kreatur. Gässens spillning ansågs nämligen förstöra gräset och andra djur vägrade att beta, där de osnyggade. Då gässen alltid kommit i andra hand, har de varit hänvisade till marginella betesmarker.

Att tamgäss funnits i ringa omfattning i skog-, moss- och myrrika trakter, hänger samman med en mängd samverkande faktorer. Betena i sådana områden är som regel sura och har lågt pH-värde, vilket gör dem odugliga som gäsbbete.

I uppteckningar från olika delar av Skåne anges träda som den vanligaste typen av betesmark för gässen. Detta omtalas mera ofta i det äldre materialet, medan man endast i något enstaka fall har bevis för, att det varit brukligt på 1900-talet. År 1908 heter det i en tidskriftsartikel: "Den öppna trädan och den öppna ängen, som en lång tidrymd lämnat ett utmärkt gäsbbete, finnes ej nu och tolereras ej heller i ett modernt jordbruk."⁶⁷

Uppgifter om trädesbete hos andra grupper än bönder saknas. "Träda" är ett mångtydigt begrepp under den aktuella perioden. Den variant, det här närmast gäller, är den s. k. helträdan, som fick ligga obearbetad under hela sommaren. Det medförde, att varjehanda ogräs, i första hand kvickrot, kunde utvecklas till ett för gässen lämpligt foder. Vanligen utnyttjades detta bete endast av gässen. I ett par fall omtalas dock, att även får och svin betade på trädan.

Att gäsbbete på trädan måste ha blivit allt ovanligare under den aktuella perioden, framgår också av den officiella statistiken, där den rena trädan visar en krympande areal. I jämförelse med övriga Sverige uppvisar därvid Skåne en mycket liten areal vid 1900-talets början.

I något fall omtalar uppteckningarna, att trädesbetning förekommit före skiftena, så ex. i Västra Klagstorps socken, Oxie härad: "Före enskiftet 1805 var gäsaveln möjligen mera allmän än efteråt, ty då kunde gäss och gässlingar under sommaren födas på den för hela byalaget gemensamt tillgängliga "Ängavången".⁶⁸ Man kan inte här utesluta, att författaren relaterar något tryckt arbete, men det är också möjligt, att det gäller en muntlig tradition från tiden före skiftena. I treskiftesområdena, där sädesodlingen var huvudnäringen, var nämligen sommarbetet som regel förlagt till trädesvången för samtliga husdjur. Dessa förhållanden är naturligtvis inte direkt jämförbara med enskild sommarbetning på trädesåkern. Den sistnämnda finns också belagd från områden utanför de gamla treskiftesbygderna.

Gäsbbete på de inägor, som utgjordes av fäladsvången (trädesvången) är för 1700-talet och början av 1800-talet således väl belagt inom treskiftesområdena. Från tiden omkring år 1800 skriver N. G. Bruzelius om förhållandena på slättbygderna i Ingelstads härad: "En av 'vångarna' låg för året i träde, och var då tillika upplåten åt 'småkrägen' svin, gäss och några får till sommarbete."⁶⁹ Som exempel från västra Skåne kan anföras byordningen för Arlövs by i Bara härad från år 1766: "Om våren bör ingen köra sina svin, gäss eller får på den vång,

Fig. 9. Svin och gäss på trädesbete. "Skånsk by", akvarell av C. A. Ehrensvärd omkr. 1795. Nationalmuseum, Stockholm.

varuti korn skall sås, att de ej må vänjas till utan genast på fäladsvången drivas."⁷⁰

Betesgång på enskilda trädor omtalas efter skiftena i uppteckningar långt upp i Sverige, dock inte i samma utsträckning som i Skåne.

Den från 1800-talets mitt vanligaste typen av gåsbete har utgjorts av olika slags ängsmark. Detta gäller hela Skåne. Utvecklingen fram till omkring 1920 har karaktäriserats av, att ängsmarken kommit att spela en allt större roll i förhållande till andra typer av betesmark, ju längre fram i tiden vi kommer. Detta kan synas märkligt med tanke på att ängsarealen under undersökningsperioden var stadd i minskning till följd av den fortlöpande uppodlingen till åker. Förhållandet måste dock ses mot bakgrund av att djuren minskat i antal och att betet tillgodogjorts mera intensivt.

I de fall uppteckningarna omtalar ängsmark som gåsbete, finns inget belägg för, att andra husdjur betat samtidigt på samma område. De ängsmarker, som nyttjats för gässen, har ofta

varit av relativt ringa bonitet, t. ex. strandängar och mader, medan hårdvallsäng ytterst sällan brukats. Ängsmark av ur betessynpunkt prima beskaffenhet har i första hand kommit till användning då stora flockar sammanförts hos en enda beteshållare och ett legosystem tillämpats.

Strandbeten har ofta nyttjats som gås bete. Det mest berömda exemplet är för Skånes del marskängarna runt Flommen, Bakdjupet och på Hofbacken, som möjliggjorde en betydande gåskötsel på Falsterbonäset ända in på 1900-talet. År 1904 beskriver en facktidsskrift detta bete på följande sätt: "De [gässen] betas på de stora strandfälten, vilka ägas av staden och äro alldeles odugliga att lägga under plog... och många tusentals kronor komma på detta sätt dessa båda städers fattigare befolkning till godo, som allt utvunnits av denna sandiga torra och magra strandmark, vilken är helt och hållet oduglig för plogen."⁷¹

Övriga uppgifter om strandängsbete gäller enskild mark, i de flesta fall i sydöstra Skåne. Ett gemensamt nyttjat bete vid havet omtalas från Hovs socken i Bjäre härad. Här omnämns dock inte direkt strandäng: "Närmast havsstranden är en långsträckt gräsbacke, som är allmänning och dit släppa alla i byn sina gäss under sommaren."⁷²

Som exempel på betesplats för gässen på en skånsk slättgård kan nämnas den s. k. Gåsalyckan i Kabbarp nr 1 & 6 i Tottarps socken, Bara härad. Den utgjordes av en inhägnad ängsmark c:a 200 meter från gården. Här fick gässen beta åtminstone under 1870-talet.⁷³ För övrigt har gässens gräsbyte i de inre delarna av Skåne funnits i anslutning till något vattendrag eller någon vattensamling. De gräsbevuxna områden, som omtalas i upppteckningarna och som här inbegripes under begreppet äng, har varit av ytterst olikartad karaktär och går under benämningar som "gåsalycka", "vildmarksbackarna", "gräsbacke" eller "sankmarker vid sjöarna". I många fall är det svårt att avgöra, hur betet skall klassificeras, eftersom det bara talas om att betet var "överallt, där gräs växte" o. dyl. Allt detta pekar dock på att betet var ytterst marginellt och i många fall kan hänföras till impediment.

Utvecklingen från omkring sekelskiftet 1900 karaktäriseras av att magrare gåsbeten kom att spela en allt mindre roll. Mot slutet av undersökningsperioden omtalas följaktligen ofta, att gåsbetet var prima ängsmark. Dock kom gässen i andra hand: "Numera håller man gäss endast där man har en mindre äng intill vattendrag, där gässen får livnära sig med det gräs som spirar upp, medan större djur avbetat det bättre gräset."⁷⁴ Man inhägnade ofta, dels för ett rationellt utnyttjande av betesmarken, dels för att inbespara vallhjon. För att ge en uppfattning om hur stora gräsarealer, som behövts, kan nämnas att man i den lantbruksekonomiska litteraturen för en flock

om 40 gåsungar räknar med en areal om ett tunnland god gräs-
mark.⁷⁵

När det gäller ersättning för gräsbetet, skriver A. Knutsson 1912: "Naturligt gräsbete för såväl avels- som unggässenkräver minsta arbetskostnaden för deras skötsel, men i brist därpå kunna gässen gå i rymliga gårdar och utfodras med skuret gräsfoder såsom ersättning för betet."⁷⁶

Detta skulle alltså kunna ge en möjlighet för gåsodlare, som saknade egen mark att hålla gäss över sommaren. Men i såväl uppteckningarna som i det äldre svenska materialet saknas helt belägg för, att man tillgripit denna arbetskrävande utväg.

Även i övriga Sverige har ängsmark av olika slag i alla tider utgjort gässens viktigaste betesmark. Magrare betesmark längs havsstränderna har i första hand nyttjats i Halland och på Öland. För övrigt har gåsbetesarealerna liksom i Skåne i stor utsträckning utgjorts av relativt frodiga, marginella beten vid sjöar och vattendrag eller av vattensjuka eller i annat avseende mindre värdefulla områden. Betydelsen av denna betestyp i Danmark har varit så stor, att C. Møller-Holst 1878 skriver: "Det er da navnlig til Afgræsning af magre, knapt bevoxede Arealer, at Gaasen fortrinsvis egner sig. Vi ser daa ogsaa Gaaseholdet stige og aftage med tilstedenværelsen af saadanne arealer."⁷⁷

Lantbruksekonomerna på 17- och 1800-talen avråder bestämt från att hålla gäss på prima ängsbete. "Från ängar och beteshagar böra gässen i synnerhet avhållas, ty de stryka ej allenast av allt fröet på grässtråna, utan bränna ock bort själva gräsroten med deras heta träck."⁷⁸ I motsats till förhållandet under senare tid förordas ej heller inhägnader: "Om sommaren tåla de inte att vara inneslutna i små täppor, utan gåsen liksom geten, vill stryka vitt omkring, alldenstund flera slags växter tjäna till föda."⁷⁹ Det bete, som rekommenderas, är olika slag av sekundär ängsmark. Ofta ges därvid ingen detaljbeskrivning; man talar endast om "gräsbete". Hur flexibelt detta begrepp är, framgår av N. P. Rhodins beräkning av mängden potentiellt gåsbete i Sverige på 1820-talet: "Allestädes där utmarker av sank belägenhet finnas, eller ock höglänta, som ej alldeles äro övervuxna med ljung, utan äro till någon del gräslupna, tryter aldrig tillräckligt bete för gäss över sommaren; ja, till och med endast i landsvägsdiken taga de sig väl ut. Huru mycken så beskaffad mark, än mer, huru många åar och bäckar, med gräslupna bräddar och holmar, att icke nämna dalar och annan grön valljord sér icke den resande, men saknar där deras naturliga prydnad, rika gåshjor-
dar."⁸⁰

Ett antal traditionsuppgifter för gåsbete på vall (klövervall) finns från södra och västra Skåne. Troligen gäller det i samt-

liga fall sekundärt utnyttjande, alltså först sedan de större husdjuren betat av eller, i fråga om slåttervall, först sedan växtligheten bärgats. Samtliga belägg gäller förhållanden med anknytning till bondeklassen och rör tiden från slutet av 1800-talet, medan företeelsen var starkt på tillbakagång vid 1900-talets början. I fråga om ålder och utbredning i Sverige betraktar P. von Möller gåsbetning på vallar år 1881 närmast som en innovation, geografiskt inskränkt till Skåne och södra Halland.⁸¹ I uppteckningarna finns, förutom ett enda belägg från Blekinge, inga som helst belägg från övriga Sverige. I en dansk handbok från 1878 omtalas gässens försmak för klöver,⁸² men bruket synes inte ha varit vanligt i Danmark av uppteckningarna att döma. Vid denna form av betesgång var djurens rörelsefrihet inskränkt antingen genom tjudring eller genom inhägnad.

Bruket att låta gässen beta på vallen blev en oundviklig följd i områden, där all lämplig ängsmark uppodlats. Så var i viss mån fallet inom gamla intensivområden för gässkötsel, där man inte ville upphöra helt med näringen. Efter hand fann man dock sådan betesgång alltför orationell. Det kan dock nämnas, att man i början av 1900-talet propagerade för denna form av bete. Under rubriken "Odlen mera gäss" heter det i en facktidskrift år 1904: "Gässen kunna också tjudras efter boskapen på klöverfälten m. fl. st."⁸³ När det gäller inplaceringen i det ekologiska året, kan inte detta bete helt jämföras med andra grönbeten, då det i många fall inte kunde utnyttjas förrän i juli och alltså måste föregås av annat bete under maj och juni.

Ett antal uppteckningar från både Danmark och Sverige omtalar, att man till gåsbete även utnyttjat de marginella beten, som utgjordes av gräsbevuxna fläckar längs bygator, vägar, gator, o. dyl. Beläggen rör förhållanden såväl i tätorter som på landsbygden. Dessa typer av bete har dock alltid ansetts som nödlösningar eller fattigföreteelser och från Skanör omtalas t. ex., att de s. k. gatgässen inte blev så feta och fina som de s. k. utegässen. De betalades därför sämre vid försäljningen efter grönbetesperiodens slut.⁸⁴ I första hand utnyttjades dessa former av bete av dem, som saknade jord, men även på bondgårdarna kunde man driva sina gäss längs vägarna som ett tillskott till andra grönbeten. På ex. en gård om c:a 30 tld i Löderups socken, Ingelstads härad utgjorde betet längs vägarna fram till omkring 1915 ett komplement till ängs- och vallbeten.⁸⁵ Från mellersta Skåne omtalas till och med, att det bästa och mesta gåsbetet fanns längs bygatan.⁸⁶

Att hålla gäss på dessa för rovdjur relativt väl skyddade betesplatser har gamla anor, men bruket intensifierades allmänt efter skiftena. Från Kalmar län betonas detta särskilt. Där klagades det på 1850-talet över bruket att släppa lös kreaturen på de allmänna vägarna. Det var "en sed som härrörde från

den nyligen svunna tid, då byarna ägde gemensamma utmarker. I mån som dessa genom laga skiftena upphörde att finnas, utsläppte i synnerhet den fattigare befolkningen sina gäss, får och svin på självföda på dikesrenarna utmed allmänna vägar. "87 Också från Våxtorps socken i södra Möre på slättbygden söder om Kalmar berättas detsamma om backstugusittarnas gäss under 1860- och 1870-talen: "Gässen spatserade i stora flockar på alla bygator och betade på vägkanterna."88 Även från det övriga Götaland och Svealand finns en del uppteckningar, som omtalar företeelsen, dock inte ett systematiskt utnyttjande av betet vid diken och vägkanter utan mer som en följd av att gässen gick lösa och fick finna sin föda, där de kom åt.

Det bör med skärpa framhållas, att dessa betestyper inte är enhetliga i mer än det avseendet, att de alla är ytterst marginella. Medan utnyttjandet av gatorna i städerna för betesändamål säkert är av medeltida ursprung i hela Norden, har betningen vid landsvägarna kommit att spela en roll först efter skiftena, då de jordlösa inte längre kunde ha sina gäss i byarnar gemensamma flockar. Det sistnämnda gäller i hög grad Skåne.

I de skånska städerna har man dock sökt eliminera den olägenhet, som de betande gässen medförde. I Ystad fick t. ex. en tornväktare år 1826 böta 5 skilling per gås för att han låtit gässen "gå av och an på stadens gator".89 Det är troligt, att man efter hand kommit till rätta med problemet. I uppteckningarna finns nämligen inget enda belägg i Skåne, för att gäss betat på städernas gator förutom i det föga stadslika Skanör-Falsterbo. Däremot förordas t. o. m. i den lantbruksekonomiska litteraturen, att betet längs landsvägarna bör utnyttjas.90

I Danmark finns en del uppgifter om dessa former av bete, både i uppteckningar och i det äldre materialet. Byordningarna har t. ex. belägg både för att betet på "gaden" var tillåtet och förbud för detsamma.91

I uppteckningsmaterialet finns också några andra udda typer av gåsbeten, vilka här omtalas för fullständighetens skull. Det rör sig om enstaka belägg för bete i ollonskog i södra Skåne, några för hagmark i norra delen av landskapet samt ett för potatisåker. Vidare omtalas trädgårdar och gårdsplaner, men gräsväxten där har inte varit av sådan omfattning, att den kunnat utgöra det huvudsakliga grönbetet.

Det skånska landskapet har inte särskilt många öar, varken betesöar, där ägaren bor på annat håll eller öar med bofast befolkning. Detta skall här särskilt understrykas, eftersom gåsaveln på andra håll i Europa varit betydande på vissa öar och i trakter, där man kunnat sända gässen på sommarbete på särskilda betesöar. Bakgrunden till denna betestyp är dels att finna i biotiska faktorer som frånvaron av rovdjur, dels i

att man på detta sätt kunde inbespara vallhjon. Det bästa exemplet i Norden är den flacka och låga marsklandsön Saltholm i Öresund, dit man över Drogden sände stora skaror gäss på sommarbete från Dragør.⁹² Att befolkningen hållit stora mängder gäss, gäller särskilt de danska småöarna och för Sveriges del bl. a. öar i Blekinges skärgård och runt Kållandsö.

Att gässen under betesperioden kunde tillbringa större delen av tiden i vatten, har i Tyskland gett upphov till begreppet "Wassergänse". För Skånes del finns ingen direkt motsvarighet härtill, men från Ålems socken, Stranda härad i Småland uppges, att gässen höll till i Alsterån och tog sin mesta föda av vattenväxter som nate.⁹³ Tillgång till vatten under betesperioden har dock varit en nödvändighet vid all gässkötsel. Denna faktor har många gånger förstörats, medan vissa handböcker framhåller, att frågan kan lösas tillfredsställande genom någon artificiell anordning.⁹⁴

I fråga om äganderätten till betet har det i det stora flertalet fall rört sig om enskild eller arrenderad mark under hela den intensivundersökta perioden i hela Skandinavien. Det viktigaste undantaget i Skåne utgöres av Falsterbonäset, där det mesta betet var på allmänningen fram till 1914. I uppteckningar från andra delar av landskapet omtalas gemensamt bete från Frosta härad (Hurva fälad) och Bjäre härad (Strandängar vid Hov). Äganderätt och nyttjanderätt till betesmark i äldre tid har ingående behandlats av M. Szabó.⁹⁵

Stubbetesperiod

Ett samband kan påvisas mellan gästäthet och arealen öppen jord. Till en del förklaras detta av den stora betydelse, som betesgången på de avmejade säderåkrarna, företrädesvis havre- och kornåkrar hade som en förberedande gödningsperiod. Denna betesgång benämndes stubbete eller avradsbete. Förutom spillsäd fick gässen då livnära sig av ogräs.

Perioden tog sin början, så fort säden var bärgad; för de aktuella sädeslagen som regel i augusti månad. Den pågick sedan vanligen i en till två månader, eller fram till fullgödningsperiodens början.

Så gott som samtliga de gäss, som uppföddes både i Sverige och Danmark under det intensivundersökta skedet fick utnyttja stubbetet, både på bondgårdar och större brukningsdelar. Gässen var som regel de enda husdjur, som användes för att tillvarata spillsäden på åkrarna. "Gässen äro de fjäderfän, som sedan gammalt mest använts för spillsädens tillvaratagande här i landet."⁹⁶

Fig. 10. Tillgången på stubbete var en viktig orsak till gässkötselns starka koncentration till slättbygderna. Hof, Östergötland 1922. Tillhör K.G.Gilstring, Linköping.

Utvecklingen under perioden karaktäriseras dock av att stubbetet vid början av 1900-talet alltmer minskar i betydelse, även om det normalt ingick i produktionscykeln ännu vid tiden för första världskriget. Orsaken till denna tillbakagång är att söka i att företeelsen kom att stå i konflikt med en mer tidsenlig och rationell jordbruksdrift. Denna förordade nedmyllning av sädesstubben medelst skumplöjning snarast möjligt efter skörden.⁹⁷ Det bör också tilläggas, att man genom de nya skördemetoderna, som fick en stark spridning vid denna tid, kunde tillvarata säden på ett helt annat sätt än tidigare.

Vid stubbetet utnyttjades som regel hela fälten utan fällor eller andra slags rörelsehinder. När det gällde stora flockar eller när man ansåg, att faran för rovdjur var stor, anlätades ofta vallhjon under denna period. Av denna anledning ansåg man, att stubbetet inte var lönsamt i skogsbygderna, eftersom flockarna var små och en stadigvarande tillsyn ofrånkomlig. Från Osby i Östra Göinge härad omtalas i en uppteckning, att en bonde släppte sina gäss på en rågsvedja utan tillsyn under dagen, men att räven tog samtliga.⁹⁸

Att hålla gässen på stubbete har mycket gamla anor, men i

äldre tid hade gässen här konkurrens av andra husdjur. År 1694 heter det: "Strax svinen hava överlupit stubben skola de läggas i stigan, sammaledes gässen, det kostar minst."⁹⁹ Vidare omtalas det i de skånska byordningarna som naturligt, att får, svin och gäss betade i uppgivna vångar.¹⁰⁰ Och Nicolovius skriver att: "Alla byns gäss gingo... på de uppgivna vångarna sedan inbärningen av all säd för sig gått."¹⁰¹

Även i Danmark, på kontinenten och i England har gäss på stubbete varit en vanlig företeelse. Hos Thaer sägs följande om detta bete: "Huvudsakliga nyttan av detta bete är, i avseende på de utfallna kornen, egentligen för svin, får och gäss, som vanligen först släppas därpå."¹⁰² Också i den svenska lantbruksekonomiska litteraturen vid denna tid räknas stubbetet som ett naturligt och viktigt moment i produktionscykeln: "På stubbåkrarna lägga gässen betydlig grund för sin gödning."¹⁰³

Även i Nord-Amerika har stubbetet för gäss varit vanligt,¹⁰⁴ medan det inte synes lika självklart i Östeuropa.¹⁰⁵

Gåsvaktning

Vallhjon för gässen har främst hållits av tre skäl: För det första för att skydda djuren mot faror, av rovdjur i första hand räven. För det andra för att hindra dem från att komma bort och för det tredje för att hindra gässen från att komma in i den växande grödan.

Dessa orsaker till att man haft vallhjon, gäller naturligtvis även för övriga husdjur, som betat på områden, som varit belägna nära odlingar. I fråga om större husdjur har dock vallningsarbetet i många fall underlättats eller helt ersatts genom olika typer av hinderdon.¹⁰⁶

I ett stort antal uppteckningar, i första hand från Skåne och Danmark men också från gåsskötselns utbredningsområde i övriga Sverige, omtalas gåsherdar. Dessa synes främst ha brukats i södra och mellersta Skåne.¹⁰⁷

Vallning av gäss har under hela undersökningsperioden 1870-1920 i Skåne mera allmänt förekommit på herrgårdar och bondgårdar av olika storlek, om dessa haft en någorlunda stor gåsflock. Vid tillämpning av hälftenbruk (se kap. III: 7), där en beteshållare svarade för en mängd flockar från olika håll, synes man alltid ha haft en särskild gåsvaktare.

Under den aktuella perioden har gåsvaktaren alltid anställts enskilt. Detta i motsats till förhållandet före skiftena i Sydskandinaviens bylandskap, där byalaget fungerade som vallag

Fig. 11. Gåsvakterska i västra Skåne. Oljemålning av P. A. Persson omkr. 1880. Malmö museum

och tillsatte en gemensam gåsvaktare. Nicolovius uppger från Skytts härad vid tiden omedelbart före enskiftet, att dessa gåsvaktare var barn.¹⁰⁸ Bruket kan ha medeltida anor i det gammaldanska området. A. Steensberg skriver med hänsyn till medeltida lagbestämmelser: "Skulle de [gässen] paa Græs i Vangen, måtte de vogtes af en Gaasehyrde."¹⁰⁹ Bestämmelser om en gåsherde återfinnes även senare i de danska byordningarna.¹¹⁰

Gemensamma gåsvaktare omtalas även från Öland och Västergötland, medan företeelsen för övrigt inte varit lika vanlig och institutionaliserad som inom det gammaldanska området. Under uppteckningsskedet är det också i första hand de större gårdarna och herrgårdarna, som hållit särskilda gåsvaktare.

Det sydsandinaviska bruket med en gemensam gåsherde i byarna före skiftena visar ett direkt samband med kontinenten, där företeelsen var ytterst utbredd.¹¹¹

Både i uppteckningar och i det äldre materialet, omtalas gåsherden som avdelad att valla enbart gäss. I en del fall från Skåne, Halland och Öland omnämns dock, att den som vaktade gässen även hade hand om får och/eller svin. I sistnämnda fall är det tveksamt, om man skall tala om en egentlig gåsherde, eftersom han primärt förefaller ha varit anställd för de fyrbenta husdjurens vallning, medan vallningen av gässen endast var en bisyssla.

Vallning av gäss har i jämförelse med vallning av större husdjur ansetts som mindre betungande och arbetet har i stor utsträckning utförts av barn i synnerhet på bondgårdarna. Här utgjorde barnen en faktisk produktionsfaktor, som vid arbetsfördelningen togs i bruk för gåsvaktningen. Det var i första hand gårdens egna barn, som fick utföra denna syssla, men där detta inte var möjligt sköttes vallningen av lejda barn, vanligtvis från fattiga hem.¹¹² Ofta var gåsvallningen det första arbete, barnen fick klara på egen hand eller den första tjänst, de hade utanför det egna hemmet. De barn, som fick vakta gässen, var i åldern fem och upp till tolv-tretton år. Att barnen började vakta gäss så tidigt som vid fem års ålder, omtalas endast i något enstaka fall från Österlen, medan sju år synes ha varit den vanligaste åldern. Som regel slutade man att valla gäss, när man blivit konfirmerad. Man togs då i stället i anspråk för mer krävande sysslor genom anställning som ex. dräng eller piga.

Detta mönster kan jämföras med förhållandet på kontinenten, där sysslan som gåsherde och svinherde betraktades som skola för herdeyrket.¹¹³

I regel var det endast en gåsvaktare för varje gård; i undantagsfall, när arbetet även innefattade vallning av andra kreatur omtalas, att två stycken hade uppsikt över gässen. Här bör också skiljas mellan de fall, där barnen själva vaktade gässen och de fall, där barnen endast bistod en äldre vallare, som även hade gässen på sin lott. Från Luggude härad omtalas t. ex. i en uppteckning, att småpojkar endast hjälpte den egentlige vaktepågen,¹¹⁴ och från Österlen uppgives, att 3-4 barn turades om att vakta en dag i sänder.¹¹⁵ Även i danska byordningar nämns sådan turgång, där varje enskild gåsodlare hade vakten en dag i sänder.¹¹⁶ På annat håll anges, att gåsägaren själv hade att passa sina gäss.¹¹⁷

Både pojkar och flickor togs i anspråk för vallningen, dock främst pojkar. Någon regional skillnad i fråga om manligt-kvinnligt, som återfinnes i fråga om de större husdjuren, förekommer alltså inte här. Detta gäller inte bara för gässen: "I många fall var vallbarnens kön nästan likgiltigt. Flickor och pojkar i samma ålder behandlades och betalades lika."¹¹⁸

För all vallning av kreatur under 1800-talets senare hälft har S. Erixon framhållit, att det var långt mindre vanligt än tidigare, att sådana sysslor anförtroddes åt fullt arbetsföra män i mogen ålder, undantaget en del herrgårdar.¹¹⁹ Detta gäller i särskilt hög grad vallningen av gäss, som under nämnda tid ansågs som en mindervärdig sysselsättning. De barn, som fortsatte att valla gäss, även när de kommit upp i 15-20-årsåldern var ofta utvecklingsstörda.¹²⁰ De vuxna vallhjon, som sparsamt omtalas, var antingen överåriga eller hade andlig eller kroppslig skada. Således omtalas i en uppteckning, att gåsvaktaren på Torups gods i Bara socken var en äldre manlig dvärg.¹²¹ Av de fåtaliga beläggen från det övriga Sverige kan nämnas ett från Bohuslän vari omtalas, att gåsvaktarna var ett äldre par, som även sysselsatte sig med att få djur.¹²²

På en del skånska herrgårdar hade man en särskild hönsgumma, som med sina barn bodde i anslutning till gåshuset och där skötte och vallade gässen. Detta var helt i överensstämmelse med den vid herrgårdarna allmänt tillämpade principen, att man skulle bo så nära sin arbetsplats som möjligt.¹²³

Att bruka äldre kvinnor till att vakta gässen vid herrgårdar förordas i tyska handböcker: "Welche Personen schicken sich am besten zu diesem Geschäfte? - Zu Wärterinnen des Federviehes sind alte Weiber besser, als das junge ehelose Gesinde, zu brauchen."¹²⁴

Förutom på Falsterbonäset där speciella, ekologiska förutsättningar gjorde, att gässen kunde få gå ute dygnet runt, har gåsvaktaren som regel tagit hem gässen varje kväll till någon skyddad plats. I den även tidigare omtalade otryckta sockenbeskrivningen från Sandby i Ingelstads härad heter det, att: "Svinen lågo i bodar i vångarna om nätterna men gäss, får och kor drevs hem. Gässen hade då sin nattplats i en liten täppa belägen söder om och intill norra vägen rätt ned för gården å nr 5."¹²⁶

För vallningsarbetet har kostnaden som regel varit obetydlig. Detta gällde inte bara, om man använde de egna barnen utan även i de fall, man lejt minderåriga från andra hushåll. Dessa

barn kom, som redan nämnts, ofta från fattiga hem, och de anställdes som regel på det villkoret, att de endast skulle ha föda och vissa klädespersedlar. I en uppteckning från Torna härad omtalas, att man inte fick kontanter i lön, förrän man blivit dräng.¹²⁷ Mot slutet av 1800-talet började dock en förbättring ske och i en del uppteckningar omtalas en kombination av naturaförmåner och pengar: "Man brukade ha en gåsvaktare. Han hade 15 à 20 kr. i lön för hela sommaren och så bjöd man honom som regel till sig julafton och så fick han stanna julen över."¹²⁸ Från Bara härad berättas, att husmodern fick betala vaktpojken med pengar ur egen ficka.¹²⁹

Vid herrgårdarna medförde det betydande utgifter att ha fjäderfä. På Torup ex. redovisas i kapitalboken för år 1868 en sammanlagd utgift av kr. 1,150:76.¹³⁰ Av dessa gick kr. 182:67 till lön och kost åt hönspiggen, medan gåsvaktaren fick betalt enligt nedanstående uppställning för den flock efter 15 livgäss, som han vaktade.

Tabell VI. Månadsvis utbetalning till gåsvaktaren vid Torup, Bara s:n, enligt kapitalboken 1868.

maj	juni	juli	aug.	sept.	
10:33	10:-	20:-	10:-	5:-	Summa 55:33

Även i de övriga kapitalböckerna från senare hälften av 1800-talet redovisas belopp för gåsvaktaren av ungefär samma storleksordning som det här valda typexemplet. Med tanke på den betydande kostnaden för hela fjäderfäskötseln vid godset måste utgifterna för gåsvaktaren anses som tämligen blygsamma.

Sammanfattningsvis kan man alltså fastslå, att kostnaderna för gåsvaktaren både vid bondgårdar och herrgårdar under det intensivundersökta skedet var mycket små. Att valla gäss var ett underbetalt arbete, som baserades på ett överskott av barnarbetskraft och ibland defekt eller äldre arbetskraft.

Hinderdon vid betesgång

Ett viktigt avsnitt i M. Szabós avhandling gäller de mekaniska medel, som använts vid de fyrbenta djurens vallgång.¹³¹ Genom dessa hjälpmedel kunde vallningsarbetet underlättas eller t. o. m. inbesparas. Även inom gässkötseln har olika typer av hinderdon kommit till användning.

En del uppteckningar från Skåne omtalar tjudring av gäss. Det rör sig därvid om tjudring av modergäsen en kortare tid

under betesgången, efter det att de nykläckta gässlingarna släppts ut på bete. Så länge gässlingarna var små, höll de sig i närheten av modern. I Skåne synes tjudring av gässen en och en vara det vanligaste. På Österlens Museum i Simrishamn finns dock ett tjuder avsett för två modergäss. Från Falsterbo beskrives tjudret som ett 3-4 meter långt snöre, vilket var fastsatt i marken med en spik. Tjudret var fäst runt gåsens ena ben, där man satt en bit ålskinn, för att det inte skulle förorsaka några skador.¹³²

I Skanör hade man fram till 1914 ett särskilt område, där alla markägare kunde tjudra sina gäss, det s.k. "Gässlingastycket". En del tjudrade dock på den egna gårdsplanen eller på något annat lämpligt, närbeläget område. I Falsterbo hade varje gård närbelägna s.k. "hejder", där gässen tjudrades. Från andra håll i Skåne omtalas, att tjudringen skedde på klöverval-lar, trädor och andra lämpliga områden.

P. von Möller omtalar år 1881 gästtjudringen närmast som en innovation i Skåne och södra Halland, vilken kom till användning på de artificiella ängarna intill dess att säden var bärgad.¹³³ Den omtalas dock ofta i danska uppteckningar och den förekom här enligt Axel Steensberg redan under medeltiden.¹³⁴

Att inskränka gässens rörelsefrihet under betesgången genom att sätta ett gåsok om deras hals finns belagt i en del danska uppteckningar. På Dansk Landbrugsmuseum finns ett antal sådana gåsok bevarade.¹³⁵ Från Skåne saknas uppgifter här-om och det enda område av nuyarande Sverige, där sådana finns omtalade, är Gotland.¹³⁶

Att vingklippa (stäcka) gässen för att de inte skulle flyga bort, omtalas endast i enstaka fall från Skåne och övriga Sve-rige i det sentida uppteckningsmaterialet. Detta bruk var dock tidigare vanligt i Skåne och påbjöds ofta i byordningar.¹³⁷

Att sätta träklampar om fötterna på gässen nämns i ett par uppteckningar från Bjäre härad. Från Osby berättas, att man fäste en järnbit vid vingen.

Gemensamt för de nämnda hinderdonen är, att de inte i något fall var avsedda att ersätta gåsvaktaren. Däremot har olika slags inhägnader kunnat inbespara vallningsarbetet. För Danmarks del skriver O. Højrup: "Ofte blev Gæssene i Forsommeren tøjret ude i Haven eller på Grønningen om Gården. At sætte dem i Bur er derimod noget nyere."¹³⁸ Om buren är en innovation, så omtalas inhägnader redan i danska byordningar.¹³⁹

I de skånska uppteckningarna nämns i några fall flyttbara fål-lor. Förutom inbesparing av vallhjon medförde systemet, att arealerna blev mera rationellt avbetade än vid fri betesgång. Från Södra Åsbo härad uppges, att inhägnader användes på

Fig. 12. Tjudrad gåshona med ungar. "En husmans boning i Skåne", akvarell av Uno Angerstein 1852. LUF MS.

mindre ställen, medan större gårdar hade särskild gåsvaktare.¹⁴⁰

En skånsk variant var att förse fållorna med hjul, för att de lättare skulle kunna flyttas. Från Borrby socken i Ingelstads härad heter det: "Man hade då en stor fålla, som gick på hjul av trä, bara små trillor cirka 15 cm i genomskärning och försedd med ett långt trätråg, som man ständigt kunde hava vatten i. I denna fålla instängdes gässen om dagen och flyttades bakefter korna på betet. De togs in på kvällarna."¹⁴¹ Denna anordning finns inte belagd i övriga Sverige, men har mot slutet av 1800-talet varit vanlig i Danmark.¹⁴²

Gåsmärkning

Att märka fåglar i simhuden har gammal hävd i Norden.¹⁴³ Detta var - som Mátyás Szabó framhållit - ofrånkomligt dels i bylandskapet, dels där djuren strövade fritt.¹⁴⁴ Det är också i Sydsandinavien bylandskap vi finner de flesta uppgifterna om gåsmärkning före skiftena. Från Skytts härad i Skåne omtalar Nicolovius: "För att kunna åtskilja dem [gässen], hade varje nummer i byn sitt särskilda gåsmärke. En hade inskärning i gåsens vänstra, en annan i dess högra fot, en tredje två inskärningar i vardera fötterna o. s. v."¹⁴⁵ Från Vemmenhögs härad omtalar P. Nilsson i Espö, att gässen likaledes var märkta i fötterna.¹⁴⁶ Sådan märkning har varit vanlig på slätterna i hela Skåne. Utanför detta landskap finns äldre uppgifter från bl. a. Västergötland och hos estlandssvenskarna.¹⁴⁷ Vidare kan nämnas att det i Nordiska Museets samlingar från Askers härad och socken i Närke finnes ett huggjärn, "huggepipe", använt till att anbringa egendomsmärken i simhuden på gäss. Museet fick detta föremål år 1916 (inv. nr. 127540).

I de skånska byordningarna föreskrives inte märkning, men att den var ofrånkomlig, visar bl. a. beskrivningen av den s. k. gåsagången. I Danmark nämnes märkningen i något fall i byordningarna och den synes ha varit allmänt förekommande även där. Speciellt vanlig har den varit på mindre öar.¹⁴⁸ Gåsmärkningen uppvisar en vidsträckt utbredning i Nordväst-europa. C. G. Homeyer omtalar, att i England gäss och änder märktes på Elisabeths tid (1558-1603).¹⁴⁹ I norra Tyskland har den varit mycket vanlig och synes längst ha kvarlevt på öar som de Nordfrisiska öarna (Amrum, Sylt), Rügen samt på Usedom.¹⁵⁰

Homeyer framhåller, att gåsmärkningen allmänt avtog efter 1850 eller något senare, beroende på när det gemensammabetet försvann.¹⁵¹ I Sverige upphörde den likaledes i och med avkollektiviseringen i skiftenas spår. I Skanör och Falsterbo, där skiftet genomfördes mycket sent, användes skrivna märkesrullor ända in på 1900-talet, som i detalj bestämmer, hur de olika hushållens ägarbeteckningar skall se ut. I dessa rullor är märkningen inskränkt till operativa ingrepp i fötterna. Den lokala benämningen för de olika märkningssätten har varit: 1. "Utan- och innanrist" d. v. s. skåra från simhudens kant och inåt. 2. "Hönsmärke" d. v. s. rist såväl på ut- som insidan av benet, varvid foten kom att likna en hönsfot. 3. "Tungmärke" d. v. s. bortskärande av små bitar på simhudens kant. 4. Avlägsnande av tår eller bakklor. Genom att kombinera dessa element och placera dem på benens ut- eller insidor har man kunnat uppnå otaliga kombinationer.¹⁵² Exakt samma förfarande förekom i Danmark och Tyskland.¹⁵³

Homeyer framställer 1870 de normer, som bestämmer märkningen på följande vis: "Der Gegenstand selber, auf dem die Marke anzubringen, sei es sein Raum, sei es die Beschaffen-

heit, die er bietet, oder aber das Werkzeug, welches allein zur Verwendung steht, nöthigen zu einer beschränkten Formgebung insbesondere zur möglichsten Einfachheit des Zeichens... bis zu blossen Punkten herab."¹⁵⁴ För gässens del kan vi dock se, att man övergav de möjligheter, som djurens anatomi ger till förmån för andra enklare former.

Från mitten av 1800-talet förenklas gåsmärkningen. I Skanör-Falsterbo trängde nya former in som ett övergångsfenomen, innan gemensamhetsbetet övergavs. Somliga gjorde "båre" d. v. s. ett runt hål i simhuden med en sax eller en huggpipa, medan andra hade sytt i en tofs av tumslångt ullgarn av olika färger i nacken på djuren.¹⁵⁵ Från trakten av Hannover skriver en resenär år 1912: "På våren innan gässen första gången drives på bete, märker varje ägare sina djur med oljefärg."¹⁵⁶ Förutom genom målning har man kunnat märka gässen medelst olikfärgade trådar. Båda metoderna är sena som M. Szabó framhåller.¹⁵⁷

Kontroll av gäss före gödning

Nicolovius omtalar, att vid tiden före skiftena gick kvinnorna i byarna i Skytts härad s.k. gåsagång, när stubbetesperioden var slut vid Mikaeli. Detta innebar en kontroll av, att ingen lagt beslag på andra gäss än sina egna.¹⁵⁸

Uppgiften har citerats i en rad olika sammanhang, som om det vore det enda belägget för företeelsen. Så är nu inte fallet. Jag skall här först in extenso citera §30 i byordningen för Hofterup, Harjagers härad, från 1744: "Den så kallade gåsegången skall årligen vid Mikaelistiden av byns kvinnor företagas och om en viss dag sig förena, vid vilken tid envar skall hava sina gäss hemma i hus, att desto säkrare kan efterses, om någon främmande gås ibland en annan gåsehöp skulle finnas, och om någon då finner sin gås ibland främmande gäss, skall han giva för densamma 1 öre s:mt. Är någon utombys gås ibland en gåseflock, som ingen vidkännes, skall den, som henne haver sina gäss i följe, betala 2 öres:mt, vilka 2 dr han haver att undfå av dem, som sedermera gåsen vidkännes."¹⁵⁹

Att företeelsen även funnits i Skanör, visar §22 i "Wängeskrå för Skanörs stads jordägare" 21/1 1797 i en avskrift från 1884: "Dagen efter Michelsmässodag alla år skall gåsemöte hållas av 3ne av stadens äldste på vardera gatan. Till sådan ända skall å denna dag samtliga invånare hava alla sina gåskreatur, unga och gamla hemma vid hus, varvid efterses märkena, att ej någon vanhederligen får tillskansa sig andras gäss; den som detta försummar eller uraktlåter pliktat 4S. Finns vid en sådan visitation intagna gäss med annan mans märke, skall angivande därav genast ske hos stadsfiskalen, som näst påföl-

jande rådstugudag har att målet anhängigt göra samt ordentligen utföra så att den skamliga lasten att tillägna sig annans kreatur bliver lagligen uppdragad och straffad."160

Företeelsen har alltså haft en vidsträckt utbredning i sydvästra Skånes slättbygder före skiftena. Med all säkerhet har den levt kvar längre i Skanör än inom det övriga utbredningsområdet, då det inte är troligt, att den aktuella paragrafen ordagrant avskrivits på 1880-talet, utan att den haft tillämpning.

Gödningsperiod

Att slakta en gås, som inte genomgått någon form av gödning, var i äldre tid av ekonomiska och prestigemässiga skäl fullkomligt främmande inom alla sociala miljöer. "Att ha tunna och magra gåsskinkor ansågs vara en skam för husmodern."161 Icke gödda eller dåligt gödda, slaktade gäss var dessutom inte möjliga att sälja. Gödningen har ansetts så viktig, att en dansk handbok från 1878 t. o. m. omnämner den som "Hovedøjemedet med Gaaseholdet".162 Avsikten med gödningen har alltså varit att genom riklig fodring öka slaktdjurens vikt. I första hand åstadkommes därvid en fettansättning, som även medför en betydande förbättring av köttets beskaffenhet.

Gödningens utformning och längd har i första hand varit avhängig av följande fyra faktorer: 1. Utgångsläget, 2. Gödningseffektiviteten, 3. Önskad slaktermin, 4. Önskad slutvikt.

Då unggässen sedan gammalt i hela Norden normalt fått en förberedande gödning genom stubbetet, har utgångsläget för en mer systematisk gödning som regel varit gott. I sammanhanget får dock inte utgångsläget sammanblandas med utgångsvikten, vilken varierat betydligt beroende på skillnader i ras eller provinsialras.

Under den tid, som täcks av de skånska uppteckningarna, omtalas gödningsperioden ha börjat vid olika tillfällen, från slutet av september till mitten av oktober. I ett fall t. o. m. så sent som den 24 oktober. Ett direkt fixerat datum hör dock till undantagen och omtalas endast i ytterligare ett fall. Det gäller sydöstra Skåne, där Bartolomeus (24/9) anges. Några paralleller till att gödningen borde rättas efter irrationella skäl som månens tilltagande, vilket bl. a. R. Bröocman förordat 1736,163 finns inte i uppteckningsmaterialet. I en uppsats med titeln "Gåsavel och gåsslakt i gamla tider", som rör förhållandena i Skåne, refererar dock S. Forsberg samma form av övertro, när hon skriver: "Det var av vikt, att de [gässen] insattes i månens tillväxt och att de s. k. fettfjädrarna uttrycktes."164

Gås Kreaturs Märken
Fjärde Protan.

nr	Namn	Märken
1	Sven Nilsson	Utan rikt på högra foten och höra innan på vänstra.
2	Mårten Larsson	Utan rikt på både fötterna.
3	Hans Jönsson	Innarikt på vänstra foten.
4	Jens Christensson	Innarikt på vänstra foten.
5	Jens Pettersson	Utan rikt på högra foten och både utan af på vänstra.
6	Jens Mårtensson	Tungomärke innan till på vänstra foten, tungomärke af på högra.
7	Erik Bergström	Innarikt, en utan och en innan på högra foten samt utan af på vänstra fot.
8	Anders Jönsson	Tungomärke utan på högra foten.
9	Frulla Ohlsson	Utan rikt och halftän af på högra foten.
10	Pehr Fredrik Ecker	Höns märke på högra foten.
11	Jens Hansson	Högra Längtan och vänstra halftän af fötterna.
12	Jens Hansson	En rikt innan och utan på högra fo- ten.
13	N. P. Pettersson	Hönsmärke på högra foten, tungomär- ke utan på vänstra samt längtan af på vänstra foten.
14	Petter Anders Ecker	Utan rikt på högra foten.

Fig. 13. En sida ur Falsterbos gåsmärkesrullor. Falsterbo museum. Foto Peter Taska 1975.

I en serie almanackor förda av L. P. Persson i Örja socken, Rönnebergs härad, finns ett par anteckningar från 1800-talets senare hälft som omtalar tiden för gåsgödningens begynnande. År 1888 sattes gässen in till gödning den 20 oktober och år 1892 sattes 10 gäss in den 6 oktober och 10 den 8 oktober.¹⁶⁵ Från Härlövs socken i Rönnebergs härad omtalas, att gödningen under 1840-talet påbörjades omkring den 15 oktober.¹⁶⁶ Även i äldre tid synes Mikaeli och första hälften av oktober inom alla sociala skikt i Skåne ha varit den vanliga tiden, när gödningen började.¹⁶⁷

I övriga Sverige har gässen enligt uppteckningarna likaledes insatts till gödning i oktober månad. Någon gång omtalas, att det skett redan i september. I den äldre lantbrukslitteraturen förordas ofta ett fixerat datum, nämligen Mikaeli (den 29:e september).¹⁶⁸

Gödningen har pågått mellan två och sex veckor. Eftersom olika gödningstekniker krävt olika lång tid, är inte den lantbruksekonomiska litteraturen enhetlig. Unbeck omtalar ex. att rätta tiden att lägga in gäss, som skall vara slaktfärdiga till Mårten, är slutet av oktober eller början av november.¹⁶⁹ En något längre gödningsperiod eller tre veckor förordar Brauner 1756.¹⁷⁰ Båda räknar emellertid med att gåsen vid gödningen skall öka 2-3 marker i vikt.¹⁷¹

Även för Danmarks del har gödningen i de flesta fall enligt uppteckningarna påbörjats i oktober. Ofta har dock slakterminen inträffat långt senare än i Sverige, varför även november omtalas.

Med utgångspunkt från lantbrukslitteraturens systematisering kan man, vad gödningssätten beträffar indela uppgifterna i uppteckningarna i tre huvudgrupper: 1. Frigödning, 2. Gödning på stia (förr även stiga), 3. Gödning genom fullständig avsaknad av rörelsefrihet.

För hela uppteckningsskedet omtalas både från Skåne och övriga Sverige, att gödning på stia varit det normala gödnings sättet inom alla sociala skikt. H. P. Klinghammar skriver i sin otryckta ordbok över skånemålet under ordet gås a - stia: "Gåshus, ett särskilt litet hus, däri gäss instängas för att gödas (Rönneb., Harj. hdr) - Torna, Bara hdr, Gåsastie. - Frosta h. gås - stie, id. - Norsk. och dan. gaasesti, en afskrankning för gäss, däri de gödas."¹⁷² Djuren var då under hela gödningsperioden insatta i en liten avbalkning. Gödning enligt modell tre nämns endast i något enstaka fall. Ett exempel är denna uppteckning från Skåne, som dock saknar närmare proveniens: "Till denna gödning kom emellertid ibland ett moment av tortyr... man spikade fötternas simhud fast vid burens golvbräder."¹⁷³

Även i äldre tid synes gödning på stia ha varit det normala i Skåne.¹⁷⁴ Frigödning har alltså inte spelat någon större roll

i landskapet. Ett problem med detta tillvägagångssätt var rävfaran. Men uppfattningen, att djuren därvid sprang av sig fett, har kanske spelat en större roll. Belägg för frigödning saknas dock inte från övriga Sverige och från Danmark omtalar en del uppteckningar, att gässen gick lösa, när de göddes.

När det gäller handböckerna kan nämnas, att Dahlman år 1743 säger, att det då vanliga sättet var att göda gässen på stigor.¹⁷⁵ Det refereras även av Unbeck 1761.¹⁷⁶ Vissa handböcker omtalar dock bruket som direkt olämpligt och förordar frigödning.¹⁷⁷ Den tredje metoden sägs i den äldre litteraturen särskilt vara använd av judarna, som t. ex. hängde upp djuren i kläde, varigenom de helt saknade möjlighet till rörelse.¹⁷⁸

Uppteckningarna ger i fråga om gödningen uttryck både för en ensidig och en mera mångskiftande foderstat. I det förstnämnda fallet gäller det en intensiv utfodring med säd, men även när olika foderslag kommit till användning, har säd utgjort foderbasen. Den säd, det gäller, har för hela Skåne utom i några fall längst i norr till största delen utgjorts av havre.¹⁷⁹ I några fall från södra Skåne omtalas korn som komplement till havren. Beläggen har en markant anknytning till de högre ståndens kultur. Orsaken till blandningen omtalas vara, att fett hos gässen blev fastare, om korn ingick i foderstaten. Undantagsvis har kornet t. o. m. kunnat överväga. Det framgår ex. av prosten Joh. Petterssons räkenskaper för Håslövs prästgård i Skytts härad. Där upptas år 1859 för månaderna oktober och november 2,5 tunnor korn mot 2 tunnor havre till gässen.¹⁸⁰ I ett annat räkenskapsmaterial från högreståndsmiljö, nämligen 1865 års månadsförslag för oktober vid säteriet Christineberg, upptas däremot endast havre.¹⁸¹

Exempel på avvikelser från det hos allmogen vanliga mönstret med havre som det viktigaste sädeslaget, ger ett par uppteckningar från norra delen av Skåne. Där anges korn i stället ha utgjort det främsta gödfodret.

I första hand utfodrades gässen med hel säd. I en del fall fick de dock säden i form av mjöl eller gröpad säd. När tvångsgödning förekom, kunde mjölet blandas till en deg, som formades till nudlar, vilka hela infördes i gåsens strupe.

Där spannmål inte utgjorde hela foderstaten, omtalas tillsats av vita eller gula morötter, ofta i betydande mängder, samt skuren potatis. Även drank från brännerier och drav efter ölbrygd har ingått som komplement.

I fråga om havre som det viktigaste gödningsmedlet är Skåne att se som en del av ett större utbredningsområde, som omfattar så gott som hela Nordeuropa.¹⁸² Havre utgör således även i övriga Sverige, Danmark och Tyskland det viktigaste

gödningsmedlet. Det skall i sammanhanget understrykas, att de fåtaliga uppgifterna från norra Skåne om att man huvudsakligen använde korn vid gödningen, har en fortsättning i norr. En del uppteckningar från Halland, Småland och Öland omtalar nämligen samma sak. Även om korn i något fall kan ha omnämnts som synonym till säd i allmänhet, måste det hela ses som regionala motsättningar mellan slättbygderna inom de gammaldanska landskapen och området norr därom. Denna skillnad kan med säkerhet föras tillbaka till 1500-talet. Den persedel bland naturskatterna, som var avsedd för gåsgödning i det dåtida Danmark, gick nämligen under benämningen gåshavre. I vissa delar av det gammalsvenska området däremot under benämningen gåskorn.¹⁸³ De två utbredningsområden, som uppteckningarna visar på, har en parallell i att kornet som brödsäd under samma tid hade även ett sydligt mindre utbredningsområde. Det sammanfaller med utbredningsområdet för gödning med samma sädesslag. I äldre tid synes en ensidig foderstat helt bestående av säd ha dominerat i Skåne. Inslaget av rotfrukter kan förmodas vara en 1800-talsföreteelse. Förmodligen har rotfruktfodret spelat en större roll hos allmogen än inom den mobila kulturen. Detta skulle kunna vara en direkt parallell till utvecklingen i England. Där omtalar C. W. Johnson år 1842, att havre sedan gammalt varit det viktigaste gödningsmedlet, vilket dock senare till stor del ersatts av rovor.¹⁸⁴

Längre söderut, ex. i södra Frankrike, har gödningen sedan gammalt baserats på majsodlingen.¹⁸⁵ När det för Sveriges del kan påvisas, att kornet vid gödningen enligt uppteckningarna så gott som helt spelat ut sin roll, kan man förutom havreodlingens starka expansion under 1800-talet peka på, att den äldre och yngre lantbrukslitteraturen, såväl den svenska som den tyska och danska, framhåller havre som det förnämsta gödningsmedlet. I en facktidsskrift 1913 betonas det t. ex., att gödningsmedlet bör vara havre.¹⁸⁶ I lantbrukslitteraturen anges vidare, att havren skall vara av god kvalitet. Detta skall jämföras med en dansk uppgift, att gåshavre bara räknades hälften så god som annan havre.¹⁸⁷ En särskild form av gödningsmedel omtalar And. Lundström 1842: "I skärgården där tillgång finnes på fisk, brukas att göda både ankor och gäss med småfisk; de bliva därav mycket feta, men deras kött blir fränt och osmakligt, knappast ätbart."¹⁸⁸ Att detta förekommit i det spannmålsrika Skånes kustbygder är dock föga troligt.

I svenska uppteckningar omtalas gödningsperioden som överhoppad endast i ett fall från Västergötland. Här följde alltså slakten omedelbart efter stubbetets slut.¹⁸⁹

Den viktigaste produktionsfaktorn vid gödningen var naturligtvis kostnaden för säden. Det är alltså av stor vikt att kunna bestämma vilka kvantiteter, som normalt åtgick. Uppteckningarna lämnar ofta tämligen vaga upplysningar, ex. att gäs-

sen fick äta så mycket, som de ville. Flera skånska uppteckningar ger dock fixerade kvantiteter. Därvid omtalas oftast en åtgång om en skäppa per gås. I några fall konkretiseras åtgången t. o. m. i en ramsa, som med vissa variationer låter: "en skäppa havre till vår gås".¹⁹⁰

Om man jämför detta med uppgifterna från övriga Sverige, är överensstämmelsen slående, även om beräkningsgrunderna varit andra. Sålunda omtalas 1 fot, 3 kappar, 1 kappe och från Gotland uppger Säve 1 lop (1/4 tunna).¹⁹¹

Man har inte anledning förmoda, att förhållandena i äldre tid i någon större utsträckning avvikit från vad som gäller för uppteckningsperioden. Gödningstiden och djurens storlek har nämligen varit relativt konstanta fram till början av 1900-talet. En sammanställning av handböckernas uppgifter från skilda tider visar även en överensstämmelse.¹⁹²

När det gäller kvantitet, råder en förvånansvärd överensstämmelse mellan Sverige och Danmark, både i tid och rum och mellan lantbrukslitteraturens uppskattning och uppgifter om reell åtgång. Det normala måttet har rört sig kring 20 liter. Räkna vi med en normal flock om 30 unggäss, har det alltså åtgått 600 liter vid gödningen.

Gödningen ansågs som ett ytterst betydelsefullt moment, om man ville erhålla goda slaktprodukter. På bondgårdarna sköttes den i första hand av husbondefolket själva. Även vid herrgårdarna var gödningen en ansedd syssla. I äldre tid ingick all gödning bland dejans sysslor.¹⁹³

Unggässlakt

Slakt av olika slags kreatur har utförts i en mycket bestämd ordningsföljd under det ekologiska året.¹⁹⁴ Därvid har gåsslakten som regel skett mellan nöt-fårslakten och grisslakten. Som viktigaste tidpunkt för gåsslakten i Skåne omtalar uppteckningarna början av november med den 10:e som bakre gräns. Detta gäller i ännu högre grad Norden utanför det gammaldanska området. "Men gässen fick sin föda på stubbåkrarna. Sen behövde de dock gödas i stia ett tag och så blev Mårtensdagen en lämplig tidpunkt för gåsslakten även i Norden."¹⁹⁵ En rationell förklaring till gåsslakten i november ges även för Tysklands del: "Vor allem spielt aber zu Martini die Gans ihre Rolle, sie ist zu Martini am fettesten."¹⁹⁶

Vad vi antytt är, att man inom det gammaldanska området även hade en annan slakttermin för gässen, nämligen december. I sena uppteckningar från Skåne anges, att enstaka gäss

Fig. 14. "Julegæssene plukkes". Oljemålning av Anna Ancher 1904. Kunstmusæet, Köpenhamn.

ofta fick gå kvar till strax före jul. I det äldre uppteckningsmaterialet däremot uppges ibland, att hela gåsslakten sparas till denna tidpunkt. En uppteckning gjord 1929 i Västra Ingelstads socken, Oxie härad, omtalar, att gässen slaktades c:a 14 dagar före jul, sedan man slaktat grisen. "När så allt var i ordning, sylta, blodkorv o. dyl. övergick man till att slakta gässen och ankorna och då skulle alla husets medlemmar hjälpa till att plocka av fjädern."¹⁹⁷ Detta belägg kan stå som typexempel för en företeelse, som varit relativt vanlig både i Danmark och Skåne. Den har dock troligen varit ännu vanligare inom mobil kultur. På Börtingekloster, Gustavs socken, Vemmenhøgs härad inträffade på 1860- och 70-talen den största gåsslakten först efter Mårten.¹⁹⁸

I F. L. Grundtvigs "Folkeminder om Fuglene" (1880-90-talet) finns följande anfört om gåsslakten: "Äro de födda i ny ska de slaktas i ny och tvärtom (Bara, Kyrkheddinge). De skola slaktas i 3dje nyet och anses det vara av mycken vikt, att denna regel noga iakttages (Skytts, Räng)."¹⁹⁹

Den starka koncentrationen till Mårten, när man ser på Norden som helhet, skulle kunna tolkas som en anpassning till den tidens vanligaste konsumtionstillfälle för färsk gäss. Men även i äldre tid, då en stor del av gässen konserverades för att ingå i vinterförråden, har början av november utgjort

den viktigaste slakfterminen. Det är istället så, att den här tidpunkten är naturlig med hänsyn till gåsens produktionscykel. Slakfterminen har alltså blivit förlagd till den tid, när gässen normalt uppnått önskad slaktvikt.

Däremot kan slakten i december ur uppfödningssynpunkt anses som orationell och beroende av en i sydligaste Sverige och Danmark icke obetydlig efterfrågan på färskt gåskött till julen.²⁰⁰ Detta framhåller O. Højrup för Danmarks del, där även början av november var den naturliga slakttiden: "Ogsaa til Jul kunne der sælges Gæs, men det passede ikke rigtig ind i Naturens Orden, for da havde Gæssene tabt sig og fordrede alt for meget Korn til Fedningen, og det var kun de gode Priser, som fik nogle til at gemme Gæssene så længe."²⁰¹

Att utvecklingen inte heller i Skåne konsekvent gått från decemberslakt till slakttillfällen före Mårten, vilket bl. a. uppteckningarna skulle kunna tyda på, framgår av att man på ex. Tosterups gods, Ingelstads härad kring sekelskiftet 1800 utförde slakten vid olika tidpunkter mellan den 6:e och 22:a november, dock med övervikt för den 7:e, 9:e och 12:e.²⁰² Analogt med julgåsens popularitet som herrskapsmat är det dock troligt, att någon mindre gåsslakt ägde rum även dagarna före jul.

Dagen före slakten drevs de gödda gässen till någon vattensamling, där de kunde bada, så att fjädrarna blev rena. Där efter hölls de på en ren plats ända fram till slakttillfället. Så snart djuren avlivats, avplockades fjädern, innan kropparna blivit avkylda, eftersom arbetet då gick lättare.

Slakten och den med den sammanhängande plockningen tog många timmar i anspråk och för att klara av dessa moment så fort som möjligt, mobiliserades all tillgänglig arbetskraft. Företeelsen är mycket ringa beaktad i tidigare undersökningar. I sin undersökning om arbetsfesterna fann G. Hobroh år 1939 endast två belägg för företeelsen.²⁰³

Vid bondgårdar löstes frågan om arbetskraft genom att det egna hushållets medlemmar kompletterades dels med utomstående genom arbetsbyte, dels med annan tillgänglig lös arbetskraft eller underlydande torpare och husmän. I förstnämnda fall har det oftast rört sig om s. k. grannhjälp. På herrgårdarna löstes arbetskräfsfrågan uteslutande med hjälp av underlydande.

Arbetet skulle helst vara avklarat inom ett dygn och som avslutning förekom ofta ett relativt enkelt festinslag.

I fråga om manligt-kvinnligt är inte gåsslakten något utmärkande exempel på någotdera slaget. Man hjälptes åt, även om det som regel var en manlig person, som skötte själva slaktmomentet, d. v. s. stickningen. För Danmarks del kan dock

märkas att det i en handbok från 1793 heter: "Omgangen med Giæssenes Slagtning forbigaaes her som en Fruentimmer-Sag."²⁰⁴

Den i äldre tid allenarådande och krävande metoden att få förstklassig fjäder kan benämnas torrplöckning i motsats till det moderna plöckningssättet, när djurkropparna först behandlas med vattenånga.

Fjädern sorterades i regel redan vid plöckningen i två grupper, dun och övrig fjäder. Varan förvarades i säcker för att vid lämpligt tillfälle torkas i bakugn, bykgryta o. dyl. Därefter återstod fjäderreppningen, vilken sparades till lämpliga tillfällen under vinterhalvåret.

Sammanfattande synpunkter

Gåsskötseln är avhängig av ett aggregat av miljömässiga, ekonomiska och sociala faktorer.

Av miljömässiga faktorer under grönbetesperioden bör särskilt understrykas de abiotiska faktorerna såsom tillgång till grönbete med växtlighet av viss beskaffenhet och tillgång till vatten. Detta faktum understrykes av skånska ortnamn med förstavelserna Gaas-, Gas-, Gås-, Gäss-. Vid en genomgång av excerpter rörande fyra härader i Skåne (Albo, Bara, Bjäre, Frosta) i DAL:s ortsnamnssamlingar, har vi funnit, att man kan dela upp samtliga tvåledade namn i två grupper, en för bete och en för vatten. I den första gruppen återfinnes sådana efterleder som -åker(n), -hage(n), -lycka(n), krok(ar), -backe(n), -holmarna, -kullarna o.s.v. I den andra -damm(en)-kärr, -håla(n), -mosse, -korra etc. Vidare finns en tredje grupp med efterleder som -foten, vilken inte har relevans i detta sammanhang, då blott markområdets utseende associerat till någon del av fågeln.²⁰⁵ En annan typ av faktorer är de biotiska, d. v. s. relationen till den biologiska omvärlden. I första hand gäller det här rovdjuren (räv och rovfåglar), mot vilka det i hela Norden utbildats en rik flora av skyddsmedel baserade på övertro.²⁰⁶

I detta sammanhang bör framhållas, att man i viss utsträckning kunnat övervinna naturhindren, t. ex. genom att anlägga artificiella vattensamlingar eller genom att skydda gässen mot rovdjur med hjälp av inhägnader.

Av ekonomiska faktorer kan nämnas markens ekonomiska utnyttjande och kostnaden för den säd, som åtgick till vinterfoder och gödning. Andra faktorer är arbetskraften, det tekniska kunnandet vad avel och uppfödning beträffar samt den sociala faktor, som visar, att aveln bäst lämpar sig vid mindre

brukningsdelar. Normalt har gässen under betesgången klarat sig utan extra tillskott av foder, vilket är en bidragande orsak till, att man i den ekonomiska litteraturen ofta framhåller den ringa kostnaden vid gåsuppgödning.²⁰⁷

R. Valeri har i sin undersökning från Aquitanienbäckenet i sydvästra Frankrike pekat på sambandet majsodling-gåshållning-confit.²⁰⁸ Analogt med detta skulle man för Skånes del kunna peka på sambandet sädesodling (havre)-stubbåker-gödning-gåskött, gåsfjäder. Här har vi alltså slutligen också nämnt konsumtionsfaktorn.

Olika beskrivningar över äldre tiders gåsskötsel har sällan tagit hänsyn till hela den komplexitet, som föreliggande kapitel velat peka på utan bara noterat vissa faktorer. I C. Schönbecks beskrivning över Riseberga socken i Norra Åsbo år 1817 heter det: "Gäss och ankor finnas till en obetydlig mängd härstädes. Bristande tillgång på säd å ena sidan och den mängd av rovfåglar, som förstör dessa släkter å andra, vålla att dessa nyttiga hemdjur saknas."²⁰⁹ En ännu större förenkling av problemet ger N. H. Sjöborg 1792-93 för Blekinges del: "Gäss hava icke sitt egentliga hemvist i skogrika orter så nära sin fiende räven."²¹⁰

Frånvaron av vissa här uppräknade produktionsbestämmande faktorer behöver inte betyda frånvaro av gåsskötsel över huvud taget, vilket följande kapitel om olika produktionssystem och produktionstyper visar.

III. Produktionssystem

De i föregående kapitel beskrivna momenten, som alltid återfinnes i en fast följd, ger i varje skarv mellan två moment och i något fall även inom ett moment en tänkbar möjlighet till arbetsfördelning mellan produktionsenheter, som konstituerar ett produktionssystem i denna avhandling.

Som fullt avgränsbara kan man urskilja följande fem moment inom gåshållningens produktionscykel: 1. Avelsdjurens improduktiva period, 2. Avelsdjurens produktiva period (parning, äggläggning, ruvning och kläckning), 3. Grönbetesperiod, 4. Stubbetesperiod, 5. Ungdjurens gödningsperiod och slakten.

De olika produktionssystemen framgår av nedanstående schema (fig. 15). De delar av produktionssystemen, som är streckade har av praktiska skäl fått benämningen produktionstyper. Vid fullständig skötsel (PS 1) är alltså produktionssystemet identiskt med produktionstypen. När produktionscykeln är avbruten, kallas den senare delen (som innefattar slaktmomentet) för produktionstyp. Vid legosystem (PS 6) räknar vi alltid med två produktionstyper, eftersom både legotagaren och legogivaren haft egen slakt. Pilarna under detta legosystem visar legoperiodernas olika längd.

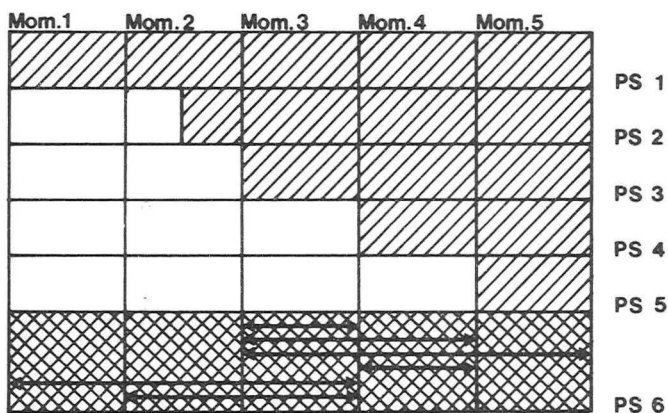

Fig. 15 Principschema över de olika produktionssystemen.

Fullständig skötsel

I det följande skall det produktionssystem inom gåsskötseln behandlas, som innebär, att en och samma brukningsenhet handhaft samtliga moment inom produktionscykeln, som de beskrivits i kapitel II. Detta produktionssystem följer en ekonomisk princip, som i äldre tid var ledande för lantushållningen. Den innebär obrutna produktionscykler samt en mångsidighet inom självhushållningens ramar: "Gården fattad som en helhet är både bondekulturens och adelskulturens grundläggande socialbild."¹ Detta betyder, att arbetsfördelning mellan brukningsenheter, ehuru de ej saknats, fram till industrialismens inträde generellt sett spelade en helt underordnad roll. Ett undantag utgöres av de fall, där man i relation till överheter eller handelspartners inom andra sociala miljöer var tvungen att anpassa utformningen till deras krav. (Se i första hand produktionssystem 5.)

Vi kan alltså redan nu slå fast, att gässen till stor del ingick i böndernas och byarnas egenproduktion. Med egenproduktion menas då inte bara produktion för egen förbrukning utan även, att man själv hade hand om hela produktionscykeln. "De oskiftade nordeuropeiska jordbruksbyarnas försörjning grundade sig på en nära nog universell egenproduktion."² Denna egenproduktion kallar B. Hanssen "hemgjorda varor" och för 1700-talets Skåne inbegriper han gässen.³ Man har dock anledning att betona, att det hela inte är så enkelt. I detta sammanhang vill vi nämna S. B. Ek, som i en recension av G. Utterström säger: "Slutligen vill man kanske också opponera sig, när U. säger, att det obetydliga varubyttet mellan bygderna var ett framträdande drag på 1700-talet. Självklart är ett sådant yttrande avsett att vara en generalisering, men det förefaller i detta fallet fullkomligt onödigt överskrida det tillåtnas gräns."⁴ Även om man alltså måste varna för generaliseringar, så kan nu förda resonemang bidra till förståelsen för omfattningen av produktionssystem 1, innan den moderna av nutidens industri, kommunikationsmedel o.s.v. präglade kulturen omdanats i takt med hela samhället.

Från hela Skåne finnes ett stort och relativt jämnt fördelat uppteckningsmaterial som belägg för fullständig skötsel.

Den fullständiga skötselns förekomst har sin tyngdpunkt inom bondeklassen. Från herrgårdar och andra större brukningsenheter finnes även från olika delar av landskapet ett stort antal belägg, medan systemet hos obesuttna och på andra mindre brukningsdelar var ovanligt.

Som tidigare nämnts, är det omöjligt att ge en bild av gåsskötselns absoluta omfattning vid början resp. slutet av undersökningsperioden. Vi har dock för Skåne, liksom för Sverige i dess helhet kunnat påvisa, att det rör sig om en näring både

under omstrukturering och under tillbakagång.

Samtidigt med regressionen inom de gamla intensivområdena skedde dock en viss spridning till södra Sveriges skogsbygder och Mellansverige. Företrädesvis tillämpades därvidlag fullständig skötsel.

Nedgången fortsatte i accelererande tempo in på 1900-talet och då den första räkningen av livdjursstammen i Malmöhus län genom hushållningssällskapets försorg gjordes 1909, redovisas ett mycket lågt antal livdjur,⁵ där större delen men inte alla hölls för fullständig skötsel.

Efter det första världskriget ökade stammen i första hand med tillämpning av fullständig skötsel, men frekvensen nådde långt ifrån upp till det uppskattade förhållandet före år 1900.

Man kan på starka grunder antaga, att av de olika produktions-systemen den fullständiga skötseln spelat den största rollen i alla tider över hela Skåne. Under 1700-talet och fram till enskiftets genomförande drevs med all säkerhet den fullständiga skötseln mera allmänt än under den intensivundersökta perioden. Detta trots att man får undantaga alla de gäss, som levererades som arrende och tionde. En av grunderna till detta var, att de obesuttna i de sydsandinaviska byarna hade möjlighet att lösa betesfrågan om sommaren genom att lämna en mindre ersättning till bylaget, medan man därefter antingen kunde göda djuren själv eller sälja dem oödda. "Alla husfolk och inhyses med ryttare och flera som i bylaget finnes, skola betala årligen till Byemännen vid Mårtensstämman för vart huvud följande gräsgäld: . . . gammal gås 2 öre, 1 gässling innan den fjäder fått 1 öre."⁶ "Alla inhysesjon och husfolk som ha va kreatur, giva årligen i gräsgäld. . . för en flock gäss av 10 st betalas 2 öre s:mt."⁷ Från Osterlen omtalas, att husmännen för en gås med gässlingar, oavsett antalet vanligen betalat 8 styver i gräslega för trädes- och stubbete.⁸ På annat håll i Skåne gick företeelsen under benämningarna gräsöl och gåsapott.⁹

Denna möjlighet försvann i och med att den samfällda betesgången utbyttes mot enskild efter skiftena. Enahanda var utvecklingen i Danmark.¹⁰

I det övriga Sverige har den fullständiga skötseln i relation till övriga produktionssystem spelat en än större roll under 1800-talet än i Skåne. Även här ligger den sociala tyngdpunkten hos bönderna. När det gäller herrgårdar, har man så gott som uteslutande tillämpat fullständig skötsel i de fall, man hållit gäss. Fullständig skötsel hos obesuttna omtalas i några fall från Västgötaslätten. Att de obesuttnas möjligheter att idka fullständig skötsel i Västergötland, liksom i Skåne, före skiftena varit större än senare, omtalas även i en skrivelse från Skaraborgs läns hushållningssällskap, där man jämförde dag-

lönarnas levnadsvillkor vid slutet av 1850-talet med förhållandet före skiftena 25 år tidigare. Genom reformerna hade det fria betet för denna samhällsgrupps husdjur, däribland gässen försvunnit.¹¹ Från Åsle så omtalas: "De fattiga vilka voro tämligen talrika i byn hade merendels alltid både egen ko, får och även gäss. Med dessa sina djur betade de opåttalt i byalagets utmark utan någon ersättning och var detta en så hävdvunnen sed att ej någon satte detsamma ifråga." Även från senare tid berättar den muntliga traditionen, att "de voro alltid de första att släppa kreaturen på bete... För detta bete behövde de inte erlägga någon avgift till byamännen."¹²

John Granlund menar, att denna frihet från betesavgift synes sammanhånga dels med en viss begynnande slapphet i byorganisationen dels med uppfattningen, att det var odlad jord, som skulle avgiftsbeläggas. Han framhåller också, att detta förhållande inte är ursprungligt i Västergötland och anför ett sockenstämmoprotokoll från 1660, där de fattiga inhyses mulbetespenningar omtalas.¹² Detta förhållande bör även då ha möjliggjort sommarbetesgång för de obesuttna, medan slopan det av betesavgifter senare kan ha bidragit till en intensifiering av näringen. Äldre belägg rörande de obesuttnas gåsskötsel i andra delar av Sverige kan p. g. a. uppgifternas knapphet ej med säkerhet hänföras till något speciellt produktionssystem, men den slutna gåsskötseln har förmodligen i äldre tid varit vanlig även för de jordlösa på Öland.

För äldre tider utmärkes gåsskötselns svagområden helt och hållet av den fullständiga skötseln, som där i stort sett endast bedrevs inom de högre ståndens kultur, d. v. s. på herrgårdar och prästgårdar samt av borgare. (Se vidare kapitel I.)

Det är vidare utmärkande för gåsskötselns behandling i både de äldre hushållsböckerna och den senare lantbruksekonomiska litteraturen, att det så gott som aldrig talas om någon arbetsfördelning mellan olika brukningsenheter utan endast beskrivs, hur olika moment inom en fullständig produktionscykel skall skötas.

När det gäller förutsättningarna för att idka en fullständig gåsskötsel krävs tillgångar av skilda slag. De viktigaste är lämplig mark att avsätta för bete, billig arbetskraft (som kan erhållas genom överbefolkning och undersysselsättning), samt sädesodling, som möjliggör stubbete och gödning med spannmål. Dessa förutsättningar finnes i första hand inom en föga specialiserad lantushållning. Brist på någon viktig produktionsfaktor medför, att näringen upphör eller omstruktureras.

Orsakerna till nedgången inom gåsskötseln, som skedde mot slutet av 1800-talet och början av 1900-talet och som i första hand gick ut över den fullständiga skötseln, har framställts på följande sätt:

"Men allmanningen blev odlingsmark och redan före sekelskiftet hade jordbrukets allmänna rationalisering börjat. En förändring, som fick stora återverkningar på gåsuppfödningen var, att trädan bearbetades under sommaren och många jordbrukare övergick till att driva sitt jordbruk utan helträda. Följden blev, att annat bete måste skaffas till djuren. Gåsuppfödningen ansågs emellertid icke tillräckligt lönande, för att kulturbeten skulle disponeras för ändamålet. Dessutom ökades kostnaderna för vakthållningen och arbetet med gåsungarnas framkläckning och uppfödning. Följden blev, att gåsskötseln under några få år decimerades till en ren obetydlighet. En bidragande orsak var också den massimport av pommerska gäss, som förekom under 1800-talets sista decennier och som ledde till överproduktion på gåskött med låga priser som följd."¹³

Som ett konkret exempel på det sagda kan tagas följande passus ur en resebeskrivning från Halland år 1908: "Trakten kring Tvååker [söder om Varberg] är sedan gammalt känd för sina stora gåsodlingar. Min ciceron ville gärna visa mig en flock gäss och gjorde sig mycken möda för att få reda på någon, men det gick ej. I bondgårdar, där ännu för ett par år sedan uppföddes ett hundratal gåsungar, fanns nu ej en enda gås. Orsaken, att gässen försvunnit, uppgavs vara den, att all mark, som passade till gåsbeten, nu är uppodlad till åker samt att det är omöjligt få några, som valla gässen nu för tiden."¹⁴ (Ang. "den nya tidens" verkan på gåsskötseln se vidare kap I.)

Avbrott i cykeln före ruvning

I årgången 1910 av SAFT står följande rader att läsa på den s. k. nybörjarens sida: "Den som ej äger några gäss, kan ju lätt köpa några gåsägg och låta en höna ligga på fyra ägg och såmedelst billigt skaffa sig den sedvanliga och efterlängtade steken till Mårten."¹⁵ Den produktionstyp av gåsskötsel, som här anbefalls, innebär alltså, att man utan att själv hålla livgäss anskaffar ägg för utkläckning genom ersättningsruvare. De erhållna gässlingarna har man därefter handhaft hela tiden fram till slakten.

Handel med avelsägg efter goda stammar för att bygga upp eller förnya en livdjursstam, får inte förväxlas med denna typ. Någon gång omtalas dock mellanformer, då man dels kunnat spara de uppfödda gässlingarna för kommande avel, dels kunnat slakta överskottet. I en uppteckning från Farhult, Luggude härad, som gäller c:a 1920 heter det: "Vi köpte 5 ägg av en lantbrukare i Farhult som hade livgäss. Äggen kläcktes av en höna. Det blev fyra gässlingar. Två gäss och en gåse

fick bli livgäss till kommande år. Den fjärde gässlingen, en gåse, slaktades till Mårtensafton."¹⁶

Produktionstypen förekom utom i ett fåtal fall i Småland, Öland, Blekinge och Östergötland främst i Skåne och Halland. Sammanlagt ett 30-tal uppteckningar härifrån omtalar inköp av ägg för att erhålla ungdjur, som slaktats samma höst. Beläggen täcker hela Skåne och södra Halland men med en viss koncentration inom förstnämnda landskap till de inre och nordvästra delarna.

Denna typ av gässkötsel omtalas i en facktidskrift från 1909 under rubriken "Gåsuppfödning för småbrukare". Där heter det om gåsäggen: "Dessa ägg skulle de flesta större gåsodlare säkert gärna överlåta åt strävsamma mindre jordbrukare och småfolk för ett mycket rimligt pris till ruvning."¹⁷ I uppteckningarna från södra och mellersta Skåne omtalas också, att de som anskaffat gåsägg för kläckning utgjorts av småbrukare, småbönder, småfolk och torpare. Endast i ett fall har det rört sig om en hemmansägare. I norra Skåne däremot omtalas både bönder och torpare, medan det längre norrut i Sverige endast gäller bönder eller t. o. m. i ett fall en prästgård och en storgård.

De flesta positiva beläggen har inkommit i början av 1970-talet som svar på frågelistan LUF 146, där företeelsen direkt efterfrågas. Med hänsyn till sagesmännens födelseår gäller huvuddelen av dessa uppgifter perioden 1900- 1920. Det säges dock aldrig någonting om tiden för uppkomst eller upphörande av denna produktionstyp. Att den funnits redan tidigare, framgår av sporadiska uppgifter i det äldre uppteckningsmaterialet. Det äldsta belägget är från det sydsmländska Sunnerbo härad, där en sagesman, född 1869, relaterar en uppgift av sin far född på 1830-talet.¹⁸ Från Skåne finnes belägg av sagesmän födda på 1860-talet och senare. Något mera preciserade tidsuppgifter finnes endast i ett fåtal uppteckningar. På Söderslätt omtalas företeelsen i bruk under slutet av 1800-talet.¹⁹ Från Äspinge socken, Frosta härad, heter det: "På senare tid, även i slutet av 1800-talet började småfolk med gäss... Det var ju endast de större ställena som hade livgäss, småfolket fick köpa ägg."²⁰ Från Holmby socken i Frosta härad omtalas att man tillämpade denna form av gässkötsel under 1890-talet.²¹

Denna produktionstyp kan alltså beläggas från olika håll i sydligaste Sverige från 1800-talets sista årtionden och den har synbarligen nått en viss spridning i början av 1900-talet och fram till första världskriget. Under världskriget har den förmodligen nått sin höjdpunkt, vilket bör sättas i samband med att de höga köttpriserna då gjorde det mycket lönande att tillfälligt försöka en sådan snabb utväg för att erhålla en eftertraktad slaktprodukt. Detta antagande får stöd av en artikel i SAFT från 1919, där det om föregående års avelssäsong heter: "Efterfrågan på gåsägg till kläckning under avelssäsongen var

så oerhört stor, att trots priset var uppe i 5 kr. pr. st., det fanns alltid köpare till detta pris."²²

I en intervju, som författaren gjorde med Nils Olsson år 1971, framhåller denne, att denna typ av gåsskötsel aldrig spelat någon större roll, när man ser på gåsuppfödningen i stort, utan den är i huvudsak att se som en ren tillfällighet under en krisperiod för gåsnäringen.²³ Vår materialgenomgång bekräftar detta uttalande, då produktionstypen satt i system under en längre följd av år endast finns belagd i ett par uppteckningar.

De naturliga förutsättningarna för produktionstypen har ej spelat så stor roll som vid gåsskötsel i stor skala, då det genomgående rört sig om små inköp av gåsägg, vanligen fyra stycken. Några betydande arealer har alltså inte behövts. I huvudsak har djuren under grönbetesperioden fått dväljas på smärre grönområden i nära anslutning till boningshusen. I många fall får alltså anskaffandet av ägg antingen ses som en fattigform för ytterst små enheter eller, när det gäller skogstrakter o. dyl. som en ersättning för saknade möjligheter att hålla livdjur under vinterhalvåret i första hand p.g.a. rovdjursfaran.

Bland förutsättningarna bör även nämnas, att avnämaren hållit ruvhöns eller kalkoner, då det är dessa, som varit möjliga ersättningsruvare till gåsäggen. Om äggantalets förhållande till ersättningsruvarna berättar en sagesman från Hishult i södra Halland, född 1901: "Fyra ägg var lagom att lägga under en höna, så de flesta köpte bara så många, men somliga köpte åtta, alltså till två honor. Vi själva hade en kalkonhöna, under denna brukade vi lägga 10-12 gåsägg."²⁴ Höns var de vanligaste ersättningsruvarna, men kalkoner omtalas även från norra Skåne.

Vad beträffar de ekonomiska förutsättningarna bör framhållas att kostnader för inköp av ägg och gödningsfoder varit av helt underordnad betydelse. Passningen av gässen var därtill mer hobby än ett egentligt arbete. Att gässen primärt var avsedda att inbringa en biförtjänst kommer fram i en uppteckning från torpamiljö i Gråmanstorp, Norra Åsbo, där det uppges, att under åren 1910-18 stadigvarande tre av djuren såldes till ägghandlaren, medan det fjärde behölls för eget bruk.²⁵ Från Söderslätt omtalas däremot, att gåshållningen var en följd av, att åbon i fråga var ålderman ett visst år och därför behövde gäss till det åldermansgille, han var ålagd att hålla vid Mårten.²⁶

För att gåsodlare skulle ha intresse av eller möjlighet att avyttra befruktade ägg, måste det lagda antalet överstiga det antal, som de egna honorna själv kunde ruva. Någon förutsättning för denna form fanns inte, så länge den gamla lantrasen praktiskt taget var enarådande. "En genomgående egenskap hos lantgässen har varit låg värpning, 10-16 ägg per gås, det

vill säga vad honan, som är en god ruvare, själv kunde ruva ut.²⁷ Detta kan jämföras med karaktäristiken av andra gåsraser:

1. Skånegåsen. "Värpförmågan var ursprungligen otillfredsställande, honan lade endast 10-15 ägg per år. Numera värpas i medeltal 15-20 ägg per år och i vissa fall ännu fler. Skånegåsen är en god ruvare, men i den mån värpningen förbättrats kunna icke som förr alla ägg ruvas av gåshonan själv."²⁸

2. Toulouergåsen. "Varje hona lägger mellan 30-40 ägg per år... Ruvlust förekommer sällan och som ruvare är rasen icke lämplig."²⁹ Andra utländska raser som den italienska gåsen och emdengåsen utmärkes också av stor äggproduktion och dålig ruvlust.³⁰

Produktionstypen är alltså en följd av ett planmässigt avelsarbete och korsning med importerade utländska gåsraser. Tidiga ansatser finnes redan på 1840-talet,³¹ men detta avelsarbete är dock i huvudsak en 1900-talsföreteelse. Nils Olsson skriver om denna tid: "Det starkt ökade intresset ledde bl. a. till import av nya raser. Från 1860-talet spåras intresse för ett ordnat avelsarbete."³²

Dessa tidiga försök har dock varit av liten betydelse och det är först omkring sekelskiftet 1900, som gåsodlare mera allmänt drivit avel efter de nya metoderna och då även fått ett äggöverskott, som i vissa fall kunnat avyttras.

Det bör tilläggas, att gåsägg i enstaka fall erhållits från avelsenheter, som fått så litet äggantal från den egna stammen, att man ej funnit det lönt att själv lägga till gässlingarna.

Säljarna av gåsägg hänför sig till tre olika grupper. För det första har det rört sig om en privat transaktion grannar eller släktingar emellan. För det andra har det rört sig om ett utbyte mellan slättbygdens bönder och bönder i skogsbygden eller andra områden, där gåsaveln varit av ringa betydelse. För det tredje har det rört sig om utbyte mellan två olika miljöer, där avnämaren varit avelsenheten socialt underlägsen.

Att, som i det andra fallet, handeln även förekommit mellan vitt skilda orter som skånska slätten och Sunnerbo härad i Småland³³ eller mellersta Halland,³⁴ sammanhänger med att gåsäggen tål jämförelsevis lång förvaring. En transport på några dagar innebär alltså inget hinder, då äggen t. o. m. efter tre veckor är kläckningsdugliga.³⁵

Som ovan nämnts, fanns i Sverige inga förutsättningar för denna produktionstyp före införskaffandet av de nya gåsrasererna. Bruket av höns som alternativa ruvare är dock känt längre

tillbaka. Eric Salander skriver 1731: "En anka värper om året 30 à 40 ägg, varav inte mer än 10 à 12 under henne lägges, vill ankan inte ligga på äggen, pläga ock hönorna kläcka ankungar."³⁶ De kontinentala gåsraserna utmärktes redan vid denna tid av en ägglägningsförmåga, som översteg ruvningsförmågan. Följaktligen omtalas också 1777 "gemeine Hühner" som ersättningsruvare till gåsägg.³⁷

Produktionstypen hade således vissa äldre motsvarigheter på kontinenten i fråga om gäss och svenska motsvarigheter i fråga om en annan gren av fjäderfäskötseln.

Vad avser förhållandena i Danmark, säger W. A. Kock 1919: "Almindelig er det at nogle holder Avlsgæssen oftest de store Toulouser og Emdenergæs medens andre køber Rugeæggenes og lader disse udruge af store Rugehøns, der kan dække over 4 à 5 Æg hver."³⁸ Företeelsen omnämnes även sporadiskt i det danska uppteckningsmaterialet. I vissa trakter var typen mycket vanlig och det rådde stor efterfrågan på gåsägg. Det rör sig dock liksom i Sverige aldrig om något större antal ägg, vanligtvis endast till en höna d. v. s. 4-5 stycken. Gåsäggen transporterades sällan några längre sträckor, utan omtalas oftast som byte mellan nabor.

I uppteckningarna nämns någon gång, att produktionstypen ibland kunde förekomma i äldre tid. Liksom i Sverige kan den dock inte anses speciellt gammal beroende på att de gamla danska raserna, liksom de svenska, inte lade fler ägg än de själva kunde ruva och att utländska högvärpande, icke ruvlystna raser inte blev mera allmänna förrän i början av detta sekel. En uppteckning nämner, att detta skedde först under kriget 1914-18. Det äggöverskott, som då blev följd, gjorde att jordlösa husmän började anskaffa gåsägg, vanligen 3-5 stycken, som oftast resulterade i 3-4 gässlingar, vilka sedan medelst en flyttbar inhägnad kunde avbeta perifer gräsbetesarealer.³⁹ Från Holmslands klit, där gässen aldrig spelat någon viktigare roll, omnämnes också, att denna typ är en sentida företeelse.⁴⁰

Sammanfattningsvis kan konstateras, att inköp av gåsägg för utkläckning av ersättningsruvare och vidare skötsel fram till slakt och ev. försäljning är den minst traditionsbundna produktionstypen inom gåsskötseln. Den har sin förutsättning i det äggöverskott, som blev resultat av ett planmässigt avelsarbete, som inleddes redan under 1800-talet och som fick sin huvudsakliga spridning i början av 1900-talet.

Produktionstypen har blott i enstaka fall nått utanför yttre Sydvästverige. En sporadisk förekomst är även belagd från Danmark.

Formen skall i första hand ses som en temporär metod, hos småbrukare att skaffa en biförtjänst och för medelstora och

stora brukningsenheter att i enstaka fall enkelt anskaffa slaktgäss för egen förbrukning.

Avbrott i cykeln före grönbete

Från Ingelstads härad omtalas följande arbetsfördelning mellan skoglanta trakter och slättbygden.⁴¹ Två torpare i "Flintelierna" resp. Tunby⁴² avlade årligen fram var sin flock gässlingar på 10-20 djur för försäljning till en lantbrukare på slätten, när djuren om våren var c:a en månad gamla. Oftast drevs gässen längs landsvägen den c:a en halv mil långa vägen eller också hämtade avnämaren själv med häst och vagn. Betalningen var i början av 1900-talet mellan 25 och 50 öre styck. Dessutom skulle torparen om hösten ha en eller två slaktade gäss till saltning för egen förbrukning. Vid försäljningen medföljde även torparens egen livgåsstam, som fick gå på bete hos bonden, tills gässlingarna kunde klara sig själva. Då lastades de i en bur och kördes tillbaka.

För utformningen av nämnda arbetsfördelning, som var den enda kontakten mellan dessa produktionsenheter, spelade de ekologiska betingelserna stor roll. Torparna i skogsbygden hade inga stora betesarealer och där var rovdjursfaran stor, medan den mottagande bondgårdens ägor även innefattade ängsmark och genomflöts av en å (Tomarpsån) samt hade 80 av de 100 tld odlade, vilket betydde stora arealer stubbete.

Förutom de inköpta gässlingarna framalstrade gården även 40-50 egna gässlingar genom fullständig skötsel. Gården var den enda i byn (Gårdlösa), som idkade gässkötsel och inköp av gässlingar fortgick till första världskriget, då man helt övergick till att föda upp ungdjur genom fullständig skötsel.

I SAFT från 1914 omtalas en stadigvarande arbetsfördelning inom gässkötseln mellan en av Hallands större gårdar, Lindhof utanför Varberg och livdjursägare på den närbelägna Getterön.⁴³ Arbetsfördelningen innebar, att ett större antal (1913: 375 stycken) gässlingar vid midsommartiden eller strax före inköptes till grönbete på Lindhof. Merparten av dessa gäss (200 st.) behölls för efterföljande bete på skördade åkrar och avslutande sädesgödning, medan 75 hade vidare sålts redan under inköpsmånaden och 100 sålts i augusti för stubbete på annat håll. Denna form av arbetsfördelning var av godsägaren fullständigt genomförd på Lindhof - där man alltså helt och hållet saknade en egen livgåsstam.

Den ofullständiga form av gässkötsel, som innebär, att man skaffat unggäss för grönbetesgången för att sedan hålla dem fram till slakten är i traditionsmateriale belagd från Skåne,

Halland, Blekinge och södra Småland med en klar koncentration till förstnämnda landskap och där framför allt till sydöstra delen.

Den sociala bilden är enhetlig för samtliga traditionsbelägg inom hela utbredningsområdet. Det talas så gott som uteslutande om "bönder" som avnämre till gässlingarna. Förutom ovan nämnda Lindhof i Halland omnämnes större jordbruksenheter från Allerums socken, Luggude härad, ha tillämpat denna typ: "Man sålde också gässlingar två månader gamla till Hjälmshultsgården till två kronor styck."⁴⁴

För produktionstypens utveckling under det intensivundersökta halvseket kan två linjer skönjas. Dels rör det sig om en under 1800-talet mera frekvent förekomst, som är på avskrivning under 1900-talets början. Särskilt påtagligt är detta i sydöstra Skåne. Dels rör det sig om en innovation. Från nordvästra Skåne säges, att bruket kom som ersättning för den fullständiga skötseln.⁴⁵ Denna form av arbetsfördelning ansågs i början av 1900-talet lämplig även inom modern fjäderfäskötsel och en storproducent, egendomen Tenhult i Rogberga socken, Tveta härad, Småland ämnade 1910 t. o. m. överge försäljningen av ägg för att i stället sälja 10-12 veckor gamla gässlingar.⁴⁶ Ännu vid slutet av undersökningsperioden hade produktionssystemet inte spelat ut sin roll. I SAFT 1919 omtalas försommaren som den tidpunkt, då försäljningen av fulljädrade gåsungar vanligtvis tager sin början.⁴⁷

Tidpunkten för anskaffningen av gässen inom denna produktionstyp är inte lika klart avgränsad som inom övriga. Gemensamt är endast, att ungdjuren anskaffats för grönbeta (hela eller del av perioden) med åtföljande stubbete och gödning. I några fall har man köpt daggamla gässlingar, medan det vanligaste har varit, att man väntat, tills de blivit fyra à fem veckor gamla och kommit över det ömtåligaste stadiet. I några fall har anskaffningen skett ännu senare. I dessa fall har det varit svårt att avgränsa förekomsten från anskaffning till stubbete, då tidsskillnaden kunnat vara obetydlig.

Vid dessa köp rör det sig genomgående om medelstora eller t. o. m. stora flockar på 70-120 djur,⁴⁸ till vilka betydande betesarealer fordrats. Avgörande om man köpt ungdjuren som mycket små eller väntat något har varit grönbetets art. Tidiga inköp har skett, då man haft tillgång på i första hand ängsmark, medan jordbruksenheter med brist härpå, men med gott om vallinsådda arealer har väntat till en senare tidpunkt: "Vi hade inga stora ängsmarker i Hagestads by, så vi kunde ej skaffa gäss förrän i början av juli, när vi kunde ha dem på avbetade klöverstycken."⁴⁹ "Någon bonde köpte gåsungarna först på hösten, då säden skördats, någon annan så fort klöver var skördad och korna tjudrats och börjat avbeta återväxten eller också så fort man blev tvungen att låta korna avbeta klöverfältet, när man saknade foder inne."⁵⁰

Vid köp för grönbete på trädan omtalas däremot såväl små som halvvuxna bruksdjur. Av detta framgår betesfrågans avgörande betydelse, till vilken säljaren måst taga hänsyn och variera tidpunkten för handeln, allteftersom dessa grundläggande förutsättningar hos avnämargruppen växlat.

En annan faktor att ta hänsyn till är inköpskostnaderna för de medelstora eller stora gåsflockar det rör sig om. Det icke helt obetydliga kontantutlägget⁵¹ kan delvis förklara, att de som anskaffat gässen genomgående var välbärgade bönder.

På Österlen var, i motsats till det övriga utbredningsområdet, transaktionen inte helt avslutad i och med köpet, eftersom säljarens avelsstam i vissa fall följde med till avnämaren. Detta var ett slags mutualitisk symbios, eftersom köparen första tiden hade nytta av livgässen vid ungarnas passning och säljaren fick betesfrågan löst för en tid. Huru länge säljaren fick nyttja detta bete varierade dock. I den inledningsvis citerade uppteckningen omtalas, att livgässen återfördes ganska snart, medan man i andra fall hade dem gratis utackorderade ända fram till slakten.⁵²

De som sålt gässlingar till grönbete omtalas genomgående som småbrukare, småbönder, husmän, folk i stugorna o. d. Dessa har genom detta produktionssystem haft möjlighet att bedriva gåsavel som biförtjänst utan större betestillgång.

Som regel kan man förmoda, att det rör sig om en årligen återkommande transaktion mellan relativt närboende enheter, där hela försäljarens flock gått till en och samma avnämare. Några mellanhänder synes aldrig ha förekommit vid denna handel.

I några fall har en handel förekommit mellan skilda bygder. I de fall där man i Småland och Blekinge anskaffat ungdjur för grönbete, synes de ha kommit från Skåne. Från Älghults socken, Uppvidinge härad omtalas, att djuren togs från annat håll⁵³ och från Asarum, Bräkne härad omtalas, att inköpen skedde på Broby vårmarknad.⁵⁴

Äldre uppgifter om typen i renodlad form föreligger inte. Man skulle emellertid kunna tolka ett uttalande från Skåne som uttryck för, att en handel med gässlingar till grönbete förekommit under 1700-talet. C. A. Ehrensvärd såg på sin resa 18-23 juli mellan Tranås och Tosterup vagnsforor av levande gäss till försäljning i staden.⁵⁵ Vid denna tidpunkt på året måste gässen efter försäljningen sättas på bete i mer än två månader enligt gängse mönster. Den för grönbetesperioden sena tidpunkten gör det dock tveksamt, om uppgiften skall räknas till nämnda typ eller är en tidig anskaffning av gäss för stubbete. Även om inga helt säkra belägg finnes före 1800-talets mitt, kan man alltså peka på att i årstiden närliggande former kan spåras tillbaka till 1700-talet i södra Skåne.

Fig. 16. "Ibland råkar man vagnsforar av till staden förda levande gäss, som själva förundrade uppresa ur vagnskorgen en skog av halsar." Text och bild av C. A. Ehrensvärd i privat ägo.

En genomgång av det tidigare redovisade urvalet uppteckningar från olika delar av Danmark, av svaren på NEU 5 och NEU 10 har givit ett tjugotal positiva belegg. Gässen var vid köpet oftast månadsgamla. Både bönder och husmän har införskaffat dessa gässlingar. Bönderna oftast till ett antal av fyra, någon gång upp till åtta stycken, husmän något färre. Vanligtvis har det rört sig om ett jämnt antal gäss beroende på, att de under betesgången tjudrades två och två. I vissa fall har man dock haft dem i flyttbara burar.

Oftast skedde handeln grannar emellan, även om man i enskilda fall gjort uppköpet på någon marknad. Jämfört med Sverige är det här fråga om ytterst små inköp utan större ekonomisk betydelse.

I intet fall omnämnes företeelsen som en nyhet, varför den måste vara äldre än c:a 1880. Det äldsta belägget stammar från Jylland och gäller 1860-talet.⁵⁶ Troligen är produktions-typen i Danmark inte mycket äldre än så. Den får ses som en efterföljare till fullständig skötsel och är intimt förknippad med nya förhållanden inom betesgången (se ovan). Denna form av arbetsfördelning förordas i Baldamus' danska utgåva 1883 på följande vis: "Gaaseavl en fordelagtigst i Egne, hvor Husmændene have Lejlighed til at sætte deres Gæs paa

Graes, saa at Gæslingerne uden synderlig Bekostning kunne skjøjte sig selv i de første 4-6 Uger, i hvilken Alder de da i mange Egne sælges til større Grundejere eller Forpagtere. ⁵⁷

Försäljning av små gässlingar omtalas här och var i tyska beskrivningar. T. ex. Kück skriver 1906: "Die Gössel wurden früh von den kleinen Mädchen in den Grashof oder auf den Anger getrieben, später, soweit sie nicht zum Verkauf kamen, mit den alten Gänsen zusammen aufgezogen." ⁵⁸

Även i Östeuropa har man drivit gässkötsel utan att själv behöva hålla livdjur. Det gäller dock inte någon form av arbetsfördelning mellan olika jordbruksenheter utan tämjande av vildfågel. K. Moszyński skriver: "Här och var i Storrysland fånga för övrigt bönderna om våren oflygga vilda gässlingar och föda upp dem om sommaren för att sedan slakta dem om hösten." ⁵⁹ Samma företeelse återfinnes i 1880-talets Uleåborg, Österbotten, Finland. De fångade grågässen vingklippes och fick vistas på gårdsplanerna i staden, varefter de om hösten göddes med havre och slaktades. ⁶⁰ Då man inte hade tillgång till stubbete överhoppades detta moment.

Avbrott i cykeln före stubbete

I Folklivsarkivet i Lund finns följande uppteckning, där en sagesman, anställd som gåsherde vid Maltesholm i Gärds härad åren 1864-66, år 1923 berättar: "Vid gården uppföddes icke några gässlingar, utan då rågen var inhöstad, körde bokhållaren, en dräng och gåsapågen med stor höstvagn (med mycket halm uti) till herrgården Vittskövle och av torpare och stattare köpte 50-60 st. gässlingar som bundos om vingar och ben samt hemforslades till gåshuset i hönsgården för att dagen efter övertagas av pågen till vall på stubbåkrarna att betas i 7-8 veckors tid, under vilken gässen växte bra och blev hulliga. När fältbetet var slut var också gåsapågens tjänst slut och gässen insattes i stia och hönsgumman gödde dem till slakt till mårtensaftonen och julhögtiden." ⁶¹

Uppteckningen beskriver den produktionstyp som innebär, att man först om höstarna köpt en flock unggäss till förgödning på stubbete med efterföljande kraftfodergödning och slakt. Resten av året saknades alltså gässen bland husdjursbeståndet, vilket innebar, att övriga moment sköttes av andra produktionsenheter.

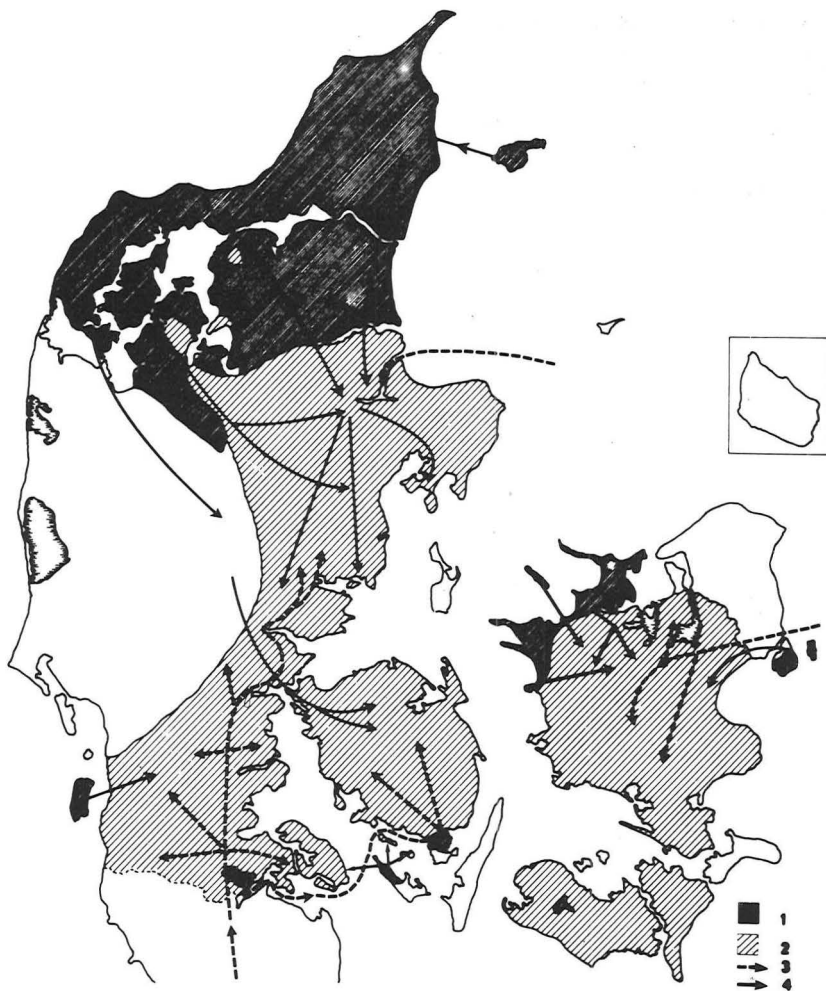
Utbredningen av bruket att anskaffa unggäss för slakt först

Karta 4. Produktionssystem 4 i Sverige 1. avyttring före stubbet; 2. anskaffning för stubbete; 3. handelsriktning för importerade gäss; 4. handelsriktning för inhemska gäss

sedan säden bärgats framgår av karta 4, som främst är baserad på uppteckningar. Kärnområdet återfinnes i västra Skåne med en markant koncentration till slättbygden mellan Landskrona, Eslöv, Lund och Malmö. Därefter tunnas belägg ut åt norr och sydöst för att, bortsett från Sösdalatrakten i Västra Göttinge, helt saknas i nordöstra delen av landskapet.

Utanför Skåne finnes ett antal spridda belägg från Halland, i första hand kustområdena, samt några enstaka osäkra belägg från Västergötlands västra slättbygder. Möjligen har bruket förekommit i större utsträckning i Västergötland, då en del uppgifter endast omtalar, att man köpt gässlingar, men ej säger någonting om tidpunkten härför. Likaså kan följande uttalande av H. P. A. Funkqvist tolkas så, att utbredningen varit något större i Sverige, än vad kartbilden ger uttryck för: "Enstaka större egendomar i mellersta Sverige ha om höstarna inköpt ett större antal gäss söderifrån för att göda dem med spillsäd å de bärgade fälten och sälja dem med vinst till slakt under november månad. Denna metod har praktiserats även i Skåne, dit gässen hämtats huvudsakligen från Pommern."⁶²

Karta 5. Produktionssystem 4 i Danmark (Teckenförklaring på karta 4.)

Eftersom de utländska stubbgässen i Sverige genomgående gått under benämningen "pommerska gäss", har för utbredningsbilden i kontrollerande syfte även DAL:s belägg för ordet framtagits. Dessa är endast två, båda från västra Skåne (Burlövs socken, Bara härad; Ottarps socken, Luggude härad).

De typer av brukningsenheter, som inhandlat de s.k. "stubb-gässen", omtalas i uppteckningarna i likhet med inlednings-citatet i några fall som herrgårdar, medan det i stora flertalet fall gäller bondgårdar. Någon ytterligare uppdelning av begreppet bönder-bondgårdar går som regel inte att få av källmaterialet. I första hand kan dock förmodas, att det gäl-

ler stora gårdar med gott om stubbete, men belägg finnes även från mindre. Däremot finns, naturligt nog, inte ett enda belägg för obesuttna som avnämare till dessa gäss.

Som nämnes längre fram i detta avsnitt, skiljer man mellan inhemska och importerade (i Sverige oavsett ursprungsort företrädesvis kallade pommerska) stubbgäss. En viss kvalitetskillnad gör, att herrgårdarna i första hand anskaffat inhemska gäss, troligen i större utsträckning än vad uppteckningarna visar. Inom intensivområdet kunde det därför ofta hända, att bönderna var de enda, som tog hem "pommerska gäss": "Som regel köpte alla häriskring pommerska gäss. Vår gård var på 54 tunnland och var arrendegård under Trolleås. Vi brukade köpa 40 stycken gäss. Det var bara lantbrukare som köpte, aldrig fattiga. Trolleås köpte inte heller, di hade skånska gäss i större antal."⁶³ Även i annat källmaterial framhålls bönderna som avnämare för stubbgässen. I landshövdningens femårsberättelse 1901-05 för Kristianstads län omtalas t. ex., att det gäller lantbrukare.⁶⁴

S. T. Kjellberg har påträffat en kronofogderapport från sekelskiftet 1900, där produktionstypen antages vara gammal.⁶⁵ I uppteckningsmaterialet är det tidigaste belägget, som tidigare citerats, från mitten av 1860-talet. Det gäller en herrgård och det kan förmodas, att bönderna vid denna tid inte mer än i undantagsfall anskaffat sina gäss på detta sätt. Typens betydelse för allmogen kommer inte förrän med importen av de pommerska gässen.

Både uppteckningar och annat material visar, att det sker en kraftig ökning av antalet stubbgäss från och med 1880-talet. År 1919 skriver H. Funkqvist: "För några årtionden sedan förekommo på de flesta gårdar i provinsen [Skåne] 30-50 ung-gäss om sommaren på trädan och om hösten på stubbåkrarna. . . . Då jordbruket blev mera intensivt och mjölkproduktionen huvudsaken, svalnade intresset för gåsaveln, som också gått mycket tillbaka. I stället importerades om höstarna tusentals pommerska gäss för att gödas på stubben."⁶⁶ Massimporten av pommerska gäss berodde i sin tur på de möjligheter, de nya kommunikationsmedlen öppnade. De inhemska stubbgässen fick efter hand svårt att konkurrera med den organiserade handeln med pommerska gäss, som synes nå sin största utbredning åren 1900-06.

De pommerska gässen hade alltså en marknad i Sverige redan omkring 1880, i och med att många lantbruk på slätten då slutade med egen avel och tacksamt emottog gäss för den ofullständiga produktionsform, som det här är fråga om.

Det är inte vår avsikt att närmare studera företeelsens spridningsförlopp, då detta utgör ett problem, som ej kan belysas med befintligt material. Det är dock anmärkningsvärt, att de pommerska gässen inte i någon större utsträckning mer än i

Göingebygden lyckats tränga utanför utbredningsområdet för anskaffande av de inhemska stubbgässen. De importerade djuren fraktades vidare per järnväg, vilket ju skulle kunna ge stora möjligheter till sprängning av de gamla om- och upp-landsgränserna.

De inhemska stubbgässen omtalas i landshövdingeberättelser både i Kalmar och Kristianstads län fram till år 1905, men redan omkring år 1910 börjar detta produktionssystem gå tillbaka, både vad gäller inhemska och pommerska gäss och efter 1914 saknas uppgifter helt.

Även om produktionssystemet är att se som en adaptation i Sverige under senare hälften av 1800-talet betyder det inte, att enstaka belägg från äldre tider saknas, eftersom man vid behov naturligtvis även tidigare kunnat inköpa unggäss vid olika tider på året. Fråga är emellertid, om dessa gäss hölls på stubbete eller om detta moment överhoppades. Ett äldre belägg skulle kunna tolkas som en variant av produktionstypen. Barchaeus hörde vid sitt besök i Lund 1774, att det knappast fanns någon flicka på slätten, ej ens den fattigaste tjänsteflicka, som inte höll och födde sin egen gås. Flickan brukade köpa sig en gås för några styver om sommaren, födde den med lite köpt havre och sålde den sedan före jul, varigenom hon skaffade sig en liten förtjänst.⁶⁷ På Dufeke gods i Lugude härad inhandlade man den 16 augusti år 1811 6 stycken gässlingar av en kvinna vid namn Pernilla på Dufeke.⁶⁸

Eftersom det var frågan om relativt kostbara inköp, har det dock inte funnits några direkta förutsättningar för produktionstypen hos allmogen, innan penningekonomin på 1870-80-talet började slå igenom.

För att produktionstypen skulle få en större omfattning, krävdes vissa förutsättningar. En medelstor eller stor brukningsenhet med inriktning på sädesodling har naturligtvis i hela landet före jordbrukets fullständiga mekanisering och rationalisering haft potentiella möjligheter till stubbete åt gäss. Därvid har naturligtvis inte heller gödningen vållat några besvär med avseende på sädesåtgången.

En förutsättning har att göra med skördemetoderna. Liens införande i Sverige från och med 1600-talet som huvudredskap vid sädesskörden innebar en betydande arbetsbesparing, men medförde att mer säd än tidigare gick till spillo. Inom utbredningsområdet för produktionstypen har inägorna spelat en avgörande roll och stubbetet användes före skiftesreformerna framför allt till de smärre husdjuren, men många gånger även till storboskapen. Beskaffenheten på stubbetet får vi en god bild av genom Anders Tidströms uttalande om förhållandena på den bördiga slättbygden i Bodarps socken i Skytts härad år 1756: "Då åkern är avslagen ser han inte ut som åker, utan

som äng och är överlupen av gräs, som blir boskapens höstbete. De rotade gräsväxter intaga åkern, fylla honom då där till kreaturens tjänst.⁶⁹ Födan på stubben bestod alltså före den effektivare ogräsbekämpningens tid inte huvudsakligen av det kraftfoder, som de spillda kornen utgjorde utan kanske än mer av det saftfoder, som den gröna undervegetationen utgjorde.

Konkurrensen med andra mera näringskrävande husdjur försvann för gässens del succesivt under uppteckningsperioden i och med införandet av moderna växtföljder.⁷⁰ I detta cirkulationsbruk ingick vallinsådd, som gav foder åt de större kreaturen. Man började även med en effektivare ogräsbekämpning, som medförde minskat näringsvärde hos stubbet. Vad som blev kvar, var dock mer än tillräckligt, för att gässens stubbetesgång ej skulle äventyras. För en annan konkurrent om stubbet, fåret, medförde utvecklingen däremot, att stammen gick starkt tillbaka under nämnda tidsskede. Utvecklingen resulterade alltså i att stubbarna helt kunde disponeras till gäsbete. Även om konflikter sällan förekom med andra husdjur, kunde sådana förekomma med de obesuttna, som av gammalt hade rätt att få plocka spillsäden till egen förbrukning. I en uppteckning från Vallkärra socken i Torna härad berörs detta problem: "Arbetarna i Prästahuset ville gå och plocka ax, men gåsodlarna tillät dem ej att gå där."⁷¹

Införandet av skördemaskiner och behandling av stubbarna hade före sekelskiftet ej fått sådan omfattning, att gässens stubbetesgång äventyrades. Den första skördemaskinen i Sverige inköptes visserligen redan 1852 av jägmästare Nordén på Karstorp i Östergötland,^{71b} men någon större spridning inom produktionstypens utbredningsområde fick särskilda skördemaskiner inte förrän under 1900-talets första decennium, då de började bli vanliga framför allt hos storbönderna. Maskinell bärgning av säden innebar en klar försämring av stubbet som en förberedande gödning, men på de större sädesfälten fanns dock fortfarande tillräckligt med föda för en flock stubbgäss.

En novation, som starkt bidrog till att systemet upphörde, var i stället den s. k. stubbearbetningen, som innebar, att man medelst skumplog, fjäderharv eller kultivator bearbetade stubbarna, främst i ogräsbekämpande syfte strax efter sädens bärgning. Av lantbruksekonomer framhålls detta som ett mycket effektivt medel för ogräsbekämpning, särskilt i södra Sverige på grund av klimatförhållandena. Man finner också, att sådan stubbearbetning redan före första världskriget införts både på större och mindre jordbruk. Redan år 1914 ansågs företeelsen vara vanlig i Skåne.⁷² Man kunde naturligtvis låta någon åker ligga orörd för gässen, men detta stred mot rationell lantushållning, varför man inte heller finner många uppgifter om stubbete efter 1910.

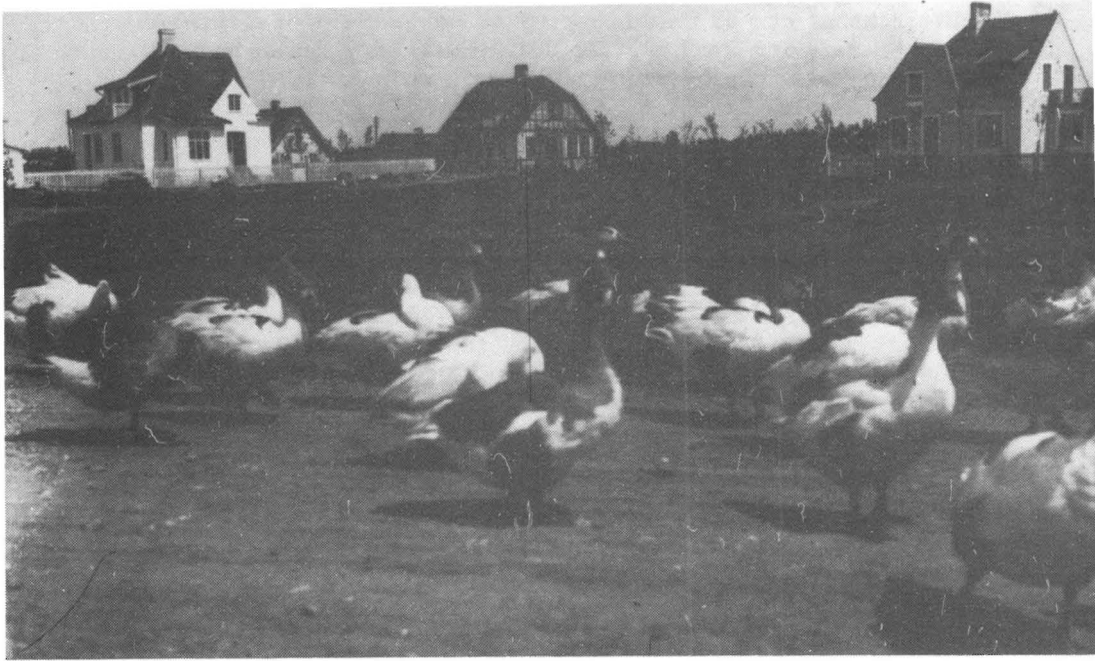

Fig. 17. I Falsterbo fick gässen i början av 1900-talet ge vika för villaägare och badgäster. Här en av de sista gäsflockarna. Foto Mathilda Månsson, 1900-talets början. Falsterbonäsets Museiförening.

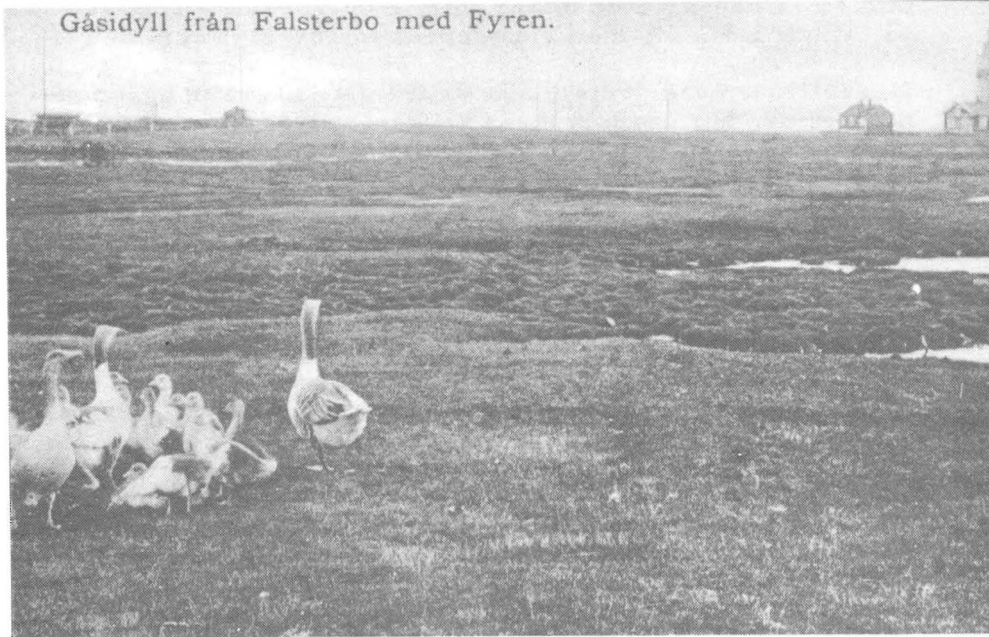

Fig. 18. De stora strandfälten på Falsterbonäset gav sommarbete åt ett stort antal gäss. Vykort med Flommens södra del. Avstämplat 1907. Tillhör Ing. Lars Dußberg, Falsterbo.

Förutom betet har vi anledning att se på produktionsfaktorerna arbetskraft och kapital. De driftskostnader, man har att räkna med vid inköp av stubbgäss, är kostnaden för djuren och den säd som åtgår vid gödningen samt gåsvaktarens lön. Sammanfattningsvis kan sägas, att de viktigaste produktionsbestämmande faktorerna vid brukningsdelen varit kapital och åkermark, d. v. s. anskaffande av stubbgäss förutsatte en disponibel penningssumma, spannmålsarealer och ett överskott av spannmål. Det måste därvid tätt sig mycket tilltalande för bönder och herrgårdar, att möjligheten gavs att inköpa gäss på nämnda sätt, utan att man själv behövde bry sig om de mest osäkra uppfödningmomenten, medan vinsten vid försäljningen blev betydande. Detta förklarar delvis den snabba spridningen.

Karta 4 visar, att handeln med stubbgäss inte i så stor utsträckning skedde mellan närboende utan att det främst är fråga om ett samspel mellan olika bygder, liksom tidigare uppmärksammats i fråga om hantverk.⁷³ Detta kan i första hand ses som en följd av överskott i vissa regioner och bristsituationer i andra. Genom förbättrade kommunikationer har kontakten mellan sådana områden underlättats. Symbiosen kan inte sägas vara helt mutualistisk, då regionerna med magra jordar och dåligt bärkraftiga jordbruk fått anpassa sig efter slättböndernas önskemål. Handeln med stubbgässen skedde ofta genom mellanhänder och blev ett verkligt affärsmode under ett par årtionden. Dessa mellanhänder tjänade ofta stora pengar även om de inte, som vi senare kommer in på, kunde mäta sig med sina danska motsvarigheter.

Den följande beskrivningen av de främsta anskaffningsområdena visar, hur handeln mera konkret var organiserad. I några fall kom stubbgässen även från uppfödare utanför de här behandlade områdena. Det rör sig emellertid då blott om enstaka fall, där inte momentdelningen mera allmänt betytt något i trakten. Den geografiska fördelningen framgår av karta 4.

För Falsterbonäsens gåsuppfödare spelade försäljningen av stubbgäss en mycket stor roll. I uppteckningsmaterialet, som gäller 1890-talet och framåt, finnes en mängd olika beskrivningar av hur bönder om höstarna kom från andra sidan Ljungen till Skanör-Falsterbo med tomma häckar på hästskjutsarna, gick från gård till gård och köpte hela kullarna av unggäss för egen räkning. Gässen var som regel tingade i förväg, varför det ofta blev en snabb affär. Ett på näset vedertaget namn på en sådan uppköpande bonde var "gåsamenen". Tidpunkten för uppköpsfärden var något flexibel, beroende på när säden var bärgad (det var alltså avnämarna, som bestämde den exakta tidpunkten). Något annat betalningssätt än kontant likvid omtalas ej i uppteckningarna och priset låg i slutet av 1800-talet på 3-4 kronor per gås.

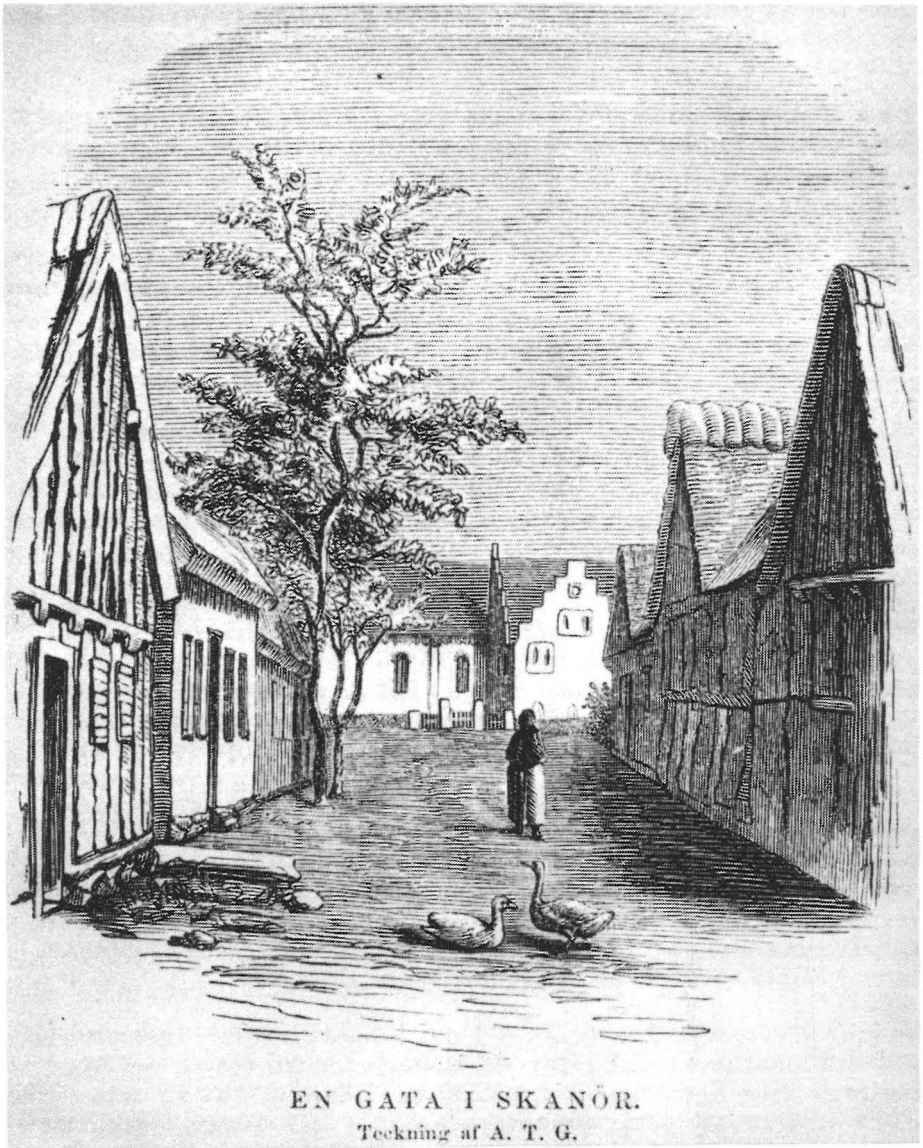

Fig. 19. "En gata i Skanör".(Lilla Mellangatan) av A. T. Gellerstedt. Detta är den tidigast kända bilden av skanörgässen. Ny illustrerad tidning 1865.

Karta 4 visar, att de som köpte gässen från Falsterbonäset i första hand kom från Söderslätt. Detta kan jämföras med E. O. Arenander, som skriver: "I Trelleborgs- och Skanörtrakten bedrivs gåsuppfödning i stor skala. Sedan säljas de därifrån på sensommaren till övriga trakter av Skåne och Halland för att gödas på sädesstubben."⁷⁴ Detta uttalande är synbarligen på ett par punkter felaktigt. Uppfödningområdet har

inte omfattat Trelleborgstrakten och de som upphandlade Skanörgässen kom aldrig så långt ifrån som Halland. Där hade man uppfödare på närmre håll.

I ett föredrag hållet 1891 uppger A. O. Stenkula, att uppköparna oftast var danska handelsmän.⁷⁵ A. Santesson har beskrivit gåshandeln år 1878 i sitt arbete från 1887. Han har dock grovt missuppfattat det hela och tror, att bönderna på slätten sänder sina gäss till bete på Skanörs ljung.⁷⁶

När det gäller de kvantiteter, som sålts, uppger Stenkula, att den samlade summan uppgick till omkring 300 unggäss från Falsterbo och 500 från Skanör. Utifrån uppteckningsmaterialet, som säger, att de båda städernas invånare sällan hade kvar någon unggås efter höstförsäljningen och utifrån räkenskapsmaterialet, som ger exakta mått på livgåsstammens storlek, kan man med bestämdhet hävda, att A. O. Stenkulas uppskattning är alltför låg. I KB:s 5-årsberättelse för Malmöhus län för perioden 1866-70 heter det: "Fjäderfä, synnerligen gäss, börja exporteras till Köpenhamn."⁷⁷ I arbetet "Topografiska och statistiska uppgifter om Malmöhus län" från 1873 talas också om det stora överskottet av gäss, som även utföres till den danska huvudstaden.⁷⁸ Dessa belägg, som omtalar stubbgåshandelns begynnelsestadium gör det rimligt att anta, att försäljningen till de skånska slättbönderna föregåtts av uppköpare från andra sidan Öresund. De inhandlade gässen stannade naturligtvis inte i Köpenhamn utan dirigerades ut på den själländska landsbygden. Ett belägg här för finnes i en dansk uppteckning, som omtalar, att svenska gäss salufördes levande.⁷⁹

Skötselteknikens speciella utformning i de båda städerna diskuteras i vissa fall i kapitel 2. För övrigt kan vi nöja oss med att hänvisa till några noggranna redan tryckta beskrivningar, som i allmänhet gäller uppteckningsperioden.⁸⁰

Skanör-Falsterbo var fram till det första världskriget ett sluttet, inåtvänt samhälle, där näset utgjorde en enhet, en bygd för sig. Näringsmässigt var syskonstäderna "rus in urbe."⁸¹ Forskningen har ofta påvisat, att man i de smärre städerna fram till modern tid i mycket stor utsträckning ägnat sig åt åkerbruk och boskapsskötsel. Detta berodde på att man till stor del var underkastad samma ekonomiska villkor som landsbygdsbefolkningen.⁸²

Skanör-Falsterbo skiljer sig från detta mönster så till vida, som lanthushållningen här levde kvar mycket längre och omfattade så gott som samtliga invånare under den här intensivundersökta tidsperioden. En av förklaringarna till denna eftersläpning är, att städerna ej industrialiserades. Således fanns t. ex. under tidsperioden 1900-04 inte någon enda fabrik eller fabriksarbetare. Under samma tidsperiod fanns också endast 14-16 hantverkare och 8-9 hantverksarbetare.⁸³ Be-

Tabell VII. Den sociala tillhörigheten för ägarna till livgäss i Skanör år 1891.

Källa: Uppbördslängder till jordbrukskassan i Skanör 1891. Skanörs Mårtenskassas arkiv.

(Stabiliteten i gåsavelns omfattning framgår t. ex. av att det i uppbördslängderna år 1864 redovisas 154 modergäss mot 151 nedan.)

	1 gåshona	2 gåshonor	3 gåshonor	4 gåshonor	gåskarlar
borgmästare		1			
rådman	1				
stadsfiskal	1				
kantor					1
sjökaptén	2	3	2		
skeppare	1				
styrman	4	1			
f. d. styrman					1
maskinist	1				
sjöman	1	1	1		
f. d. sjöman	1				1
lots	6	6			
f. d. lots	1				
fyrbiträde		1			
fiskare	3	1	1		1
jordbrukare	6	7	2		4
handlande		2			
våktare					1
skräddare	1				
murare					1
snickare	1		1		
skomakare		2			1
arbetskarl	3	3			1
jungfru	4	2			
fröken		1			1
änka	7	5	2	1	4
änkefru		1			
arvingar		1			
summa livgäss	44	76	27	4	17

folkningsantalet visar inte heller några större förändringar under halvseket efter 1860. I motsats till den allmänna urbaniseringsprocessen finner man här till och med en tillbakagång i invånarantalet. 1860: 1137 inv., 1890: 1078 inv., och 1905: 910 inv.⁸⁴ Området uppvisar ekonomiskt och socialt en tämligen homogen bild utan regionbildningar. Skanörs invånare karakteriseras på följande vis år 1865: "Invånarna fördela sig i tvenne klasser, skeppare, lotsar och fiskare, med lantbruk fäst vid dessa yrken, ... Borgerskapet utgör visserligen de jure en särskild samhällsklass; men där finns icke mer än tre handlande, och hantverkarna är lika lätt räknade."⁸⁵ Om

Falsterbo säger samma källa år 1858: "Falsterbo lever för närvarande, liksom Skanör, av sjöfart för andra städers räkning... Stadens övriga näringsgrenar är ett föga tacksamt jordbruk och fiske."⁸⁶

Egentligt åkerbruk med sädesodling idkades här alltså av ett långt större antal invånare än i andra småstäder. T. ex. år 1893 utgjordes jorden i Skanör-Falsterbo av nio mantal uppdelad i Skanör på 122 brukningsdelar och Falsterbo 90. Denna jord var den sista i Sverige, som genomgick laga skifte, vilket skedde år 1915 på enskilt initiativ. 207 av 212 ägde själv sin jord år 1893. Av hela ägovidden på 1475 har utgjorde åkern i Skanör endast 374 och i Falsterbo 186 har. En mycket stor del av den odlade jorden användes till höskörd, medan man endast skördade 4730 hl. säd, mest havre.⁸⁷

De stora arealerna lämplig betesmark gjorde, att man under hela den intensivundersökta tidsperioden höll cirka 250 kor, ungefär lika många får och livgäss. Gässens antal berördes inte nämnvärt av de förändringar, som skedde genom de stora bränderna eller järnvägens tillkomst år 1904. De stora förändringarna kommer inte förrän vid laga skiftet, även om man för Falsterbos del kan märka en viss nergång efter omläggningen till badort.⁸⁸

Att livgässen var väl spridda inom alla samhällsklasser, visar tabell VII, där 1891 är ett slumpvis valt år ur räkenskapsmaterialet, som omfattar åren 1800-1918.⁸⁹ De hushåll, som inte står upptagna för någon gås, understiger detta år 20%. Att det var möjligt med en så betydande gåsavel på näset, berodde bland annat på att det längs Öresund fanns marskland med stora strandfält, ägda av staden, som lämnade ett mager bete och som ej gick att uppodla.

Gässen betade gemensamt mot en smärre avgift, som inkasades av rotemännen, vilka även såg till, att influtna medel blev införda i Mårtenskassans räkenskaper.

Dessa visar, att gåsaveln var betydande redan vid början av 1800-talet. Betesavgiften för gässen år 1807 var Mårtenskassans största inkomstpost. Gäss utgick redan på 1500-talet från Skanör-Falsterbo som tionde enligt landeboken och halvöns goda förutsättningar för grönbete omtalas på 1700-talet. Om man förmodar, att produktionssystemet i fråga mera allmänt kom att tillämpas först under 1800-talets senare hälft, måste det betyda, att man tidigare på Falsterbonäset i huvudsak trots bristen på säd tillämpat fullständig gässkötsel och egen slakt. Den ringa sädesodlingen, vilket betydde ett ringa stubbete och ont om egen säd, skulle dock kunna förklara, att man snabbt anpassade sig till möjligheten att sälja gässen före stubbetet, när efterfrågan blev stor. Förmodligen kan man på grund av avsaknad av källmaterial aldrig någonsin få något säkert bevis

för denna uppfattning.

Från Färs, Albo och Gärds härader kom vidare många av stubbgässen. I Tolånga socken, Färs härad bodde en småbrukare vid namn Hans Ahlgren (f. på 1830-talet), som vid sidan om lantnäringen även drev handel med varjehanda större och smärre kreatur. En sagesman, som själv var med på hans gåstransporter de sista åren (1910-12), anser, att Ahlgren var den siste i bygden, som på sensommaren köpte upp gässlingar och med häst och enspänd fjädervagn körde till Lundaslätten och sålde unggäss till lantbrukarna. Denna transaktion skedde i augusti månad, då säljarna kom hem till honom med sina flockar. Priset han fick betala var 5-6 kronor styck. Efter lastningen, ett lass bestod av 80-90 gäss, som bands med tygremsor om benen och lades i tio rader, började så turen, som gick genom Tolånga by, Sjöbo, till Veberöd, där det var rastställe och gässen utfodrades med havrekärvar. Färden gick därefter ofta till Björnstorps gods (Gödelövs socken), där friherre Gyllenkrok brukade köpa ett helt eller ibland bara ett halvt lass. Försäljningspriset var en krona över inköpspriset och för en tur blev alltså förtjänsten c:a 80 kronor. (Nämnda pris kan jämföras med det, man betalade i Skanör och som var lägre, därför att de s.k. skanörgässen var mindre.) Ahlgren hade även gamla kunder vid vägarna mot Lund och varje höst blev det två eller ibland tre resor med gäss. De som sålde sina gäss till Ahlgren, var smålantbrukare i mellan- och skogsbygden i Färs och Albo härader. Deras jordinnehav var uppskattningsvis 20 tunnland, ofta mycket mager jord, där denna extraförtjänst av gässen var mycket behövlig.⁹⁰

Samme sagesman uppger även, att det i S:t Olofs socken, Albo härad, fanns någon som tidigare konkurrerade med Ahlgren om uppköpen. Således köpte på 1880- och 1890-talen Lundin, Nöjd, Jonas Orre och andra småbrukare i S:t Olof upp de vuxna gässlingarna, som lastades på vagnar och kördes samma väg som Ahlgrens gäss via Sjöbo till Lundaslätten, där de likaledes köptes av lantbrukarna för att släppas på avraden.

Hos småbrukarna i trakten av S:t Olof var det alltså ett stort utbud av gässlingar. "Egentligen fanns det knappast någon familj i socknen, som inte hade åtminstone något tunnland jord att bruka." På 1870-talet friköptes på Ljunglyckornas fäladsmark inom socknen ett tiotal småbruk med vardera vidhängande jord på 6 tunnland. "När nybyggarna slog sig ned där, var all mark oodlad. Den var vidare oerhört stenbunden samt av mycket dålig beskaffenhet, det var morängrus och på vissa ställen sand."⁹¹ På andra ställen inom socknen hade liknande småbruk skapats. Den västra delen av socknen ägdes av Kronovalls gods. Där blev småbrukarna efter hand arrendatorer mot penningavgift från att ha varit veckodagsbönder.⁹² En uppteckning omtalar, att Tunbyholms gård i Smedstorps socken i Ingelstads härad på 1890-talet köpte sina 50 halv vuxna

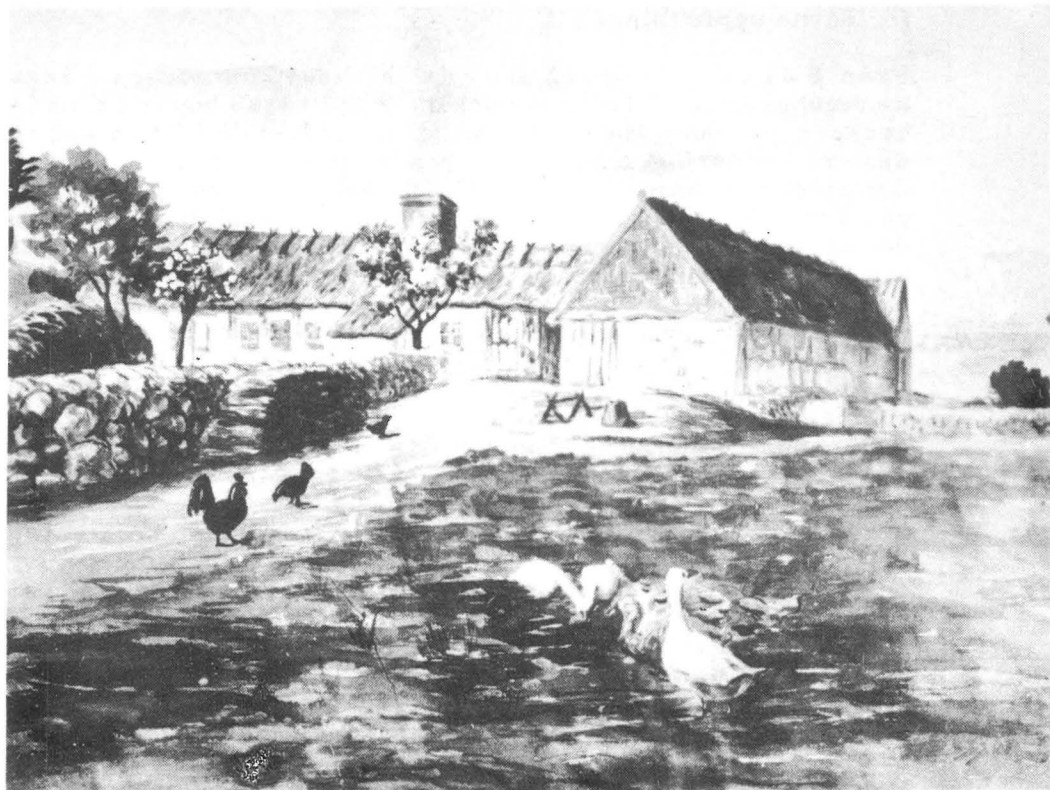

Fig. 20. Många småbrukare i Albo härad födde upp unggäss till försäljning, när stubbetet skulle ta sin början. Akvarell av Nybygget i Andrarums socken. Foto G. Gustavsson 1926. LUF G.

gässlingar i dessa Kronovallstorp, "där obligatorisk gåsuppfödning förekom."⁹³

Liknande gåsuppfödning förekom på torpen i Kristinehavs skogar i Andrarums m. fl. socknar, där man före försäljningen på höstarna kunde se flockar på 50-60 djur.⁹⁴ Om det nära samboendet här mellan djur och människor berättar en sagesman född 1865: "När jag i barndomen tjänte uppe i torpen under Kristinehavs gods var där lergolv och där gick gässlingarna och grisar inne."⁹⁵

I den tidigare citerade uppteckningen från Gärds härad omtalas att torpare och statare, som blivit torpare under herrgården Vittskövle, som ägde större delen av socknen med samma namn, bedrev denna form av gåsskötsel redan på 1860-talet.⁹⁶

I nära anslutning till detta område kan också nämnas en uppgift om Hagestads möllare i Löderups socken i Ingelstads hä-

rad, som om höstarna sålde gäss i det närbelägna Borrby socken för spillsädesbete på åkrarna.⁹⁷

Gemensamt för så gott som alla dessa gåsuppfödare var, att de levde under knappa omständigheter. Småbruken i S:t Olof gav sällan ensamt försörjningsmöjligheter, utan vintertid erbjöd skogarna arbete och flera av småbrukarna på Ljunglyckorna var hantverkare. Av boskap hade man vanligen en eller två svältfödda kor. På dessa småarealer med minimal sädesodling var det en stor fördel att avyttra unggässen, då stubbetet började. Det hörde till ovanligheterna, att någon enda unggås blev kvar för gödning och slakt.⁹⁸

Förutom den omtalade direkthandeln till lantbrukare och godsägare bytte många av dessa gäss ägare på torgen i Eslöv, Lund, Malmö och Kristianstad. Till Lund gick många vagnar med gäss och det var en kappkörning om att komma fram först för att få bäst betalt.⁹⁹ En stor del av försäljningen i Lund skedde på Mårtenstorget vid den s.k. augustimarknaden, som hölls tredje onsdagen i månaden. Från omkring 1880 har vi en livfull beskrivning av denna handel: "Gässen lågo på halm bak i vagnen med ett grovmaskigt nät över. De kacklade värre med de långa halsarna pekande mot skyn genom nätets maskor. Ville man se alla dessa djur, måste det ske på morgonen, ty mot middagen voro de sålda och de osålda transporterades hem."¹⁰⁰

Vid sekelskiftet 1900 kom årligen vid tiden för sädesbärgningen 25-30 skjutsar med gäss österifrån. Det var vagnar med 7-8 upp till 20-25 gäss. Som regel var samtliga gäss sålda mot middagstiden. Omkring år 1910 flyttades handeln med levande djur till Clemenstorget, men då förekom inte längre någon torghandel med stubbgäss.¹⁰¹

Även i Malmö salubjöds i slutet av 1800-talet stubbgäss på en bestämd torgdag av uppfödare bl. a. från trakten av S:t Olof.¹⁰² I Eslöv kunde man i augusti år 1872 på marknaden bl. a. köpa "magra gäss" för 4 Rdr/styck.¹⁰³

Även från Bjäre anskaffade man stubbgäss. "Gäss hade man förr mycket i Halland, men allra mest i Bjäre härad... Jag var 13 år när jag började handla med gäss (sagesm. född 1865). Förr drev man gässen och jag gjorde det också de första gångerna. Sedan sålde vi gässen nere på slätten, där de fick gå på stubbåkrarna."¹⁰⁴

Som kartan visar, utgjorde Öland ett av de viktigaste anskaffningsområdena för stubbgässen. En sagesman, född 1869, ger följande beskrivning av denna handel: "Angående uppfödning av gäss så var Öland för Skåne ett riktigt förrådshus... i juli månad, då bärjelsen var avslutad i Skåne, så sändes gåsuppköpare till Öland för att köpa upp så mycket gäss som kunde fås." Efter gödningen gick dessa öländska gäss under benämningen skånegäss.¹⁰⁵

De öländska gäss, som såldes vid denna tid på året, gick utslutande till Skåne. Köpen skedde genom mellanhänder, av vilka ett par namnges i uppteckningsmaterialet. En av dessa hette Alexius Persson Thelin född i Torups församling i Kristianstads län 1870. Han kom till Öland på 1890-talet för att tillfälligtvis köpa upp gäss, men blev senare bofast där. Ytterligare åtminstone en skåning köpte upp gäss, medan en tredje man, Johannes, var infödd öläanning från Stenåsa. Dessa uppköpare körde omkring med häst och vagn och lastade häckarna fulla med gäss. "Bönderna välvde en häck, å där hade de gässen som skulle gödas. Men i min barndom var det ej många som gödde själva, det var uppköpare som köpte ungarna å sålde dem sedan. 'Nu ä gåsgubben ute,' sa de. De for omkring med häckar å köpte, det var olika avdelningar i dessa, för att det ej skulle bli så trångt."¹⁰⁶

Som framgår av kartan, inköptes de flesta gässen i de sydöstra delarna av Öland. I första hand gäller det de gåsrika socknarna Sandby, Norra Möckleby och Gårdby. Gässen kunde också byta ägare i Färjestaden, men hur de kom vidare till Skåne har inte med säkerhet kunnat fastställas. Det troligaste är, att hela frakten sändes vidare per båt, men tänkbart är också, att transporten gick över Kalmar, varifrån gässen sändes i järnvägsvagnar till Skåne. De som sålde dessa öländska stubbgäss, var både bönder och obesuttna. Inköpsområdet utmärktes av att det var ren jordbruksbygd med tämligen små enheter. Jordmänen var på sina håll mycket sandig (därav bl. a. sockennamnet Sandby), och åkerarealen var liten i förhållande till den totala ytvidden. De obesuttna på malmarna fick utan extra avgift beta sina gäss under grönbetesgången, men hade det svårare med stubbete och gödning, varför det var lockande att sälja hela undjursflockarna, när uppköparna kom.

Denna gåshandel pågick inte under särskilt lång tid. I femårsberättelserna omtalas den endast mellan 1896 och 1905.¹⁰⁷ På Öland föregicks försäljningen av stubbgäss av fullständig skötsel, där de gåsprodukter, som såldes, inte gick till Skåne utan till Kalmar och Stockholm.¹⁰⁸

De halländska uppgifterna hänför sig till den flacka, långgrundna sandkusten, där det under 1800-talets förra hälft uppstod en betydande grupp av obesuttna på de steniga och ofructbara utmarkerna vid havet. Dessa s. k. strandsittare etablerade så småningom ett jordbruk och en boskapsskötsel i mindre skala vid sidan om fisket, som var huvudnäringen. Gässen transporterades aldrig några längre sträckor, utan fann avsättning hos lantbrukarna i trakten.

Om man vill söka någon gemensam nämnare för de beskrivna anskaffningsområdena, kan man först konstatera, att de genom naturförhållandena ur jordbrukshänseende var mindre lyckligt lottade med stora arealer mager jord, som ansågs o-

duglig till att lägga under plögen och som obrukad endast gav ett mycket svagt bete.

Förutom Skanör-Falsterbo, som uppvisar ett speciellt mönster, rör det sig ofta om en sekundär bebyggelse, tillkommen efter skiftena. Produktionen inriktades på dessa jordegendomar förutom på egenkonsumtion även på att skaffa huset kontanta penningmedel, som under undersökningsperioden blev alltmer outhärliga.

Juhlin-Dannfeldt pekade år 1914 på svårigheterna med sädesodlingen på dessa småenheter och framhöll i stället framgången med hållande av husdjur. Speciellt svin- och fjäderfäsköttsel lyckades enligt Juhlin-Dannfeldt bättre på smågårdar, beroende på den bättre vårdnaden. Han framhöll emellertid också svårigheten med beredningen av djurprodukterna, så att de var förstklassiga vid försäljningen.¹⁰⁹ Detta resonemang applicerat på den nu behandlade formen av arbetsfördelning gör det lättare att förstå, hur denna gåsproduktion även ur avelsynpunkt kunde te sig lockande under de speciella förutsättningar, som rådde.

De stubbgäss som gick under benämningen "pommerska gäss" anskaffades under organiserade former via mellanhänder. Många exempel visar att dessa gåshandlare blev en modedeforeteelse. Ett exempel på en sådan handlande är en man från Sösda i Västra Göinge härad, född 1864, som i slutet av 1800-talet började handla med gäss i stora mängder. Djuren inköpte han till en början på Öland. Senare köpte han i stället upp dem i Pommern och Schleswig-Holstein.¹¹⁰ I en uppteckning från samma socken berättas vidare om denna handel: "Några år vid sekelskiftet var det ett par herrar, den ene lantbrukare i Arastorp och den andre hästhandlare och gästgivare i Sösda som slog sig ihop och reste ner till Tyskland och köpte hem unggäss som de sålde hemma. . . Båda blev med tiden välbärgade handelsmän och det gick ett talesätt i bygden att de började så smått med gåshandel och kom upp sig."¹¹¹

På andra håll i Skåne förmedlades de pommerska gässen också av mellanhänder. Till Klippans järnvägsstation kom i början av 1900-talet i en trälåda i en järnvägsvagn ett 40-tal gäss, som köptes av en lantbrukare i Västra Sönnarslövs socken i Södra Åsbo härad. Dessa transporter, som pågick under några år, förmedlades av slaktaren i Åstorp.¹¹²

Närmare Malmö var det särskilt vanligt, att gässen såldes direkt från järnvägsvagnarna på stationerna. En sagesman berättar t. ex., att varje år mellan 1903 och 1910 kom det till Flädie järnvägsstation två stycken järnvägsvagnar fullastade med gäss i tre lager. Alla bönderna i trakten kom dit och köpte 10-15 stycken. Denna handel ombesörjdes av Truedssons spannmålsfirma. Truedsson stod själv i vagnarna och plocka-

de ut gässen och man betalade direkt till honom.¹¹³

I Oxie socken, Oxie härad bodde en grosshandlare Anders Persson, som köpte upp pommerska gäss. Dagen innan transporten skedde, sände han ut en man i bygden, som kungjorde tidpunkten för försäljningen. Mellan 1906 och det första världskriget kom årligen två järnvägsvagnar med gäss till Oxie järnvägsstation. Det liknade en marknad, då bönderna kom tillströmmande för att inhandla sina 5-10 gäss. Sista året fick man betala 5 kronor stycket.¹¹⁴ Böndernas inköp höll sig mellan 5 och 40 gäss. Storgårdar däremot kunde inköpa större mängder. I sina minnen berättar O. Wetterberg, att det på Säbyholms gård i Harjagers härad varje år kring sekelskiftet 1900 inköptes 100 pommerska gäss. Ett år fick man på grund av missförstånd t. o. m. 1000 stycken.¹¹⁵

Järnvägsvagnarna med gäss kom alla från Malmö. I Sydsvenska Dagbladet den 31/8 1910 berättas om importen av de tyska gässen, som denna gång kom med ångfärjan "Malmö", varefter de fick stanna någon tid i karantän i hamnområdet. Transporten bestod av 2000 gäss, vilka inköptes i Berlin av de ovan omtalade gåsimportörerna i Sösdala. Enligt samma artikel väntades transporten följas av flera. Det uppges också, att importörerna hållit på med sin verksamhet i nära 20 år. Deras första transport skedde med den tyska postångaren "Oscar" och den svenska "Sten Sture". Redan omkring 1880 omtalas emellertid en import av pommerska gäss med skutor till Malmö, till vilka bönderna kom körande.¹¹⁶

Om gässens kvalitet säger en sagesman: "Di var utmärklade när di kom. Ibland var några sjuka, men det hände inte så ofta."¹¹⁷ Inom ledande fjäderfäavelskretsar i Sverige reagerade man kraftigt emot denna import och i tidskriftsartiklar från början av seklet omtalas rörelsen som en stor skam. I en o-signerad artikel i Fjäderfäodlaren augusti 1904 talas om gässen som förkrympta, ej köttfina och kommande från områden med pest.¹¹⁸ Med anledning av denna artikel heter det i samma tidskrift i september samma år i ett brev från en läsare: "Sedan min granne tog sig orådet före att köpa importerade s. k. pommerska gäss, ha mina höns sett bedrövliga ut."¹¹⁹ Hönsägaren misstänker alltså, att djuren blivit pestsmittade. Den karantän, som omtalas i ovan anförda tidningsartikel, hade börjat tillämpas sedan en kunglig kungörelse, angående vad iakttagas bör vid införsel sjöledes till riket av levande höns, gäss, ankor och duvor, trätt i kraft den 1 november 1906.¹²⁰ Hur detta beslut påverkade införseln, framgår av statistiken enl. tabell VIII.

Orsakerna till karantänföreskriften var i första hand hönskoleran, som härjade svårt i vissa länder. (Hönskolera är en mycket fruktad sjukdom hos fjäderfä. Bilden utgöres av en starkt smittsam allmäninfektion med i typiska fall nära 100-procentig utbredning och dödlighet.) Karantänförvaringen se-

Tabell VIII. Sveriges införsel av gäss 1871-1907. Källa: Tulltaxekommitténs betänkande III, statistiska bilagor s. 82f, 87.

1871	8 st.	1896	4.066 st.	1902	26.344 st.
1875	2 "	1897	7.040 "	1903	29.014 "
1880	12 "	1898	7.899 "	1904	29.185 "
1885	96 "	1899	8.697 "	1905	21.287 "
1890	562 "	1900	18.071 "	1906	30.957 "
1895	890 "	1901	27.051 "	1907	3.216 "

nade leveranserna, och besiktningsveterinären skulle för två obligatoriska besiktningar uppbära fem öre för varje djur eller minst tre kronor. Då de obligatoriska anmälningarna hos vederbörande tullförvaltning sedan många år utgallrats, är det omöjligt att mera i detalj studera hur hela gåsimporten minskade. Tabellen talar dock sitt tydliga språk. Den ledande importfirman i Sösdala försökte att få karantänbestämmelserna upphävida, men förgäves.¹²¹ Det är dock tveksamt, om man skulle ha lyckats höja importen igen bland annat med tanke på effekten av propagandan mot densamma.

Det är ett välkänt fenomen, att järnvägarnas och sjöfartens utveckling under 1800-talets senare hälft förde med sig en införsel av rysk och amerikansk brödsäd på den svenska marknaden, vilket medförde en prissänkning, som ej kunde bemästras av de svenska producenterna. De s. k. pommerska gässen är en parallellföreteelse härtill.

I jämförande geografisk belysning framstår produktionssystemet som en mycket utbredd modéföreteelse. Uppteckningsmaterialet som avser tiden 1870-1910 visar, att bruket att anskaffa gäss till stubbete i Danmark varit mycket allmänt.¹²² Utbredningsområdet omfattade östra och södra Jylland, Als, Fyn med angränsande småöar, Lolland-Falster samt mellersta och södra Själland. (Karta 5.) Avnämarna utgjordes av bönder eller i enstaka fall storgods.

Försäljningen av de halvstora gässlingarna gick så gott som uteslutande genom mellanhänder. Gåshandlarna bedrev ofta sin verksamhet i stor skala och hade vardera flockar på mellan ett par hundra och tusen gäss, med vilka de genomkorsade landsbygden och utbjöd gässen till försäljning åt bönderna. Vanligast rörde det sig om köp av 10-30 djur, vilka omedelbart sattes på stubbete. I några fall har gässen köpts på en speciell gåsmarknad. Så har varit fallet i NV Själland, där gässen bl. a. köptes på gåsmarknaden i Tuse (Tudse). I enstaka fall köpte bönderna gässen direkt hos uppfödarna, vilket omtalas från Kjøgebukten, varifrån man for till Amager. I andra fall kom gässen med järnväg och då for bönderna, liksom i Skåne, till stationerna med häst och vagn och köpte en flock djur. H. Rasmussen skriver om denna gåshandel: "Gaaseprangere tog om fra Landsby til Landsby og købte Gæs op og drev dem til sidst til

Fig. 21. Gäss för försäljning till stubbete drives genom byn Ry (Jylland). Oljemålning av Hans Smidth från c:a 1878. Privat ägo.

närmeste Købstad for at sælge dem. I hele Østsjælland var 'Køgeprangeren' kendt. Han kunne få samlet en vældig Flok Gæs, som blev drevet til Køge, hvorfra de fleste vel senere havnede i Hovedstaden. Og lignende Forhold kendes fra andre Egne af Landet. Hans Smidth har i 1870erne malet en stor Flok Gæs, der drives gennem Ry ved Silkeborg."¹²³ Den nu citerade beskrivningen av gåshandeln ger en något oklar bild, då den innefattar olika slags gåshandel. Man måste alltså skilja mellan handel med slaktgäss, handel med gäss till gödning och handel med gäss för stubbete. Hans Smidths målning gäller sistnämnda form av handel med gäss och inte som Rasmussen säger "Slagtegæs (geese for slaughtering)".

De anskaffade gässen har dels varit inhemska dels importerade. För de inhemska gäller, liksom för Sydsverige, att de i första hand kommit från magra trakter och utpräglade småbruksområden. Ett stort sammanhängande avelsområde var norra Jylland med Læsø. Andra avyttringsområden av större betydelse var Ærø, Amager, NV Sjælland med Sejerø samt Tåsinge och Rømø. I en lantbruksekonomisk handbok framhålls denna form av arbetsfördelning som naturlig mellan magra trakter och fruktbara områden.¹²⁴

De utländska gässen har gått under namnen pommerska, polska, ryska och i ett fall svenska gäss. Om ursprungsorten vet man inte mycket, då gässen genom agenter per järnväg och båt fraktats till Danmark, där djuren sedan genom de danska gåshandlarna dirigerades ut på landsbygden.

Införselvägarna har dels varit järnvägen mot norr från Flensburg, dels hamnarna i Köpenhamn, Svendborg och Randers. Importen började liksom i Skåne omkring 1880. I Danmark kulminerade den år 1906 med 76.400 st. (jämför Sverige där högsta siffran var 30.957), för att genom införselförbud på grund av faran för hönskolera helt upphöra år 1911.¹²⁵ I tiden ligger denna utlandshandel betydligt senare än den inhemska, som började avtaga redan på 1870-talet, även om den hade en viss betydelse ännu på 1890-talet.

Handeln på Jylland har i huvudsak gått från NV till SÖ och även täckt delar av Fyn, dit flockarna skeppades med färjan från Snoghøj (karta 5). Handeln i övriga delar av landet är mera lokal.

Som tidigare konstaterats utmärktes tiden efter 1880 även i Danmark av en markant nedgång i gåsaveln. Stubbgässen skulle alltså kunna ses som en efterföljare till den fullständiga skötseln.

Hur gammal produktionstypen är i Danmark och hur gammal denna inhemska handel är, kan inte med säkerhet sägas, men det äldsta belägget från år 1796 härstammar från hertigdömet Holstein, där man på Fehmern efter gemensambetets upphörande anskaffar gässlingar från det närbelägna holsteinska fastlandet.¹²⁶ Ett annat belägg stammar från 1802. Det gäller handel mellan Hanherred och Thy på norra Jylland.¹²⁷ Den i uppteckningarna omtalade grosshandeln är dock med all säkerhet yngre eller från 1800-talets mitt.

I Norden finnes produktionstypen även belagd från Norge. De svenska uppteckningarna från Värmland och Dalsland är mycket obestämbara till produktionssystem, men att unggäss därifrån ingått bland varorna till Kristianiatrakten, till vilken stad området var ett naturligt uppland, framgår av en norsk beskrivning från 1885: "... dels om eftersommeren kjøber unggjæs fra de svenska grænsebygder, lade dem æde spildkornet paa agrene om høsten, hvorved de med et lidet tilskud af foder blive ganske fede, hvorefter de i løbet af høsten slagtes og sælges til byerne og fornemlig Kristiania. Denne trafik ansees ganske fordelagtig."¹²⁸

I många dalar i nordöstra England hade torparna 4-6 livgåshonor, från vilka unggässen köptes av handlare, som drev flockar på 100-tals djur till marknader i Richmond, Darlington och Vale of York. Dessa gäss köptes där av lantbrukare till gödning på stubbåkrarna.¹²⁹ Denna stubbgödning var i

England många gånger den enda gödning, man företog och ett vanligt uttryck för en gödd gås var "stubble goose".¹³⁰

Den tyska gåsaveln var efter sekelskiftet 1900 på många håll på tillbakagång, detta bl. a. som resultat av att den gemensamma betesgången upphört.¹³¹ Nedgången kompensades dock till stor del av en betydande import österifrån. "Im Herbst kamen grosse Scharen polnischer Gänse mit ihrem Verkäufer durch Gerdauern, und die Hausfrauen kauften gern ihren Bedarf ein. . . Für 1.50 bis 2 Mark und etwas darüber konnte man schon eine Gans erstehen."¹³² "Harfst koame litauische Stoppelgänse äuer de Memel (3-etagige Leiterwagen, zu tausenden).¹³³

Inom det vidsträckta område som utgöres av de ryska slätterna och det gamla östra Tyskland, utvecklade sig gåshandeln från 1880 efter ett bestämt mönster. På ryska slätterna köpte ryska uppköpare upp stora skaror unggäss, som i mitten eller slutet av juli sändes med järnväg till gränsstationerna Myslowitz och Wilhelmsbrück vid tysk-ryska gränsen. Där köptes de av grosshandlare från Satzung och lastades i järnvägsvagnar avdelade i fyra plan, 1200 i varje vagn. Därefter kontaktades småhandlare ända bort till Sachsen och tågen kördes till olika delar av östra Tyskland, där dessa köpte 200 gäss vardera. Vid denna försäljning tjänade grosshandlarna brutto 2-2.50 mark styck, lika mycket som småhandlarna, som sedan i bygderna sålde dessa "Treibergänse". De som på detta sätt anskaffade gässen var både bönder, hantverkare och daglönare. När det gäller de jordlösa avnämarna, är det troligt, att stubbetesgången överhoppades och att gässen omedelbart sattes på gödning. 1896 omsattes på detta vis 300.000 gäss av 269 handlare från Satzung. Om den enorma utvecklingen vittnar det faktum, att det i begynnelseskedet 1880 endast var 32 personer, som sysslade med denna handel.¹³⁴

I tabell IX rymmes t. o. m. år 1905 allt "lebendes Federvieh", medan det från och med 1906 enbart gäller gässen. Av dessa siffror framgår, att den största importen skedde först några år in på 1900-talet och kulminerade först efter det att den nordiska importen upphört. Före 1897 är importen klart mindre. Då de s. k. pommerska gässen till Skåne hämtades i Tyskland och då överskottet av stubbgäss endast omtalas som komman-

Tabell IX. Tysk import av levande gäss från Ryssland (värde i millioner mark).

Källa: Lehrfreund, L. Die Entwicklung der Deutsch-Russischen Handelsbeziehungen, 1921, s. 81, 87.

1894	8,4	1899	19,8	1904	20,3	1909	22,7
1895	9,2	1900	18,3	1905	28,9	1910	26,0
1896	8,8	1901	18,9	1906	25,3	1911	23,0
1897	15,3	1902	22,8	1907	19,0	1912	30,5
1898	17,4	1903	27,3	1908	19,2	1913	31,0

de från Ryssland, är det med största sannolikhet så, att den skånska importen helt och hållet gäller från Ryssland kommande ungdjur. Ryska gäss skulle alltså vara en mera adekvat term. Att de kommit att kallas pommerska, beror säkert på att de namngivits av grosshandlarna, som var väl medvetna om det goda rykte, som gässen i Pommern sedan gammalt haft - ryska gäss skulle inte gått lika bra att sälja.

I Warszawa fanns under sista delen av 1800-talet en gåsbörs, där över 3 miljoner gäss utväxlades årligen under 6-8 veckors tid. Gässen drevs långa sträckor; många kom från guvernementet Wilna i nordöstra delen. Denna handel låg helt i händerna på judarna. Stora partier gäss transporterades omkring sekelskiftet 1900 också på Weichsel till Danzig.¹³⁵

Att nordiska uppköpare inte besökte denna marknad, beror säkert i första hand på att tidpunkten på året (september) var för sen för stubbete.

I trakten av Mansfield, Mass. USA började en farmare vid namn Austin år 1867 med gåshandel, som snart skulle bli hans huvudnäring och göra skäl för namnet "The largest Goose farm in the World". År 1876 handlade man med 25.000 gäss. Före inbördeskriget fanns den enda gåsmarknaden i Boston, men nu sålde man direkt från farmen till handlandena i New York.

Gässen köptes upp över stora arealer genom 10-20 hästskjutsar som nådde ända till Quebec i Canada. Omkring sekelskiftet blev Prince Edward's Island huvudleverantör för gässen till farmen. I början inköptes gässen under juni, juli och augusti, senare inte förrän i oktober. Alla gässen göddes på farmen.¹³⁶

Avbrott i cykeln före gödning

Bland äldre tiders ekonomiska utskylder ingår gäss i stora delar av Europa. Leveranserna av gäss som tionde, arrende o.s. v. har, som vi senare skall se, för Sveriges del i första hand ägt rum vid Mikaeli och i viss mån till Mårten. Om orsakerna till att gåsleveranserna skedde just vid Mikaeli, skriver T. Dahlöf: "Gåsens roll som betalning in natura berodde naturligtvis främst på, att den var slaktfärdig vid denna tid."¹³⁷

Från England finns uppgifter om att Mikkelsgåsen spelat samma roll som Mårtensgåsen i andra delar av Europa,¹³⁸ och i något fall från 1500-talet omtalas från Sverige, att gåsätningen började vid Mikaeli.¹³⁹

I samband med att man inom hantverksskretsar på hösten firade ljuständningen med en festlighet, konsumerades gäss. Detta skedde på kontinenten ofta vid Mikaeli. Festen gick bl. a.

under benämningen Lichtgans, eftersom festmåltiden då alltså kunde utgöras av gäss. I Sverige synes motsvarande festlighet dock i första hand ha varit knuten till Mårten.¹⁴⁰ Från Danmark däremot finnes ett fåtal uppgifter, som omtalar Mikaeli.¹⁴¹

Gåsätning vid Mikaeli har inte varit regel i Norden varken i äldre eller senare tid. I uppteckningarna finnes inte ett enda exempel på att gäss varit slaktfärdiga vid denna tid. Jämför vi med de olika momenten i gåsens produktionscykel (kapitel 2), finner vi i stället, att gässen kring Mikaeli inte kommit längre än, att stubbet var slut och att gödningen började. Även 1500-talsekonomerna i Sverige räknade med samma cykel som i senare tid. I Per Brahes *Oeconomia* heter det för september: "sättes in gäss och gödes."¹⁴² Från Tyskland omtalas, att gödningen började kring Mikaeli.¹⁴³ Dahllöfs uppfattning om ett gäsätande vid Mikaeli med en funktionell bakgrund i hushållsåret kan alltså inte gälla generellt, då gåsleveranserna vid denna tid kan bero på att mottagaren handhaft gödningsmomentet. Det är detta produktionssystem, som kommer att behandlas i det följande.

Under det intensivundersökta tidsskedet tycks produktionssystemet ej längre vara aktuellt. I det svenska uppteckningsmaterialet finns endast ett fåtal belägg, samtliga från Skåne, som omtalar en produktionstyp, som endast omfattat gödning och slakt. Uppteckningarna är dessutom relativt magra. I ett par fall gäller det tiondegäss. "Det brukades att lämna tiondegässen till prästen när avradsbetet var slut och gässen började fetas till slakt."¹⁴⁴ "Från varje helt hemman i Klagstorp skulle bland andra naturapersedlar lämnas en gås, detta blev från denna socken cirka 13 stycken. Denna tionde lämnades i början av oktober och slaktades gässen till Mårten."¹⁴⁵ Dessa relativt magra belägg om tiondeleveranserna kan kompletteras med Maria Kallenbergs skildring från Tygelsjö prostgård i Oxie härad, vilken gäller 1850- och 1860-talen. Där omtalas att de c:a 32 gässen levererades en av de första dagarna i oktober. Djuren sattes omedelbart efter leveransen på gödning och slakten skedde i början av november.¹⁴⁶ Det enda belägg, som för övrigt finnes i uppteckningsmaterialet, kommer från en mindre herrgård i sydvästra Skåne: "Förr köpte min far många gäss till gödning... Någon här på gården, som då bestod av 400 tunnland, åkte iväg med häst och vagn och köpte 15-18 stycken."¹⁴⁷

Att beläggen ej är flera, skulle kunna hänga samman med produktionstypens sociala förankring inom mobil kultur, medan sagesmännen i uppteckningarna så gott som helt tillhört allmoget. Även en annan social fördelning av uppteckningarna skulle dock med säkerhet visat, att företeelsen var ovanlig, i varje fall efter 1860-70-talen.

Systemen hänger till en del samman med tiondegivningen. De äldsta bestämmelserna rörande leverans av gäss som kvickti-

Fig. 22. Tiondemöte i Skåne. Oljemålning av Bengt Nordenberg trol. år 1868. Foto i LUF MS.

onde återfinnes i de medeltida landskapslagarnas kyrkobalkar. Av dessa kan man sluta, att produktionstypen haft en vidsträckt utbredning i Sverige i äldre tider. Rörande tidpunkten när gässen skulle levereras, finns olika data dock med en klar övervikt för Mikaeli. Således nämner Dalalagen, Västmannalagen och Södermannalagen detta datum, medan Upplandslagen omtalar Olofsmäss den 28/7.¹⁴⁸ Leveranserna vid Mikaeli var alltså det normala för stora delar av Mellansverige och att man verkligen följt tidpunkten är troligt, då gödningen ingick i en cykel, som svårligen kunde brytas. När det gäller frågan, i vilken utsträckning dessa gäsleveranser utgått, omtalar dock redan landskapslagarna, att de kunde utbytas mot penningar.

I en förordning år 1681 rörande prästerskapets uppbörd i riket bestämmes, att allt kvicktionde skulle vara infört Allhelgonadagen. Detta var alltså endast slutpunkten för leveransterminen, vilket i varje fall visar, att man inte levererade färdiggödda gäss som tionde.¹⁴⁹

E. Salander upplyser också i sin gårdsfogdeinstruktion 1731, att all tionde skall vara inkommen före Allhelgona.¹⁵⁰

Särskilda bestämmelser angående prästrättigheterna gällde för Skåne, Blekinge, Halland och Bohuslän, vilka gick tillbaka till den tid, då landskapen var danska. För Skånes del förlängdes och stadfästes dessa rättigheter i prästerskapets privilegier av år 1723.¹⁵¹ Därvid blev leveranserna helt fixerade till Mikaeli. I förordningen den 16 oktober 1723 heter det: "Kvicktionden njuter Kyrkoherden av alla bonde-hemman i socknen in natura: Lamm, Gås, Kalv och Föl till Mikaelisdag."¹⁵² Därmed fixerades leveranserna i Skåne i motsats till vad som var fallet i det övriga Sverige direkt till den tid, då gödningen normalt skulle ta sin början. Även i dessa båda förordningar gavs möjlighet att omvandla kvicktiondet i penningar. I särbestämmelsen för Skåne tillfogades också, att man kunde vänta till nästkommande år, ifall man inte fått tio gässlingar och inte ville lösa dem i penningar. Därmed gavs större möjligheter i Skåne till att hålla kvar vid naturabetalningen ända fram till löneregleringen 1862. Detta tillsammans med det faktum att gåsskötseln var mest betydelsefull i Skåne kan förklara, att företeelsen endast omnämnes i det skånska uppteckningsmaterialet. Att slippa betala i penningar genom att blott leverera en gås vartannat år uppges t. o. m. i en uppteckning som främsta orsaken till att man höll fast vid gåsskötseln.¹⁵³

De inlevererade tiondegässen var ofta de enda, prästen hade. I en bouppteckning efter kyrkoherden i Högs socken, Harjagers härad i oktober år 1796 heter det om gässen: "Efterfrågades men fanns inga utom några som äro insatta till hushållet."¹⁵⁴

I Danmark liksom i Skåne skulle tiondet vara inkommet vid Mikaeli: "Man regner Tienden i Almindelighed forfaldet til Mikkelsdag."¹⁵⁵ I detta uttalande inbegripes även gässen.¹⁵⁶ Som exempel kan här nämnas en prästredogörelse från 1600-talets Samsø: "Til Mikkelsdag bekommes en mager Gaas af hver Bonde."¹⁵⁷

De naturapersedlar som kallas gåskorn i en del svenska härad-er och gåshavre i Danmark hör även samman med den här behandlade typen av arbetsfördelning, eftersom säden medföljde som foder till de gäss, som levererades in natura. Det är att märka, att havre i de gammaldanska landskapen ännu under 1800-talets senare hälft står som kontrast till korn som gödningssäd i vissa delar av det sydliga gammalsvenska området, även om havreodlingens starka frammarsch under sistnämnda sekel gjorde, att havren alltmer tagit över som gödningsspänn-mål i hela Skandinavien (se vidare kapitel 2).

Gåskornet kan beläggas först under 1500-talet, speciellt den andra hälften, medan det inte med säkerhet kan fastställas ha utgått under medeltiden.¹⁵⁸ Gåshavren i de gammaldanska landskapen däremot utgick redan under medeltiden tillsammans med de magra gäss, som levererades i landgille.¹⁵⁹

Gåskornet avlöstes av penningar redan under 1600-talet. Leveransen för gäss som landgille och arrendepersedel vid fixerade tider kvarstod som regel oförändrad fram till dess, att denna naturapersedel under 1800-talet definitivt omvandlades till penningar. I en behandling av ärkesätets uppbördsbok *Registrum penningorum Curie Lundensis...* från 1522 skriver G. Johannesson, att uppbörden av naturliga skäl var förlagd till hösten. Uppbörden var delad på två terminer, där den ena var vid Mikelsmässan. Det är vid denna tidpunkt, som gässen levererades.¹⁶⁰ För Skånes del kan produktionstypen vidare belysas av räkenskaper ur Dufeke godsarkiv, som visar, att godset omkring sekelskiftet 1800 räntade mellan 20 och 23 gäss i landgille och att djuren levererades så, att de från början av oktober kunde gödas på godset.¹⁶¹

Ett annat exempel kan hämtas från Tosterups gods i Ingelstads härad vid samma tid. Av bevarat material framgår att den stora gåsflocken där ej uppföddes på huvudgården utan hos hoveribönderna för leverans vid skilda data i början av oktober, då gässen omedelbart insattes på stig för gödning.¹⁶²

Den 24 oktober år 1817 stötte J. Staël von Holstein på företeelsen vid Mossaröd: "Vi mötte nära gården en deras [herrskaps] utrustade vagn med en stor hönsbur för att i Billinge 9 mil borta hämta 25 gäss. Gud vet, om någon blir fet till Mårtens dag."¹⁶³

Även i det övriga Sverige levererades gässen ogödda. John Granlund har analyserat en jordebok från yngre vasatid: "Fjäderfå levereras i vår jordebok endast från Västergötland men icke från Småland. År 1651 tillkommer en skäppa havre såsom färdkost åt gåsen."¹⁶⁴ Granlunds slutsats om havrens användning är märklig. Fodersäden medsändes naturligtvis inte för att hålla gåsen vid liv under transporten, utan som vi tidigare konstaterat (kapitel 2) är det exakt den mängd, som normalt beräknades för gödningen av djuret.

För Danmarks del var gäss i äldre tid en mycket vanlig skattepersedel: "Fjerkræprodukter kom sammen med andre Landbrugsprodukter, lige fra den tidlige Middelalder og bestandig senere hen i Tiden, til at være en almindelig Landgildeydelse til Jordrottene."¹⁶⁵ Även i Danmark var de gäss som bönderna levererade magra och måste gödas. W. A. Kock nämner, att det på Frederiksborg år 1582 åtgick 243 tdr havre för 1495 gäss. År 1615 var kvantiteten 133 och 1620 tdr.¹⁶⁶ Även i de danska jordeböckerna återspeglar sig detta förhållande.¹⁶⁷

Slutligen har de ogödda gässen varit föremål för handel. I ett varulexikon från år 1815 står under artikeln gäss, att de fördelas i gödda och ogödda.¹⁶⁸ I Skåne i äldre tid synes det mycket vanligt, att gässen såldes ogödda. För år 1798 har B. Hanssen behandlat varuimporten till Simrishamn. När det

gäller gässen, infördes de till staden undantagslöst i levande tillstånd. Den totala importen nämnda år uppgick till 408 stycken och fördelade sig under olika månader på följande vis:

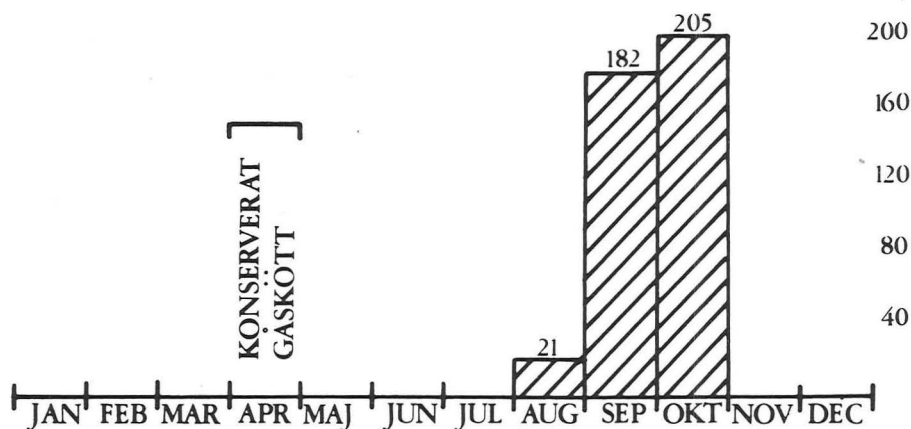

Fig. 23. Månatligen bestämd införsel av levande gäss till Simrishamn år 1798 samt införsel-månad för konserverat gåskött. (Källa B. Hanssen 1952 s. 330.)

N. A. Bringéus har tagit det faktum, att gässen inte levererades till Mårten, som bevis för att gässen tillhörde gångna tiders förrådshushållning.¹⁶⁹ Förutom att så var fallet är den år 1798 för Simrishamn redovisade månatliga fördelningen bevis för, att borgarna inköpt gässen ogödda (fig. 23). Det visar sig också, att städernas borgare i äldre tid ibland hade ett särskilt utrymme på gårdarna, där gässen kunde gödas.¹⁷⁰ Nämnda förhållande kan anses vara generell för de skånska städerna i äldre tid. År 1773 antecknar A. C. Barchæus vid sitt besök i Malmö, att de skånska gässen köpts i staden i september månad för att genomgå gödning för slakt till Mårten och/eller jul. Barchæus ger också uppgifter om djurens inköpspris och priset på gödsäden (havre), vilket visar att denna gåshållning var en kostbar historia.¹⁷¹

Även på de danska öarna förekom en handel med ogödda gäss. Sådana upphandlades i stora mängder av de kringresande Valbyborna, som sedan sålde de färdiggödda gässen i Köpenhamn. "Synder paa Landet sælges mange Gjæs til Ærboerna, og paa Østkanden afsættes de til Valdbyerne ved Kjøbenhavn, som med deres Vogne komme til Landet og afhente dem. Prisen paa en Mikkelsgaas, som ei er fedet, er 3 Mk."¹⁷²

I en handbok, som troligen bygger på tyska källor, omtalas som naturligt att köpa gäss till gödning.¹⁷³

I Tyskland var det ännu i början av 1900-talet ytterst vanligt, att man köpte gässen till gödning. I många fall inköptes djuren av större gödningsanstalter.¹⁷⁴

Från England omtalas vid 1800-talets mitt, att det i närheten av London fanns särskilda gåserier, där man årligen gödde stora mängder gäss, som senare försålles i själva huvudstaden.

Samma slags industrimässiga specialisering är också väl dokumenterad från Frankrike, där gödningsanstalterna specialiserat sig på att fodra gässen för gåsleverframställningen.¹⁷⁵ I sydvästra Frankrike var det vanligt, att man köpte gäss till gödning. "Herrgårdarna eller slotten hade många arrendegårdar. De fick på detta sätt fler gäss än de hade bruk för, och det var där som många bybor köpte sina gäss för att sedan själva göda dem med köpt majs."¹⁷⁴ De gäss som jordägarna erhöll ingick alltså i arrendebetalingarna och utgjorde hälften av arrendatorernas gåsflockar. "De är då alltså 'magra' och metayern [hälftenbrukaren] göder endast de han behåller för egen räkning. Detta är av vikt, för det går åt ansemliga mängder majs för att göda dem."¹⁷⁶

Att gödningsmomentet kunnat utföras som enda moment viden momentfördelning, har inte bara varit utmärkande för gässen: "Mer kanske än inom övriga delar av boskapsskötseln förekommer vid köttproduktionen en arbetsdelning, som medför, att själva gödningen av djuren blir ett särskilt näringsfång, företrädesvis idkat i omgivningarna till stora städer."¹⁷⁷ Produktionssystemet för gässens del upprätthölls dock inte i första hand av någon marknadsprocess, utan gässen, som skulle sättas till gödning, drevs in från allmogen som naturpersedel genom ett beroendeförhållande. De samhällsgrupper, som bar upp produktionstypen, hade ett behov av gäss för egen konsumtion. De hade oftast distans till praktiskt idkande av lantbruk och önskade för det egna hushållet erhålla de nödvändiga produkterna på ett så bekvämt sätt som möjligt. Att man trots detta önskade gässen ogödda hänger till stor del samman med det faktum, att gödningen var en konst, som allmogen inte behärskade till den fulländning, som man fordrade. Man kan t. ex. se på gödningen vid Tosterup, som skedde efter ett mycket komplicerat recept.¹⁷⁸ Bönderna å sin sida såg naturligtvis detta som en fördel, då man ofta slapp bekosta den dyrbara gödningen. Att produktionssystemet i Skåne så kraftigt minskade i omfattning redan vid tiden för naturaleveransernas omvandling i penningar och att en handel med sådana ogödda unggäss inte längre kan påvisas, hänger bl. a. samman med att det inte, som t. ex. i Tyskland uppstod särskilda gödningsanstalter. Andra bidragande orsaker var, att konsumenterna inom alla samhällsklasser synbarligen kom att acceptera kvalitén på de gäss, som salubjöds i slaktat tillstånd eller att man övergick till att anskaffa gäss redan före stubbetesperioden, då sådana salubjöds på ett för köparen smidigt sätt.

Gåslegosystem

I en uppteckning från Östra Vemmerlövs socken i Järrestads härad berättar en sagesman, född 1866, om sin tid som vaktepåg från sex års ålder och fram till konfirmationen bland annat följande: "På storbondens marker gick även de mindre böndernas djur och betade och som betalning tog storbonden hälften av de födda lammen och när det gällde gässen tog han halva kullen. Ofta vaktade jag ett par hundra får och lika många gäss, och det var ganska lätt för de listiga rävarna att då och då taga en gås. De kom alltid fram ur skogen, när säden var så hög att de ostört kunde smyga sig ända fram till vängen, där djuren betade. Varje kväll kom bonden för att räkna och då det fattades någon fick vaktepågen den sedvanliga mängden stryk."¹⁷⁹

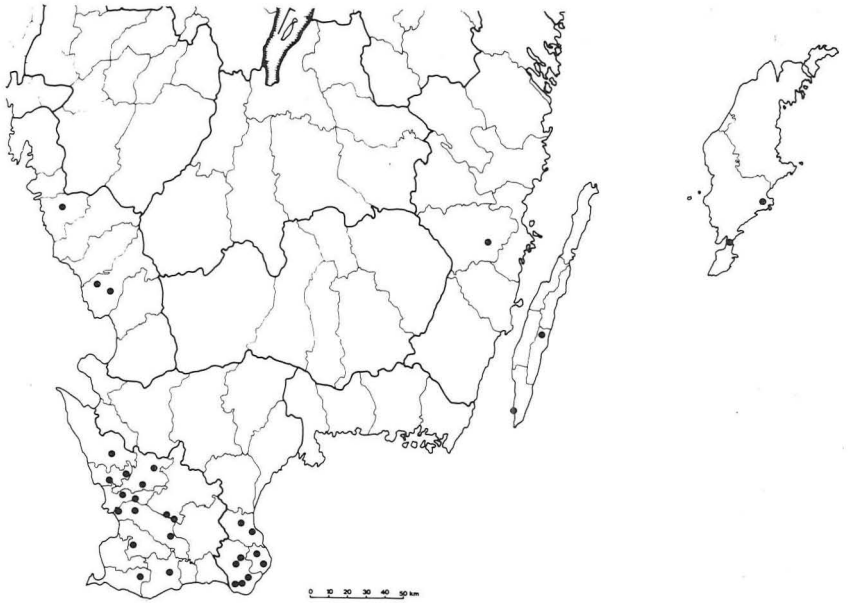
År 1972 gjorde författaren en uppteckning i Valleberga socken i Ingelstads härad hos en sagesman född 1902, som också varit gåsvaktare i sin ungdom. Han berättar bland annat följande: "I socknen bodde en lantbrukare som själv hade 12-14 livgäss, därav 2-3 hannar. Dessutom tog han emot hälftengäss under sommaren. År 1914 hade jag som vaktare 140 gäss, halva antalet var hans egna efter då 8 honor, medan halva antalet var utarrenderade gäss. De som tog hit gäss var fattigt folk från Hagestads gårdar och Mälarhusen. Di hade ett tunnland mark. Di fiskade ål, hade get och ett par gäss. Di lämnade bort alla sina gäss. Det var 8-10 familjer, mest äldre människor, som tog hit. Di kom med dom små och gula i april månad. Någon kom med häst och vagn men en del rullade med rullebör med lådorna på. 4 dar innan Mårtensafton delades flockarna."¹⁸⁰

Detta system med utarrendering av gåsflockar kallas i det följande för gåslegosystem. Företeelsen kan juridiskt bestämmas som en form av saklega, ett avtal om nyttjande av betesmark, vakthållning och annan passning mot ersättning av individuellt bestämt antal unggäss.

Beteckningen gåslegosystem är ur arbetsfördelningssynpunkt föga distinkt, då det endast innebär, att det skett ett utbyte mellan en eller flera legotagare och en legogivare, medan den inte säger någonting om, vilka skötselmoment som handhåfts av de samverkande produktionsenheterna. Att det dock är naturligt att behandla företeelsen i ett särskilt kapitel och som ett särskilt system, beror i första hand på att legotagaren alltid själv fått färdiggödda gäss för slakt i motsats till då man genom försäljning vid samma tidpunkt som legan började definitivt lämnade ungdjuren mot pengar. Oavsett vissa skilnader uppvisar gåslegorna även många gemensamma drag, som väl motiverar, att de inordnas under en systemtyp.

De utlejda gässen har gått under skilda benämningar varvid

Karta 6. Gåslegor i Sverige enligt uppteckningarna.

"hälftengäss" eller "gäss till hälften" helt dominerat i Skåne. Andra benämningar i landskapet har varit "lejd- eller lärjegäss", "gräsgäss" eller "betesgäss". Utanför Skåne återfinns termerna "lottgäss", "låtgäss", "gäss på låte". I många fall finnes dock inte någon direkt benämning på företeelsen, utan man talar om "att ta emot" o. dyl.

Benämningen hälftengäss åsyftar den ersättning som beteshållaren erhöll och som i de aktuella fallen utgjorde hälften av de utlejda ungdjuren, medan livgässen i förekommande fall fått medfölja utan direkt gottgörelse. Benämningen lott- är synonym till förstnämnda uttryck och J. E. Rietz förklarar lottasom uttryck för att lämna bort på ett slags hälftenbruk.¹⁸¹ Det är dock ej säkert, att man alltid kan tala om hälften, ty termen kan också betyda att emottaga och föda andras kreatur mot viss del i avkastningen. Oavsett terminologin kan dock konstateras, att hälftendelningen varit så gott som allenaordande under uppteckningsperioden. Dock omtalas vid relativt kortvariga legor, som endast utgjorts av grönbetesperioden, att ersättningen utgick i form av gåsungar, säkert i detta fall mindre än hälften, eller i viss del av fjädern.¹⁸²

Från Öland uppges, att tredelning tillämpades som en föregångare till hälftendelningen, varvid beteshållaren endast fick en tredjedel.¹⁸³ Denna delningsprincip återfinnes i det äldre materialet även i Danmark,¹⁸⁴ men någon skånsk motsvarighet har ej spårats.

Benämningen "gräsgäss" antyder direkt, att legan gällt för (grön-)betesperioden, medan benämningarna "lego-", "lejd-" och "lärje-" har en mera allmän innebörd och ingenting säger om fördelningen.

Systemet är ett typiskt exempel på byteshushållning, där bete bytts emot gässlingar. Endast i ett fall utanför Skåne, nämligen från Kalmar läns fastland omtalas inslag av penningtransaktion, då ägaren köpte igen de utackorderade gässlingarna och då betalade dem efter vikt, 25 öre skålpundet. Detta skedde, då gässen skulle sättas till gödning.¹⁸⁵

När det gäller legotiden, har de brukningsenheter, som ägt avelsdjuren vid skilda tider på året, kunnat utackordera gås-flockarna till en beteshållare till en viss tidpunkt om sommaren eller hösten, då uppgörelsen skett och legotagaren fått igen överskommen mängd av ungdjuren efter den egna stammen. I det svenska materialet för tiden 1870-1920 kan man urskilja ett antal varianter av legoperioder, varav nr 1-4 förekommit i Skåne (tab. X).

Tabell X. Varianter av legoperioder i Sverige enligt uppteckningsmaterialet.

variant 1:	grönbetesperiod
variant 2:	grönbetesperiod - stubbetesperiod
variant 3:	grönbetesperiod - stubbetesperiod - gödningsperiod
variant 4:	stubbetesperiod
variant 5:	vinterperiod - avelsperiod - grönbetesperiod
variant 6:	avelperiod - grönbetesperiod

Karta 6 visar, att systemet med gåslegor under det intensivundersökta halvseket haft en utbredning i Skåne sydväst om det skånska naturlandskapets stora skiljelinje från Simrishamn över Ringsjön och till Hallandsås. I inget fall finnes företeelsen belagd i den del av landskapet, som ligger norr därom. Vi har alltså här ytterligare ett bevis för att nämnda gräns tillika är en markant kulturgräns.

Ett utmärkande drag i bilden av gåslegorna enligt variant 2-4 är den i de flesta fall starkt markerade sociala skillnaden mellan legotagare och legogivare. Det är i de flesta fall utmärkande, att legotagaren tillhörde ett samhällsskikt, som var beteshållaren socialt underlägsen. I flertalet fall var det husmän och torpare men även småjordbrukare, som tog lega hos bönderna i trakten. Även mera specifika yrkesföreträdare som var i avsaknad av egen mark kunde taga lega. I Harlösa lejde ängsvattnaren från Vomb för sina gäss hos en lantbrukare.¹⁸⁶

Mera preciserade uppgifter om legotagarnas och legogivarnas brukningsarealer står sällan att få, varför man får nöja sig med de relativt grova uppskattningarna om social tillhörighet.

I materialet finnes dock ett fåtal undantag, som mera utförligt anger egendomsstorlek. Från Vemmenhögs härad säges i en uppteckning, att det i legotagarens fall rörde sig om småbrukare med 6-7 tunnland jord.¹⁸⁷ I ovan citerade uppteckning från Valleberga socken i Ingelstads härad omtalas att legotagarna, som kom från kringliggande socknar, endast hade omkring ett tunnland mark medan den gård, som mottog gässen, var av storleksordningen 20 tunnland.

Den legotagande gruppen var inte bara beteshållaren socialt underlägsen. Den kan även anses som tämligen enhetlig, då tidigare forskning framhållit, att gruppen bondetorpere i ekonomiskt avseende ofta stod på samma nivå som småbrukargruppen och att någon djupgående social klyfta mellan dessa småbönder och torpare i regel inte existerade.¹⁸⁸

Påtagliga sociala skillnader mellan de båda kontrahenterna omtalar Nils Olsson, då han utifrån det självupplevda framhåller, att torpare och lägenhetsinnehavare utackorderat gäss på sommarbete vid de skånska herrgårdarna.¹⁸⁹ I uppteckningsmaterialet återspeglas detta endast i något enstaka fall: "På herrgårdarna brukade man taga emot 'lejdgäss'."¹⁹⁰ Detta citat åsyftar Bara socken i Bara härad. Uppteckningen bekräftas av notiser i kapitalböckerna för Torups slott i samma socken.¹⁹¹ Enligt dessa var lösendagen vanligen den 31 oktober och i ett fall den 30 september. Legosystemet omfattade alltså variant 2. Systemet omtalas mellan åren 1885 och 1893 och går under benämningen "hälftengäss". Med lösen för dessa gäss menas, att man vid en emottagen gåsflock, som ej var delbar med två, antingen betalade legotagaren halva gåsens pris, vanligen 1, 50, eller fått samma belopp, för att gåsen skulle få följa med legotagaren hem. I några fall upptages lösen för 2 stycken hälftengäss; det måste då gälla uppgörelser med två olika legotagare. Utackordering av gäss har slutligen även förekommit mellan bönder inbördes. Detta är i Skåne belagt i enstaka fall på Österlen och i Rönnebergs härad. Så var alltid fallet i variant 1. John Granlund säger i en uppsats, att de obesuttna i Skåne varit legogivare för gäss: "Karakteristiskt för den nya husmansbyggelsen på utmarkerna blev i stort sett, att jordlägenheter ökades genom nyodling. Dessa husmän fingo bättre möjligheter att hålla sig med kreatur och kunde taga emot får och gässlingar till bete på den del av utmarken som de fått upplåten åt sig."¹⁹²

I Nordiska muséets uppteckningsmaterial om de obesuttnas levnadsförhållanden liksom i uppteckningsmaterialet i övrigt rörande gåsskötsel har vi i motsats till vad Granlund anför inte i ett enda fall från Skåne lyckats få belägg för, att de obesuttna mottagit andras gäss för betesgång. Däremot är det i enstaka fall belagt, att man gjort så med får. Att de obesuttna inte emottog gäss men väl får, kan förklaras av att legoperioden för gäss vanligen omfattat både grönbetes- och stubbetesperioden och att man sällan hade så mycket åker, att det räckte för stubbetesgången för ett större antal gäss.

Primärt får alltså utlejning av gäss antagas vara ett sätt att lösa betesfrågan, varvid systemet i första hand innebär en arbetsfördelning mellan brukningsdelar med överskott respektive underskott på lämplig betesmark. Det är därför av intresse att få en uppskattning av hur stora flockar det rör sig om. Uppteckningarna är dock på denna punkt ytterst bristfälliga.¹⁹³ I de inledningsvis citerade uppteckningarna nämnes dock, att kvantiteten var 200 resp. 140 stycken. I sistnämnda fall gäller det mottagande av ungefär 60 unggäss. Från Östra Nöbbelövs socken i Järrestads härad omtalas en större specialisering på gåsskötsel med mottagande av 2-300 gäss.¹⁹⁴ Flockarnas storlek varierade alltså men som Nils Olsson säger så var de sällan större än 100-150 djur.¹⁹⁵ Detta är dock en så pass stor gåsflock, att det krävdes stora arealer för att tillfredsställande klara betesgången. När det gäller hur många unggäss, som kom från varje legotagare synes, med hänsyn till vad som sagts i kapitel 2, det vanligaste ha varit flockar efter 1-3 honor d. v. s. som regel mellan 10 och 30 stycken.

Vi har redan konstaterat, att legogivarna måste ha stora lämpliga betesarealer och vi skall nu se, hur de hade det med arealanvändningen. Den gård i Valleberga socken, som tidigare omtalats, hade goda förutsättningar för att hålla en större gåsflock på grönbete, ty av arealen var 8-9 tunnland backig inte alltför dyrbar betesmark, som låg i anslutning till Käsebergaåsen.¹⁹⁶ En likaledes tidigare omtalad gård i Östra Nöbbelövs socken hade kanske ännu bättre möjligheter att lösa betesfrågan, ty nere vid sjökanten ägde man vidsträckta betesarealer.¹⁹⁷ En uppteckning från Borrby socken, Ingelstads härad framhåller, att de som hade naturliga ängar vid gårdarna tog emot gåsungar till uppfödning.¹⁹⁸ Utan att gå ner på sockennivå framhåller även A. Ehrenberg de många gräsmarkerna i Albo härad, som lämpliga betesmarker, varför man även emottog legogäss.¹⁹⁹ Från västra delen av landskapet kan slutligen omnämnas, att en mottagande gård i Borgeby socken, Torna härad hade stora arealer får- och gåsbete, vilka utgjorde ungefär halva totalarealen på 50 tunnland.²⁰⁰

Av det hittills sagda framgår, att mottagarna var gårdar med goda förutsättningar för gåsskötsel, vilket även innebar, att de tillika hade egen avel. Även motsatsen förekom dock, så att man endast mottog andras gäss utan att ha egen livgåsstam. Från Torna härad omtalas t. ex. att man efter det att man haft otur med kläckningen efter de egna livdjuren i några år helt övergick till att endast emottaga andras gäss.²⁰¹

Att vi ovan börjat med förutsättningarna för grönbetesgången beror på, att den varit stommen i legosystemen enligt varianterna 1-3, av vilka nummer 2 är vanligast. Därvid har konstaterats, att denna form av arbetsfördelning i första hand bestämmas av överskott respektive brist på naturlig ängsmark.

Att legoperioden vanligen även innefattat det därpå följande stubbetet, faller sig naturligt i de fall, där legotagarna varit

småbrukare eller obesuttna, som saknat tillräcklig åkerareal. Samma sak gäller, där legan även omfattat gödningen. Legotagaren har då haft ont om spannmål, medan legogivaren varit sädesproducerande. När det däremot gäller variant ett, har båda varit spannmålsodlare, men endera parten saknat lämpligt grönbete.

Det är svårt att utifrån basmaterialet få någon klar bild av gåslegornas tidsförekomst under det intensivundersökta skedet. Man kan endast säga, att det dels sker en nedgång, som i stort sett följer den samlade gåsnäringens regression under 1900-talets två första årtionden, dels att man därefter gör försök att återinföra systemet.

Det framgår inte av uppteckningsmaterialet, annat än av det ovan omtalade belägget, att systemet skulle vara att betrakta som en nyhet vid någon viss tidpunkt. Ej heller kan man utifrån arkivmaterialet från Torup säga något mera säkert om utbredningen i tid, då uppgifterna i kapitalböckerna blott införts, då man vid delningen inte haft flockar jämnt delbara med två. Sista gången detta förekommer är 1893 och det är troligt, att legogässen upphörde tämligen snart därefter, ty en sagesman från socknen född 1902 omtalar, att han aldrig hört talas om något annat än fullständig skötsel.²⁰²

I början av 1900-talet drevs från experthåll propaganda för gåslegosystemet, medan hälftenbruket som institution redan under slutet av 1800-talet av ekonomer och företrädare inom lanthushållningen starkt kritiserades. P. E. Fahlbeck skriver 1890: "Hälftenbruket tillhör det mest primitiva slaget av jordbruk, då det för driften använda kapitalet liksom arbetet är mycket ringa i jämförelse med vad å flertalet jordbruk nu mer är brukligt och behövt."²⁰³

Det tidigaste belegg jag funnit, som förordar gåslegosystemets upplivande, är en artikel i SAFT 1909, där en föregångsman i Södermanland med hänvisning till det "skånska utackorderings-systemet" år 1906 och 1907 enligt något som kan kallas variant 5 i utsträckt form utackorderade en hane och två honor till en arrendator. Den förste november året därpå delades så flockarna. Med hänsyn till lokala förhållanden (beteshållaren hade 50 tld åker), utsträcktes alltså legotiden till att även omfatta stubbetet och gödningen. Legotagaren framhåller i artikeln systemet som tillämpligt mellan större gårdar och torpare eller småbrukare.²⁰⁴ Det tycks dock endast ha rört sig om ett enstaka försök, som ej fick någon efterföljd.

År 1913 behandlas ånyo hälftenbruket i SAFT. En konsulent Birger Bengtsson beskriver i en artikel två sätt för gåslegor, som han anser borde tillämpas. Det ena är, att en ägare till flera stammar vid jultiden eller nyår utackorderar alla utom en till någon närboende, som får sköta avelsmomentet och hysa ungarna, tills de är fjädrade eller 3 månader. Som ersätt-

ning för legotiden föreslår han 2 kronor per ungdjur samt då djuren skall sättas på gödning var 10:e gås. Denna form har, som vi tidigare sett, inte haft någon folklig tillämpning. Nästa sätt som han rekommenderar om än inte lika mycket, är legor enligt variant två, där man vid gottgörelse tillämpar hälften- delningen. Artikelns slutar med följande uppmaning: "Herr- rar godsägare och större lantbrukare, tänken efter, om Ni icke ha någon lämplig arrendator, som vore villig mottaga en stam gäss från Eder på ovannämnda villkor."²⁰⁵ En handbok i fjäderfäskötsel 1915 refererar till B. Bengtssons anvisningar för uthyrning men framhåller, att avtalen kan utformas på en mängd olika sätt beroende av lokala omständigheter.²⁰⁶

Det är utmärkande för de nämnda författarna, att alla ser le- gosystemets återinförande som en möjlighet att upphjälpa den på nedgång varande näringsgrenen. Det kan dock inte beläggas att någon påverkan skett till gåsodlare utanför företrädnarnas exklusiva krets.

Nästa gång gåslegorna tas upp i litteraturen är 1923, då Nils Olsson skriver: "Det är således av en viss betydelse att be- tesgången är tillräcklig. Skulle detta ej vara fallet kan man ändå med framgång uppföda sina gäss om man tillämpar en form av hälftenbruk, som förr var mycket vanlig i Skåne. När ungarna äro 4 å 5 veckor gamla utlämnas hela flocken, unga och gamla djur, till någon person, som disponerar den till- räckliga betesarealen. Beteshållaren skall avlöna vakt och be- kosta eventuellt behövtillskottsoder, och när tiden för göd- ningen är inne, erhåller han som ersättning hälften av då be- fintliga unggäss."²⁰⁷ Här ges alltså en beskrivning av den vanligaste folkliga formen av lega, som i traditionsuppteck- ningarna kan följas fram till 1918. Något belägg för att uppma- ningen följts, finns inte heller i detta fallet. Nils Olsson gör ett förnyat försök 1934, då han ingående skildrar hälftenbruk- et, som han fortfarande finner tillämpligt.²⁰⁸

Nils Olsson talade för hälftenbruket inte bara i skrift. Under 1920-talet hade han arrendet av Hammarlunda klockaregård och dess gäss var på bete på Gärsnäs gård under tillämpande av hälftendelning.²⁰⁹ Även i Veberöd tillämpades systemet hos ett par lantbrukare så sent som på 1930-talet.²¹⁰ För- modligen har det skett genom direkt påverkan från Nils Olsson.

Utanför Skåne har gåslegosystem under uppteckningskedet enligt karta 6 funnits i Halland, på Öland och Gotland och i östra Småland. Legoperiodernas längd kunde, som framgått av tabel- len ovan, variera. De båda varianterna, som inte återfinnes i Skåne, härrör från Öland och Gotland. De utomskånska beläg- gen ligger ytterst glest och det är ingen tvekan om att det skånska utbredningsområdet utgör gåslegosystemens svenska kärnområde.

Belägg finns även för att legogivarna kunnat vara obesuttna.

Från fastlandsdelen av Kalmar län omtalas, att en gåsägare utlejde sina unggäss enligt variant 2 till "skomakare, snickare och andra".²¹¹ Med hänsyn till produktionsfaktorernas fördelning på egendomar av olika storlek måste det dock betraktas som anmärkningsvärt, att arbetsfördelningen fått denna sociala utformning. Att legogivaren varit legotagaren socialt underlägsen, är även belagt från Öland. I en uppteckning heter det, att det var vanligt, att "fattigt folk" åtog sig att ta emot legogäss av "något bondfolk närmare eller fjärmare ifrån".²¹² I en annan öländsk uppteckning namnges ett fattigt hem på malmen i Hagby socken, som tidigare varit ett båtsmanshem, där man tog emot gäss, som skulle värpa, från folk i Stenåsa socken.²¹³ I dessa fall gäller det variant 6, och det kan förklaras av att bönderna ville slippa det besvärliga arbetet med ruvning, kläckning och passning av gässlingarna under deras första tid. Betesgången var ej heller lika hårt reglerad på Öland som anorstädes i Sverige, varför de obesuttna även kunde klara dessa moment, när de som tilläggsfoder fick säd av legotagaren.

Uppteckningsmaterialet är ej rätt källa, när det gäller företeelsen i äldre tid, men från Gotland namnges en legotagare född 1833.²¹⁴ Likaledes säger en sagesman från Öland, född år 1869, att företeelsen var vanlig mellan omkring 1850 och 1900.²¹⁵

DAL:s lexikografiska samlingar ger möjlighet till kontroll av den på uppteckningsmaterialet baserade bilden av gåslegosystemens utbredning. I detta syfte genomgicks samlingarna med avseende på de olika prefix, som gåslegosystemen gått under. De positiva beläggen blev ej många men bekräftade den tidigare beskrivna utbredningen. Ett återfanns i Skytts härad i Skåne, ett i Viske härad i Halland och två belägg på Öland (Runstens resp. Gräsgårds härad).

För tider som ligger längre tillbaka än de som täcks av uppteckningsmaterialet, är upplysningar om gåslegor ytterst tunnsådda och har närmast karaktären av tillfälliga notiser. I en tabell över husdjuren i Hagestads by, Löderups socken i Ingelstads härad år 1671 redovisar B. Hanssen 67 gäss på bondgårdar och 16 gäss hos obesuttna. I en kolumn med överskriften "därav till lega" finnes ingenting noterat angående gässen.²¹⁶ Det kan dock förmodas, att gäss i vissa fall fått medfölja t. ex. när man lejde för ungök och svin på andra ställen. Under 1700-talet skulle detta särskilt kunna gälla byar, där man ej hade annan betesmark än trädan. Gåslegorna kan alltså förmodas ha sin upprinnelse i betesknapphet på den egna marken. Följande paragraf i en byordning från sydvästra delen av landskapet 1766 vittnar om att man där kunde vara legogivare för gåsägare i kringliggande byar, som saknade eget gäsibete: "Nu kan det ofta hända att främmande gäss till byen komma, därpå finnes ingen plikt, men likväl stäckas de, då ägaren framdeles kommer att gräsgälden för dem betala."²¹⁷ Det skall dock märkas, att det här gäller lega mot betalning av be-

tesavgift, inte om s.k. hälftenbruk. Att gäslegosystemen var ett känt fenomen även i nordöstra Skåne under 1700-talet, framgår av § 33 i byordningen för den betesknappa Åsumtorps by, Åsum socken, Gärds härad: "Skall åldermannen såväl som alla de övriga Byamännen alldeles vara förbjudet, vid vite..., att då Byamännen äro samlade, föredraga för dem, om den eller den, som är min goda vän, måtte få hava sina gäss här på gräsmarken över sommaren."²¹⁸

Att lämna bort gäss till lega förekom även i norra Halland under 1700-talet. Detta framgår av en byordning från 1759 för Gödestads, Ljungstorps och Algustorps byar i Himle härad, där det vid vite var förbjudet "att hem- och återtaga de får och gäss, som en eller annan om hösten lämnat bort till låtta eller halvna".²¹⁹

Att det halländska belägget vid denna tid inte var en helt lokal variant, utan att legosystemet hade en större utbredning i denna del av Sverige visar en uppgift i 1755 års dombok för Marks härad i Västergötland, där det heter: "Instämde hustrun Kerstin Larsdotter i Surteby Helgegården Erik Larsson i Prästgården angående foderlön för fyra får, en bock och tre gäss, som hon över vintern åt honom fött."²²⁰

Då gässen även här nämnes i samband med lega för andra kreatur, skulle det kunna tolkas så, att de större kreaturen varit det primära och att gässen endast fått medfölja. Så är dock troligen inte fallet, utan gäslegorna har säkert även förekommit separat. Detta antagande får stöd av ett domboksbelägg från samma tid från ett närliggande område, där legan enbart gäller gäss. Uppgiften härstammar från Kullings härad i Västergötland och gäller en bonde, som lejt för sina gäss efter midsommar.²²¹ Då nämnda tidpunkt är alldeles för sen, om det gällt lega endast för årets betesperiod, skulle belägget kunna tolkas som en lokal variant av utackordering till en fodervärd för vintern, som kanske därefter även fått utgöra beteshållare nästkommande år.

Om dessa historiska notiser sammanställs med uppteckningsmaterialet, utkristalliserar sig två olika utbredningsområden och huvudformer för gäslegor. För det första ett sydsåknskt med lega endast för betesperioden, eventuellt även omfattande gödningsperioden, där huvudanledningen till legan varit betesbrist respektive överskott på bete. För det andra ett äldre utbredningsområde i norra Halland och Västergötland, där legan även eller enbart omfattat vinterperioden. Huvudorsaken är här troligen arbetet med passning, utfodring m. m. Paralleller härtill finns i uppteckningsmaterialet från Öland och Gotland, där legoperioden även innefattat den arbetskrävande avelsperioden.

Den skånska utbredningen gör det naturligt, att man även studerar förhållandet i Danmark. Gäslegosystem återfinnes

även på de danska öarna. Beläggen från 1800-talets senare hälft är dock sporadiska, vilket troligen beror på att uppteckningarna gjorts för sent, då legorna här försvunnit tidigare än i Sverige. Några belägg finnes dock: I Strøby socken, Præstø amt var det på 1860-talet allmän sed att hålla gäss. I husen fanns det blott en gås eller två gäss och en gåse. I gårdarna hölls 4-5 livdjur. Gårdarna emottog husmanskvinnornas gäss och gässlingar som "lejegäss" även från grannsocknen Magleby. Dessa gäss gick så tillsammans med gårdägarnas hela somrarna och om höstarna behölls halva antalet unggäss som ersättning för bete och passning. Dessa flockar vaktades alltid av gårdarnas barn. Betet utgjordes den första tiden av ogräset på "brakjorden" d. v. s. den jord, på vilken vintersäden skulle sås om hösten; sedan flyttades gässen till gräsmarkerna och områdena nere vid stranden och efter Mikkelsdag uppläts hela marken åt gässen. Därefter skildes lejegässen och var och en gödde sina egna djur med säd. Slakten av ena hälften skedde till Mårten och av andra hälften till julen. De flesta gåskropparna såldes sedan slaktade och uppskurna i Køge. Den allmänt förekommande gåsskötseln i socknen började avtaga redan omkring år 1870.²²²

I Herslevs by var gåsskötseln likaledes allmän och särskilt småfolk höll sina gäss under avelsperioden i byns grusgrav och på en gyttjig plats. Längre fram tog så var och en hand om sina gäss och småfolket satte dem i tjuder eller vaktade sin flock längs vägkanterna eller satte ut gåsen med gässlingar "til halvjes". Hälftegässen utackorderades, när gässlingarna hunnit över det första ömtåliga stadiet. De var märkta i fötternas simhud och det kunde hända, att mer än en av dessa obesuttna sammanförde sina gäss till en enda bonde. Uppgörelsen skedde, när djuren skulle sättas på stig för gödning.²²³

Från Kyndborg i Horns herred heter det: "Selv Husfolk og Indsiddere havde en eller flere Gæs, der blev indakkorderede hos en Bonde, og naar Efteraaret kom, delte de Gæslingerne."²²⁴

Från norra Fyn omtalar Christine Reimer samma företeelse: "Smaafolk kunde lade en Gaas ligge paa Æg inde i deres Stue i Gaasebænken. Naar saa Gæslingerne var store nok til det, kom Gaasen og Ungerne hen hos Gaardemændens, hvor de ikke havde saa god Tid til at passe paa de smaa Unger, men derimod nu havde Plads og Noget at føde dem paa." Efter stubbetets slut delades gässen och "Smaamanden" fick då åter de gäss han skulle ha. Systemet kallades "at have Gaas til Halles".²²⁵

Samtliga hittills relaterade danska belägg har slående likheter med de skånska. Här liksom på andra sidan Öresund har variant 2 varit den vanligaste. Den starkt markerade sociala skillnaden mellan legogivare och legotagare liksom hälf tendelningen är andra paralleller. Lokalt har dock även i Danmark legan kunnat få ett annat utseende. Vid en gård i Tørrig, som inte hade livgäss, bodde en vävare, som hade tre gäss

ochen gåse. De c:a 30 ungdjuren efter dessa höll han själv på bete till efter skörden, då gården mottog flocken till bete på stubbarna. Gässen gick i en inhägnad utan vaktare. Vid Mikaeli sattes djuren på gödning och vid Mårten fick vävaren igen halvp parten av ungdjuren. Detta kallades att ha gäss "på halv-inge" eller med folkmun "på halje".²²⁶

Enligt A. F. Schmidt tillämpades systemet redan från 1820-talet.²²⁷ Ett äldre belegg stammar dock från 1806 och gäller Falster efter skiftena: "Selv Husmænd og Indester søge saa længe muligt at beholde deres yndede Gjæs, og faae dem gjerne udleiet paa Græs hos en eller anden Mand, mod at afgive 1/3deed af Yngelen for Sommergræsningen."²²⁸ I Danmark synes systemet med all säkerhet ökat i omfattning i och med skiftena. Från Randers Amt på Jylland omtalas "Gjæs til halvs fra fremmede Byer" från 1799.²²⁹ Företeelsen var dock känd på Sjælland redan i början av 1600-talet, då det i entingbok år 1633 talas om gäss "paa leie".²³⁰

Utanför det dansk-svenska utbredningsområdet har vi endast återfunnit legosystemet i norra Tyskland: "Manche gaben ihre Gänsekücken (Güssel) auf einen Bauernhof zum 'Hälften' d. h. dieser durfte im Herbst die Hälfte der Gänse für die zur Verfügung gestellte Weide und Aufzucht behalten. Die zweite Hälfte Stoppelgänse holte sich der erste zurück."²³¹ Även här rör det sig om den i Danmark och Skåne vanligaste variant nr 2.

I motsats till gåslegornas begränsade utbredning i Norden hade legor av övriga husdjur ofta en vidsträckt utbredning. Husdjurslegor av olika slag är belagda i Sverige utan avbrott från norra Skåne och upp till det nordsvenska skogs-, fjäll- och moränlandskapet med fortsättning in i Norge. De djurslag, som kommit i fråga är i första hand nötkreatur, får, getter, hästar och ollonsvin. Till detta kan även nämnas systemet med hälftenbin.

Husdjurslegorna har haft stor omfattning alltsedan medeltiden. Exempelvis måste de detaljerade bestämmelserna i lagarna tagas som belegg för att utackordering av kreatur förekommit i stor skala i hela Norden. Dessa kreatur går under olika benämningar som Legho boskaper, Legho fæ, Halz fæ. Åt legogivaren ges i Kristofers landslag följande råd för betesperioden: "Leegho booskap bör man vårda för wargh, för kiärr, för suult och för annan boskap."²³²

Legor har i äldre tid funnits i hela Skåne. I Börje Hanssens tidigare omtalade tabell för Hagestads by, Löderups socken i Ingelstads härad gällande 1671 kan man t. ex. utläsa, att 30% av samtliga oxar och kor (34 resp. 19 st.) var till lega från annan person än den som stallade dem.²³³ Samma år hade byn även två ston till lega. Dessa transaktioner var i första hand privata förbindelser mellan grannar och en tredjedel av dessa utlånta kreatur ägdes av personer inom byn. I enstaka fall har emellertid ägare haft hemort ända uppe i Göinge härad. Socialt förekom dessa formella lånetransaktioner mellan bönder inbör-

des och mellan bönder samt drängar eller gårdmän och husmän. Hanssen ser i första hand företeelsen som ett uttryck för vederbörande bönders skuldsättning. Boskapslegorna innebar emellertid också, att levande djur var ett kapitalplaceringsobjekt (en form av sparande), som drängar kunde använda sig av före upphöjandet till åbo.²³³ Det sistnämnda kan jämföras med Matthias Solbergs berättelse från Söderslätt under senare hälften av 1700-talet, där det heter, att drängarna på skånska slätten ofta i äldre tid köpte oxar och borthyrde dem för ett år i sänder emot utsäde, samtidigt som låntagarna var skyldiga att försörja dem med vinterfoder och sommarbete utan vedergällning.²³⁴

Under 1800-talet har i södra Skåne även förekommit fårlegor. I en uppteckning gällande Skurup, Gärdslov med flera socknar i Vemmenhögs härad heter det efter en sagesman född 1847: "Utarrendering av boskap har vad jag vet endast förekommit beträffande får och gäss då husmän som inte hade tillräckligt foder och bete lämnade ut dessa djur för del av sommaren och för gässen att stryka 'avre' på bondens åkrar till hälften, hälften av ullen och lammen och hälften av gässen innan de ställdes in 'till fedes' eller efter överenskommelse för viss tid."²³⁵ Fårlegorna minskade dock tidigare än gåslegorna i denna del av Skåne beroende på att fårstammen starkt minskade.

En annan orsak till husdjurslegor än de vi hittills mött, återges av Mátyás Szabó, som framhåller en annan produktionsfaktor än bete och kapital: "Arbetsbristen förvärrades på 1700-talet genom flykten från landsbygden vilket fick följdverkningar främst kring Stockholm och andra större städer. Utackorderingssystemet kan delvis ses mot bakgrunden av brist på arbetskraft."²³⁶

Om det nu sagda jämföres med gåslegorna, kan vi konstatera, att bilden är mycket mera komplicerad än för gässens del, både i fråga om legoperioder, tillämpningsorsaker och ersättning. Att ersättningen varit mera komplicerad, sammanhänger med att den kunnat utgå i produkter som mjölk och ull, djurens arbetsförmåga, en viss andel av ungdjuren eller olika kombinationer av dessa alternativ. Ibland, när det låtit sig göras, har hälftindelning förekommit. Vi går dock ej här närmare in på dessa frågor, då vi hoppas få återkomma till problematiken i en senare undersökning om legosystem i allmänhet.

Då gåslegorna inte kan beläggas lika tidigt som många andra husdjurslegor, skulle det kunna betyda, att gåslegosystemen haft som förebild utackordering av de fyrbenta husdjuren, kanske då i första hand fåren. Avsaknaden av skriftliga belägg behöver dock inte betyda, att gåslegor ej funnits under medeltiden, men det är så att legosystemen tidigast bör ha tillämpats i fråga om husdjur, som varit betes-, foder- eller arbetskraftskrävande på ett helt annat sätt än gässen. När det gäller de obesuttna som legotagare är gåslegosystemen säkert helt

och hållet ett resultat av skiftena, både i Skåne och Danmark, då denna samhällsgrupp måste söka ersättning för den borttagna möjligheten att hålla djuren på bete bland böndernas gemensamma gåsflockar.

Utmärkande för systemen med utlejning av gäss var, att djuren som regel var märkta, när de nådde beteshållaren. Belägg för märkning av gäss efter omkring 1870 gäller så gott som uteslutande de fall, då flockar från flera ägare sammanfördes på bete. Sådant sambete förekom med en del undantag från Öland och Falsterbonäset endast, då man tillämpade legosystem. Under 1800-talets senare del var gåsmärkningen kraftigt på avskrivning. Den vidmakthölls i Skåne och var t. o. m. föremål för en nybildning endast som perifer företeelse i samband med nämnda former av utackordering. Den fick i jämförelse med äldre tider mycket förenklade former, som till en del återgick på äldre tradition, medan den i andra fall antog helt nya former. Hur gässen i Skåne märktes omtalas sällan. I de fall det preciseras, rör det sig om skårör eller hål med en huggpipa i fötterna. Kombinationerna var dock aldrig särskilt invecklade p. g. a. att de sammanförda flockarna i jämförelse med äldre tider ej var särskilt många. När det endast gällde två ägare, kunde man komma överens om att den ene endast märkte i vänster och den andre i höger fot. (Märkningen behandlas mera utförligt i kap. II.)

Gåslegosystemen, som de omtalas i uppteckningarna, uppvisar en påtaglig blandning mellan gammalt och nytt. Ersättningen in natura för betet o. s. v. kan ses som en form av byteshushållning. Å andra sidan innebär sammanförandet av ett flertal flockar en form av storareell stordrift, som är utmärkande för modernt lantbruk. Genom systemet kunde man locka smärre enheter utan betesmark att hålla livgäss. Legogivarna å sin sida hade genom systemet möjlighet att utnyttja annars outnyttjade nischer.

IV. Fjäderkonsumtion

Syftet med detta och följande kapitel är att ta upp fjäder- och köttkonsumtionen mot bakgrund av tillämpningen av de olika produktionsystemen och -typerna. Vi åsyftar alltså inte någon fullständig redogörelse för denna konsumtion, utan den väsentligaste frågeställningen är hur produktionen förhåller sig till egenkonsumtion och avsalu samt orsakerna härtill. Uppteckningsskedet ställes här i relation till tidigare perioder och stor vikt kommer att läggas vid den sociala aspekten.

Den ena av gässkötselns båda huvudprodukter utgöres alltså av gässens dun- och fjäderklädnad. Med fjäder åsyftas i det följande både dun och täckfjädrar.

I uppteckningarna finnes en klar skillnad mellan Skåne och det övriga Sverige, i fråga om vad man allmänt ansett som näringens huvudprodukt. Inom förstnämnda landskap betonas i ett flertal fall, att den viktigaste varan från gässen var fjädern, medan köttet först kom i andra hand.¹ I detta avseende har Skåne ett flertal paralleller i Danmark och Tyskland: "Den grössten Nutzen gewährt die Gans durch ihre Federn, die theils bei der Mauser ausfallen, theils gerupft werden."² I detta citat antyds även att man för produktens tillvaratagande skiljer mellan sommar- och vintergods. Med sommargods menas därvid den fjäder, som kan erhållas av levande djur under sommarhalvåret, medan man med vintergods avser den fjäder, som fås av gödda slaktade gäss. I följande avsnitt skall sommargodsets betydelse klarläggas i historiskt och geografiskt sammanhang.

Sommargods

I en otryckt sockenhistoria över Sandby socken i Ingelstads härad heter det: "Ett ohyggligt bruk, som var rådande ända till början av detta århundrade [1900-talet] icke allenast här utan i flera angränsande byar, var att plocka gässen levande

ungefärligen den 1ste augusti och sedan låta dem leva för att, då de på hösten slaktades, taga en andra skörd."³ I en uppteckning från den närbelägna Borrby socken omtalas plockningen av levande gäss i Sandby som en "barbarisk sed".⁴ I uppteckningsmaterialet finnes ytterligare en uppgift om fjädertäkt från levande gäss nämligen från Väsby socken i Luggude, där det heter, att man försiktigt strök gässen över fjäderskrudden vid ruggningen för att tillvarata den lösa fjädern.⁵

Att denna form av fjädertäkt inte skulle funnits i Skåne vid 1700-talets mitt ger Linné uttryck för, då han skriver: "Gässen lödjas här aldrig; därför ser man över alla fälten. . . , att fjädrarna ligga tappade, som kunnat konserveras."⁶ Det är naturligt, att Linné som en representant för frihetstidens nyttotänkande beklagar detta svinn. Uttalandet gjordes vid besöket i Malmö, men om någon skillnad i detta avseende funnits mellan landskapets östra och västra del, borde det ha nämnts. Vid sina resor i Sverige kom dock Linné i kontakt med företeelsen. Han skriver 1741 från södra Öland: "Plocka gässen medan gässen ännu leva, hava folket här på orten vid denna tiden i bruk." Linné lovprisar bruket: "Borde alltså detta hushållsgrepp över hela riket praktiseras."⁷

Analogt med Linnés positiva syn omnämner flera handböcker under frihetstiden fjädertäkt av levande gäss. Som exempel kan tagas Eric Salander, som 1731 skriver: "Gässen ruskas i juni månad, när de släppa fjädrarna, vilka tillika med dem, som falla efter slaktningen, väl skola spritas och gömmas."⁸ Uttalandena är dock inte enbart positiva. J. Brauner skriver 1756: "En del bondhustrur äro så giriga, att de plocka gässen levande ruggningstiden, varav mycket fjäder vankas."⁹

Denna litteratur är i huvudsak riktad till de högre samhällsskikten och innehållet avser ej alltid svenska förhållanden. Att företeelsen likväl även i Sverige hade en viss omfattning, framgår av en handbok från 1774, där följande geografiska utbredning gives: "I Frankrike, Tyskland och flera riken, ja även på några orter i Sverige brukar man plocka gässen då de rugga."¹⁰

För frågan om handböckerna återspeglar en inhemsk tradition eller ej, är det av särskilt intresse att se på förhållandet i Tyskland. I Adelichen Land und Feld-Lebens 1715 heter det: "Die Gänse berupffe zu dreyenmahlen, nemlich im April (Sommer) und letzlich im Herbst."¹¹ Samma förhållande nämnes i ett verk från 1791.¹² I Frankrike plockades gässen vid samma tid endast två gånger.¹³

I Balticum plockades gässen endast två gånger mot i Tyskland tre. "Man rupfet die Gänse im May, Julio und in Teutschland auch anfangs Septembris."¹⁴ Från Sagu socken i sydvästra Finland skriver P. Kalm 1753: "Gässen plocka några här levande."¹⁵

Jämför vi dessa källor med uppgifterna från Sverige, finner vi, att det med all tydlighet skett en anpassning med hänsyn till klimatet, så att endast en plockning har ansetts tillräddlig i Sverige. Att plockning i Sverige tidigare skulle ha varit mera i bruk, antydes i ett hushållslexikon från 1769, där denna förordas: "Det är synd och skada, att så mycken skön fjäder borttappas i ett så kallt land, där goda sängkläder väl behövas. Mången bonde och torpare ligger usel på halm, som kunde hava de bästa bolster, om folket mera härtill höllos. Kons-ten är icke stor, mödan icke heller. Inte är detta en ny lära, utan förr mera brukad."¹⁶

Säkra källor för plockning av levande gäss i Sverige under 1600-talet saknas. Möjligen skulle man kunna tolka en uppgift hos Johan Risingh 1671 som bekräftelse: "Huru de fostras [födas] plockas (plockas 2 gånger om året) har ock sin vetenskap och bör kunnigt folk därtill."¹⁷ Genom att författaren nämner plockning två gånger, är det dock osäkert, om uppgiften har någon inhemsk förankring.

Att man redan under medeltiden sökt anpassa plockningen efter svenska förhållanden, framgår av ett avsnitt i Peder Månssons Bondakonst, där denne påpekar, att det av klimatiska skäl kanske ej kan anses lämpligt att i Sverige om hösten plocka gässen levande. Månssons uppgift är så mycket mer anmärkningsvärd, som han för övrigt endast relaterar romersk tradition från tiden omkring Kristi födelse.¹⁸

Per Brahe (1520-1590) noterar i kalendariet till sin Oeconomia för juni "röskes giessen".¹⁹

Under 1800-talet synes denna form av fjädertäkt likaledes ha rönt ett visst intresse hos lanthushållningsekonomerna. C. Wåhlin råder år 1804 bondgummorna att plocka gässen två gånger om året.²⁰ Ryckningen förkastas nu som regel och i ett par fall förordas en humanare fjädertäkt som att under ruggningstiden stryka gåsen var morgon över en låda²¹ eller att på "engelskt vis" avklippa fjädrarna med sax två gånger om året.²²

Den från levande gäss plockade fjädern, sommargodset, ansågs dock bättre än från slaktade djur. I ett varulexikon från 1894 står att läsa: "Sommargodset är finare, mjukare och mindre underkastat förstöring, har större elasticitet och är vanligen även renare än vintergodset, varför det förra värderas mest."²³ I en handbok från 1832 framhålles också detta som skäl till att ändra på den i Sverige "usla vanan, att låta den bästa gåsfjädern onyttigt förspillas på dammar, kring stränder och åkerfält."²⁴

Alla dessa försök synes ha blivit helt resultatlösa och från 1800-talet finnes i Sverige utanför Skåne endast ett belägg härför, medan bruket i Danmark helt synes ha försvunnit.²⁵

Det förekom i Sommersetshire i England mot slutet av seklet, där det av en sagesman betecknas som barbari.²⁶

Det mellansvenska belägget härstammar från en liten herrgård i Askers socken och härad i Närke. Det är C. Lagergren f. 1853, som i sina memoarer omtalar, att man plockade gässen. "Det var något som man alls icke gjorde i Sverige - men till Hammar hade kommit en tysk invandrare med sin gumma. .. hans gumma tog hand om allt fjäderfäet. . . Hon förklarade, att i Tyskland, där man har så mycket gäss, plockas fjädern av dem en eller flera gånger om året. . . Hon införde gåsplockningen vid Hammar."²⁷

Vintergods. Egenkonsumtion - avsalu

Så gott som undantagslöst har alla gässen slaktats på den brukningsenhet, där man handhaft gödningen. Om vi tills vidare bortser från de fall, då man vid handel med gäss avyttarat levande slaktdjur, betyder detta, att vi - utifrån vad vi tidigare funnit i fråga om produktionsmiljön - kan bestämma den sociala miljön för fjädertäkten. Tyngdpunkten socialt sett för den fullständiga skötseln och som avnämare vid en momentfördelning inom avel och uppfödning fanns i bondgårdar och större jordbruksenheter främst herrgårdar. Endast i fråga om hälftenbruk har smärre jordbruksenheter i större utsträckning kunnat ha skötseln så inriktad, att man fått något större antal gäss för egen slakt och fjädertäkt.

Traditionsuppteckningarna från Skåne ger med avseende på gåsfjädern i första hand uttryck för naturahushållningsprincipen, då det ytterst sällan omtalas, att avyttring var någon normal företeelse. För att visa och understryka detta, citerar jag några uttalanden ur uppteckningsmaterialet.

"Sålde fjäder vet jag ej att man gjort, de använde man själv. Man hade ju alltid dynvar att tillgå, hemvävda." (KU 3891 Gälds, N. Åsum f. 1894)

"B. hade oändliga mängder fjäder i dynor och säckar. Han sålde aldrig fjäder." (LUF 18608 Ingelstads, Valleberga f. 1902.)

"I de flesta fall behölls både kött och fjäder." (EU 13266 Ingelstads, Borrbj.,)

"Fjädern och dunet användes i det egna hushållet i allmänhet." (LUF 18583, Onsjö, Billinge f. 1910.)

"Fjädern användes mest i det egna hushållet. Den stoppades i bolstrar sedan de grövsta fjäderna repats." (LUF 18581 N. Åsbo, Örkelljunga.)

"Om någon sålt gåsfjädrar vet jag inte, kanske på de större gårdarna såldes gåsfjäder. En vanlig bonde gjorde det inte." (LUF 18586 V. Göinge. N. Mellby, f. 1888.)

"Fjädrar var det sällan man sålde, då man använde dem till dynor och kuddar." (LUF 18589 Ö. Göinge, Osby f. 1887.)

De anförda uttalandena ger en helt entydig bild av förhållandet. Detta understrykes även av N. Edberg i en uppsats, som behandlar Skåne i dess helhet. Han skriver: "Fjädern såldes sällan. I varje hem, om än så tarvligt, hade man alltid flera eller färre hemvävda dynor fullstoppade med prima gåsfjäder."²⁸ Direkta uppgifter som tyder på motsatsen - avyttrandet av fjäder - finnes endast i ett par fall från Skåne. Från Onsjö, Ask omtalas, att de flesta gårdarna idkade gåsskötsel, men där så inte var fallet, inköptes fjäder på de större gårdarna" som vanligen hade gåsfjäder att sälja."²⁹

Även från Fagerhult i Norra Åsbo omtalas handel, men försäljning skedde först, sedan man ansett sig ha täckt det egna behovet.³⁰ Från södra Skåne omtalas, att om hustrun ville sälja något av gåsfjädern, så måste detta ske i smyg: "Jag har hört från flera håll, att gåsfjädern, där man höll sig med många gäss och husbonden var av det nugga slaget, ofta var en vara som husmodern kunde avyttra i smyg för att få pengar till någon åtrådd silkessjal o. dyl."³¹

De senast återgivna uttalandena bekräftar vad som tidigare sagts, nämligen att fjäderproduktionen i Skåne primärt användes i det egna hushållet, och att man sällan haft något överskott för avsalu. I enstaka fall kunde smärre kvantiteter gåsfjäder hamna utanför produktionsenheten genom att de tillkallade gåsplockerskorna kunde erhålla en del av fjädern som arbetslön.³² I regel fick dessa nöja sig med ett par gåsvingar, vilka hade användning som sopborstar.

Handel med fjäder förekom bl. a. på Stortorget i Lund under 1880- och 1890-talen. Det bör i huvudsak gälla gåsfjäder.³³ Handel med fjäder och dun, om vilka man dock inte vet, om det i huvudsak gäller import eller inhemsk vara återspeglas även i dagstidningarnas annonser. T. ex. i Snällposten 31/10 1850 heter det: "Sängfjäder och tagel försäljes, G. Norrlin, Malmö." I Lunds Dagblad 5/11 och 7/11 1900 annonserar L. M. Westrup och son: "Fjäder och dun, täckvadd och bolstervar. Stort sortiment hos L. M. W."

I det övriga Sverige har gåsfjädern huvudsakligen anskaffats enligt den slutna hushållningens princip. En i system satt handel med fjäder har dock förekommit i Halland och Västergötland, där mellanhänder förmedlat produkten mellan producent och konsument. Från mellersta Halland, Harplinge socken i Halmstads härad heter det: "Gåsfjädern såldes till knallar, som körde runt med häst och vagn. Dom kom dels från södra Västergötland, trakten av Hyssna-Hajom och Kinna, dels från Småland."³⁴ På slättbygden i Västergötland reste utbor (ballarna) omkring och tillhandlade sig varjehanda produkter, ofta i utbyte mot brännvin. Vissa av dessa uppköpare hade specialiserat sig på fjäder och gick i Laske-Vedum

under benämningen fjäreballe.³⁵

L. Linnarsson skriver vidare om denna fjäderhandel: "När hösten kom begav sig en del gubbar därut [slättbygden] och köpte upp fjäder. De gick från ställe till ställe, och när de fått en säck full, hyste de in den någonstans, tills de var färdiga med den sortens handel, vanligtvis fram i början av december. Då kom gubbarna med stora fjärelass, säck intill säck och säck på säck, som de körde till Borås eller Ulricehamn med."³⁶

Producenterna kunde också själva sälja sin fjäder i staden. Från Blekinge östra skärgård omtalas att fjädern såldes till Karlskrona.³⁷

För övrigt omtalas handel blott från Halland och det endast när det blivit ett överskott, efter det att man själv tagit undan för eget behov. Från södra delen av landskapet heter det: "Gåsfjädern användes till sängdynor och kuddar, men hade de tillräckligt såldes den, ty efterfrågan var mycket stor."³⁸

I några fall uppgives att de gödda gässen såldes levande. "Far sålde ibland oplockade - alltså bara avlivade."³⁹ Uppgifterna kommer företrädesvis från det yngre uppteckningsmaterialet och även när det inte helt klart framgår, måste det röra sig om en 1900-talsföreteelse, eftersom fjädern i dessa fall utgjorde ett direkt svinn, som var helt främmande för äldre tiders lanthushållning.

Det förhållande, som här klarlagts, nämligen att landets gåsproducenter i ytterst ringa omfattning hade någon fjäder att avyttra, fick även konsekvenser för den begynnande industrin i Sverige för tillverkning av stoppningsmaterial. Denna började 1907 i och med att man installerade den första moderna maskinen för beredning av fjäder och dun vid en mindre fabrik vid Vinslöv i Skåne. Industriell betydelse fick dock rörelsen först 1917, sedan den överflyttats till Göteborg. Industrin kunde dock inte baseras på en inhemsk produktion av råvaran. "Råvaran, d. v. s. den orensade och osorterade fjädern, måste till en början så gott som helt och hållet importeras, beroende på att fjäder i motsats till vad förhållandet är i de flesta andra länder ej tillvaratagits i någon större utsträckning hos oss."⁴⁰ Med avseende på sommargodsets ringa tillvaratagande är det en riktig slutsats, men med avseende på vintergodset kan det citerade inte gälla före 1920, framtaget den ringa handeln med levande slaktdjur. Att den totala årsproduktionen starkt minskade från seklets början, beror främst på en starkt förminskad gåsstam.

I den tryckta handelsstatistiken för åren 1637-1737 kan utläsas utskeppningsorter för fjäder och dun. Gåsfjädern kan här ej skiljas från annan fjäder, men av belägenheten att döma bör man i huvudsak kunna sluta sig till, att det gäller nämnda vara och inte exempelvis fjäder från vilda fåglar. I tabell XI redovisas skånska städer med fjäderexport.

Tabell XI. Skånska städer med fjäderexport. Källa: Boëthius-Heckscher 1938, s. 243, 266, 271, 450, 563.

1685:	Malmö	3 skålp 6 lisp 7 m fjäder
	Landskrona	1/2 lisp fjäder
	Helsingborg	7 1/2 lisp fjäder
1724:	Ystad	25 tunnor fjäder
	Malmö	8 lisp fjäder
1725:	Ystad	43 tunnor fjäder
	Malmö	5 tunnor fjäder

Tabellen vill i första hand visa, i vilka delar av Sverige som gåsskötseln givit upphov till ett visst överskott av fjäder, som även kunnat återspegla sig i en viss export. Vi finner, att det uteslutande är fallet för södra och västra Skåne. Kvantiteterna är mycket små och den totala avsaluproduktionen måste i första hand sättas i relation till tänkbara avnämargrupper utan egen produktion inom det egna landet. Borgarklassen framstår som enda tänkbara större avnämare, eftersom gåsskötselns omfattning i städerna i förhållande till folkmängden varit ytterst ringa, medan andra företrädare för de högre ståndens kultur, adel och präster, i regel haft en betydande fjädertäkt genom de gäss, som levererades i arrende resp. kvicktionde. En relativt betydande import från utrikes orter till mellan- och sydsvenska hamnstäder norr om Skåne under 1600- och 1700-talen⁴¹ skulle kunna bekräfta det sagda och tolkas, som att borgarna i hela landet inköpt fjäder, i Skåne genom bönderna inom provinsen och i övriga landet huvudsakligen genom import utifrån. I Skåne har bönderna dock ogärna sålt trots stor efterfrågan.

Den enda hittills gjorda lokala undersökningen, där fjäderimporten i äldre tider beröres, gäller Simrishamn. Stadens handel med den kringliggande landsbygden ger dock inte stöd för den ställda hypotesen, eftersom den totala införda kvantiteten fjäder enligt tullräkenskaperna 1798 endast uppgick till 28 skålpund.⁴² Simrishamn var dock en obetydlig stad med stark agrar prägel, varför typexemplet kan vara missvisande. För uppfattningen, att handel med gåsfjäder och -dun skulle vara vanlig i Skåne vid denna tid, talar N. H. Sjöborg, som vid en uppräknig av vad som kunde exporteras omnämner dun.⁴³ När det gäller förhållandet vid herrgårdarna, kan nämnas som exempel Tosterup i Ingelstads härad. Där slaktades 1795-1832 årligen 50-100 gäss och däröver, men ingen fjäder såldes.⁴⁴

Även i övriga delar av landet har en viss avsalu av gåsfjäder förekommit och den betalades bra. För Ölands del skriver Petter Åhstrand 1768: "Av denna slags avel, säljes årligen någon del till Karlskrona, Kalmar och Västervik. I synnerhet är fjädern begärlig."⁴⁵

År 1894 säges följande i ett varulexikon rörande världshandelns stora fjäderexportörer: "Gåsfjäder erhålles förnämligast från Ryssland, Polen och Nordtyskland, som årligen exporterar stora kvantiteter till övriga europeiska länder."⁴⁶

Ehuru sedan gammalt en viss export av fjäder förekommit från Tyskland,⁴⁷ visar Hausväterlitteraturen från 1700-talet, att gåsens produkter, däribland fjädern "dienten vorzugsweise zur Deckung des eigenen Bedarfs und kamen selten auf den Markt".⁴⁸

För Danmarks del omtalar traditionsuppteckningarna, att gåsfjädern primärt producerades för att täcka gårdens eget behov. "Nogle hævder, at det i Virkeligheden var for Fjerenes og Dunenes Skyld, at der blev holdt Gæs."⁴⁹ I de danska städerna var dock efterfrågan på gåsfjäder stor och behovet har man till största delen måst täcka genom inköp från landsbygden. "Byhusmødre, der ikke havde Gæs, maatte se sig godt for ved Indkøb af Gaasefjer...; det var betryggende, hvis man kunne købe direkte fra Bekendte paa Landet."⁵⁰

Gåsfjäders användning. Dunsängen

En handbok i gåsskötsel från 1852 omtalar, att man av varje slaktad gås får ungefär 1/4 - 1/2 skålpund fjäder⁵¹ (1 skålpund = 425 gram). Den lägre siffran överensstämmer med vad Signe Forsberg omtalar från Albo härad i Skåne, nämligen att 4 gäss lämnade en mark fjäder och 16 stycken en mark dun⁵² (mark är här synonym till skålpund). I uppteckningarna omnämnes sällan den exakta kvantiteten, och ej heller göres någon åtskillnad mellan fjäder och dun. Endast i ett par fall från Skåne finnes uppgifter om den erhållna mängden. Från Löderups socken i Ingelstads härad uppges denna vara 1/2 skålpund per gås⁵³ och från Holmby, Frosta härad hela 2, 3 skålpund.⁵⁴ Även om man kan räkna med, att gässen i samband med en mera planmässig avel blev allt större, är sistnämnda uppgift orimligt stor. Om man räknar med ett medeltal på 20-30 djur vid en slakt, kan man räkna med att en genomsnittlig årsproduktion under perioden 1870-1920 hållit sig kring 10-15 kilo fjäder och dun.

Gåsfjäder och -dun hänföres som handelsvara till de animaliska substanserna bland stoppningsmaterialier.^{54b} Efter det huvudsakliga användningsområdet kan produkten närmast inräknas bland bolstermaterialierna, då den utgjort stoppning i sängbolstrar och dynor till bänkar och stolar. Av dessa har vi endast anledning att behandla det först nämnda, då de åtgångna kvantiteterna till fyllnad i smärre dynor varit av helt underordnad betydelse. Från sydvästra Skåne skriver N. Hans-

son: "Som fjäderproducenter spelade dock gässen den största rollen. De voro oundgängliga i en tid, då sängkläderna utgjordes av med fjäder fyllda dynevar."⁵⁵

Sängbolstrarna kan uppdelas i tre typer med avseende på funktionen: 1. Räckebolster att ligga på, 2. Dyna eller bolster med dun i som värmande täcke, 3. Huvuddyna (kudde). Sammantaget utgör dessa tre typer, ibland med flera uppsättningar samtidigt, den så kallade fullständiga dunsängen.

I traditionsuppteckningarna finnes, endast från Skåne, exakta mått på, hur mycket en bolster skulle innehålla. Från Everlövs socken, Torna härad omtalas, att det till en överdyna åtgick 4 kg minst, till en underdyna 5 kg och till en långdyna (huvudkudde) 2 kg.⁵⁶ Av vad som tidigare sagts om fjädertäkten, skulle det behövas fjäder efter minst 25 gäss för en enda underdyna.

Från Albo härad uppger S. Forsberg ännu större kvantiteter i sängarna. Till överdynan i en tvåmanssäng åtgick 20 marker gåsfjäder, till underdynan 32 och till huvuddynorna 5 marker vardera.⁵⁷ Till denna säng behövdes fjäder efter 248 gäss.

Från Danmark uppges, att det i en dyna helst skulle vara 12 pund gåsfjäder.⁵⁸ År 1796 räknade L. M. Wedel med, att det till en dunsäng åtgick fjäder efter 200 gäss. Därefter gör han följande beräkning: "Og i en Stad, der indeholder 50.000 Mennesker, maa man altsaa have Fjeder af 10 Millioner Giæes."⁵⁹

I några av landskapslagarna förefinnes termen bolster. Detta kan dock inte tas som uttryck för att företeelsen hade någon större spridning under medeltiden, tvärtom står det klart, att det rört sig om ett ytterst begränsat bruk inom samhällets yttersta toppskikt, där bolstret betraktades som en dyrbar lyxvara.⁶⁰ Bolstrar har dock redan under medeltiden utgjort handelsvara långt uppe i Svealand.⁶¹ Allmänt i bruk har den dock inte varit hos borgarståndet ens omkring år 1500.⁶² Först en bit in på nämnda århundrade har det antagits, att dunbolstret från söder fick en mera allmän spridning inom den mobila kulturen.⁶³

De medeltida beläggen för bolster synes avse endast under- och huvudbolster. Överbolster däremot synes i Norden vara en innovation från 1500-talet. "Klare bælegg fra no. middelalder for at overdyner har vært mangler. Bruk av overdyne spredte sig i 1500-årenes Da. og først atskillig senere ellers i Norden. De er gjennomgående behovet for et bløtt underlag i hvileleiet el. til å sitte på som utgjorde markedet for fjær og dun i middelalderen."⁶⁴

I Sydsandinavien, det gammaldanska området, fick företeelsen småningom en spridning till allmogen samtidigt som dunbädden antog mera överdrivna dimensioner. Från 1600-talets

Själland heter följande om adelns landbor: "Indboet er næsten overalt fattigt og uden Værdi, bortset fra Fjerdynerne hvoraf der er mange flere end jeg har set i noget andet Land."⁶⁵

I en dansk källa från 1700-talet heter det också: "Gaasen er næsten uundværlig for os Danske, især for dens Fjeder til Sengeklæder."⁶⁶

Norr om Hallandsåsen kom dunbädden i bruk hos allmogen först under 1700-talet, vilket framgår av A. G. Barchæus' resa 1773, då han skriver: "Sköna sängkläder begynna bliva allmänna i Söder-Halland: köpas från Skåne till 16 styf. skålp. för fjädern."⁶⁷ I norra delen av landskapet kvarstod däremot en äldre typ av bädd, som A. Tidström 1746 beskriver på följande vis från Frillesås socken i Fjäre härad: "Äger han [bonden] icke ringaste fjädersängkläder att ligga på. Deras hederligaste brudsäng är något halm i sängen, varpå bredes ett lakan, en liten puta under huvudet, en duk och ett randigt täcke att breda på sig."⁶⁸

Söder om Hallandsåsen ägde allmogen som regel dunbolstrar både till gästsängen och den egna bädden. Linné skriver: "Sängkläder hade vi allestädes i Skåne haft de mjukaste och härligaste, som vida övergå sängkläderna upp i Sverige. Täcken enen voro merendels stoppade av ejderdun, alltså varma och lätta. Bönderna brukte sina dunbäddar, även mitt i sommaren."⁶⁹ I Rörums socken, Albo härad berör Linné även bädden, då han skriver: "Dunbäddar brukas här till sängtäcken i alla sängar, så besvärliga om sommartiden, som gagneliga om vintern."⁷⁰

Som exempel på att den gamla politiska gränsen mellan Småland och Skåne även kunnat utgöra en kulturgräns mellan Norden och kontinenten, anför N. -A. Bringéus en notis i C. Rudenschölds resa söderut år 1811. Kommen till gästgivargården i Fagerhult, Norra Åbo härad fick resenären se "ett särskilt bruk, som skåningarna bruka, nämligen att ligga med bolstrar på sig i stället för täcken".⁷¹

Dessa överbolstrar finnes dock även belagda norr om den gamla riksgränsen i prästgårdsmiljö, då Samuel Ödmann beskriver sängarna i gästkammaren i Vislanda prästgård i Allbo härad, Småland: "Sängkläderna bestodo av tre de förträffligaste dunbäddar... Två av dem tjänte till underbäddning... den tredje dunbädden tjänte till täcke."⁷²

Överbolstret har aldrig uppträtt som enda bolster, utan synes alltid ha kompletterat underbolstret till en fullständig dunsäng. Utbredningen av detsamma kan alltså samtidigt visa utbredningen av den fullt utbildade dunsängen. Emilie von Waltersdorff skriver 1931, att fjäderbolster som täcke förutom i Skåne endast har haft en sparsam utbredning i Halland och Väs-

Fig. 24. Ett kontinentalt kulturdrag i den skånska allmogekulturen utgjorde dunsängen. Här paradrum från Västslovakien. De många bolstrarna är fyllda med gåsdun. Slovakiska Nationalmuseet, Martin.

tergötland.⁷³ Till detta måste dock läggas Öland och Gotland. P.A.Säve skriver: "Fjädern samt de mjälla dunen användes omsider till svällande sängkläder och halv alns tjocka pådynor vilka allmogen brukar i stället för täcken."⁷⁴

Rörande dunsängens utbredning i Sverige inräknar även Sam Owen Jansson den bland de kontinentala kulturdrag, som gjort halt vid den gamla riksgården mellan Danmark och Sverige.⁷⁵ Detta uttalande kan, som nämnts, blott stå för ett allmänt bruk av dunbädden i dess helhet, eftersom gåsskötselⁿ har haft en mera vidsträckt utbredning, där man genomgående tillvaratagit fjädern.

Inom de högre ståndens kultur finnes talrika exempel från Syd- och Mellansverige på att fjäderbolstrar, räckebolstrar och fjäderfyllda huvuddynor varit vanligt förekommande i äldre tid.⁷⁶ Från Hälsingland säger O. Broman till och med, att den förnämsta orsaken till den sparsamt förekommande gåsskötselnⁿ var "mera för fjädrarnas skull, än för köttet och äggen".⁷⁷

Sammanfattningsvis kan dock konstateras, att dunsängen i

nordisk allmogemiljö utanför det gammaldanska området antagit mera begränsade former och endast på några håll i Västergötland och på Öland förekommit i fullständig form. I stället har vikingatidens sängvanor längre norrut hållit sig kvar med förvånansvärd seghet.⁷⁸

Vid behandlingen av dunbolstrets förekomst i social miljö är det först nödvändigt att göra en åtskillnad mellan de olika sängar, som kunde ingå i ett hem. I första hand har vi att taga hänsyn till följande sängar: 1. Husbondens och hans hustrus vardagssäng, 2. Barnens och tjänstefolkets sängar, 3. Gästsängar och sängar vid publika tillfällen i livets festcykel.

Vid beskrivningen av vardagssängen tas här till behandling vintersängen, eftersom man om sommaren ofta har utbytt ifrågavarande sängkläder mot lättare. För husbonden och hans hustru omtalar traditionsuppteckningarna från hela Skåne och södra Halland bruket av räckebolster som allmänt i bondgårdarna. Överbolster omtalas däremot inte lika ofta. Fjäderdynor i barnens sängar var även i Skåne snarare undantag än regel. "På bolster låg endast far och mor i huset och bättre främmande."⁷⁹

Tjänstefolket har som regel varit hänvisade till sämre och kallare rum än övriga hushållet, varför varma sängkläder där varit en nödvändighet. I Skåne visar det sig också, att denna grupp både hos bönderna och på större jordbruksenheter ofta haft bolstrar i sängarna. Detta har inte varit fallet i övriga delar av landet utom i södra Halland. P. von Möller menar t. o. m., att denna skillnad i tjänstefolkets sängvanor varit en av orsakerna till att gåsskötseln under 1800-talet ej gick tillbaka lika kraftigt längst i söder. "I senare tider hava, genom laga skiften och utmarkernas uppodlande gåshjordarna berövats sina betesfält. Men i Skåne och södra Halland, var est de ogifta tjänarna hava oeldade sovrums och sängkläderna allmänt bestå av fjäderbolstrar och överdynor, utgör gåsfjädern ett nödvändigt husbehov."⁸⁰ Att även överbolstrar förekom hos böndernas tjänstefolk på den skånska slättbygden före skiftena, ger N. G. Bruzelius uttryck för, då han skriver: "Såväl husbondbolster som tjänare nyttjade i stället för täcken, tjocka med fjäder stoppade dynor."⁸¹

Enahanda var förhållandet vid undersökningsperiodens slutskede på sina håll i Skåne. "1916-20 hade jag plats som piga på en stor gård på 70 tld, då hade jag fjäderdyna som överdyna och en fjäderdyna under."⁸²

På större gårdar har tjänstefolket ofta haft en god bäddstandard. Från en större gård i Smedstorps socken, Ingelstads härad berättar drängen, att hans bädd 1908 bestod av både ett par fjäderkuddar som underdyna, underlakan och överdyna.⁸³

På bondgårdarna var dock ofta bolstrarna till tjänstefolket av sämre beskaffenhet. Från Skurup, Vemmenhøgs härad omtalas i drängkammaren kasserade dynor med sliten fjäder.⁸⁴ Om tjänstefolket ville ligga bra, kunde de själva köpa fjäder, vilket omtalas från Brunnby socken, Luggude härad.⁸⁵ Analoget med vad vi tidigare sagt, fanns fjädern sällan till salu hos inhemska producenter utan det var utländsk fjäder, vilken såldes av fjäderhandlare.⁸⁶ Från Västra Kärrestorp, Oxie härad omtalas, att pigorna hade sängkläder i lön, vilket bör ha betytt att fullvärdiga bolstrar även fanns där.⁸⁷ I andra fall förnekas fjäderbolstrarnas användning i denna socialgrupp. Man får där förmoda, att tjänarna fått hålla till godo med vegetabiliska substanser såsom surrogat för fjädern.

I traditionsuppteckningarna jämfördes ofta tjänstefolkets bädd med de obesuttnas. I motsats till böndernas pösande dunbäddar omtalas t. ex. från Vemmenhøgs härad husfolkets och arbetarnas bolstrar med hönsfjäder eller gammal sliten fjäder.⁸⁸

En behandling av dunbolstrets förekomst får inte endast inskränkas till vardagsbädden, eftersom sängkläder i det gamla bondesamhället liksom inom den mobila kulturen ej endast betraktades ur nyttosynpunkt utan även ur prestigesympunkt. Det sistnämnda baserat på att de representerade ett stort värde som kapitalplaceringsobjekt, som inte var avsett till förbrukning i vardagssängen.

Sängkläderna förvarades i kistor eller i en uppbäddad paradssäng. Allmänt för dessa sängkläder och andra dyrbarheter var, att de skulle beskådas av besökande, även om de förvarades nedpackade. Nicolovius omtalar från Söderslätt vid början av 1800-talet, att i bärstugan eller sommarstugan ("det största i bondens hus varande rummet, som är utan kakelugn och således endast om sommaren kan bebos") förutom en väl uppbäddad parsäng och andra inredningsdetaljer även fanns en mängd kistor. "Då något fruntimmer kom, som gjorde sitt första besök, öppnades dessa kistor och den främmande skulle bese deras innehåll stycke för stycke."⁸⁹ Husets förråd av sängbolstrar och andra sängkläder grundlades i och med hemföljden. Gåsfjäderbolstrar som obligatoriskt inslag i denna omtalas endast från de gammaldanska landskapen. I Skåne gäller detta ända upp i Göingebygden.⁹⁰ Till en fullständig hemgift i Ingelstads härad i Skåne hörde enligt Bruzelius bl. a. två kistor med dynor och täcken.⁹¹

I traditionsuppteckningarna omnämnes hemgiftens storlek antingen i kistor eller i antal. Från Järrestads härad uppges t. ex., att den samlades i sju kistor till de sju barnen och från Oxie, att varje son eller dotter skulle ha minst en kista full med fjäderbolstrar.⁹²

Räknat i antal uppges från Albo härad, att det för varje flickas hemgift krävdes minst en bruddyna (bruddynan) och två kuddar

som utstyrsel till brudsängen. För övrigt berodde det på om hemmet var rikt eller fattigt.⁹³ Från Hov, Bjäre härad uppges, att burgna flickor skulle ha minst sex bolstrar (därav tre av ylle till överdynor och tre av linne till underdynor), dessutom tolv kuddar (sex långa och sex korta).⁹⁴ Något mindre antal omtalas som lagom från ett fjärdingshemman i Onsjö härad: fyra ovandynor och fyra underdynor samt tre långkuddar och två småkuddar till örngotten.⁹⁵

Under 1900-talet avtog fjäderbolstrarnas betydelse i sydligaste Sverige, även om det på vissa håll fortfarande talas om att fjädern sparades till hemgiften. Från Allerum i Luggude härad heter det: "Hade man inga giftasvuxna döttrar, kunde det bli fjäder över att sälja, sedan man själv tagit för eget behov."⁹⁶

I det övriga Sverige omtalas från 1800-talets senare hälft ytterst sporadiskt, att man kunde ha fjäderbolstrar i hemgiften. Det var där ingen skam att sakna sådana däremot. Endast från Gotland omtalas företeelsen såsom allmän och obligatoriskt ingående i brudens värring.⁹⁷

Brudsängen bäddades med brudens hemgift. I Skåne innebar det hos åbodöttrarna en myckenhet av bolstrar och dynor. I sydöstra Skåne var därför "hög som en bruasäng"⁹⁸ ett stående uttryck. Brudsängen skulle vara bevis för social och ekonomisk status. Från Vemmenhögs härad heter det: "Den stod högt uppbäddad med fjärdynor, ju högre desto bättre, mera aktningvärd och storartad, till gästernas beskådande.... Den skulle visa vad man var för några."⁹⁹ Utanför Skåne är denna myckenhet av fjäderbolstrar i brudsängen en sällsynthet; vid denna tid även hos de högre stånden.

Barnsängskvinnornas bädd och sorgesängen följde med största sannolikhet samma mönster, vilket för allmogens del i Skåne betydde en extraordinär dunbädd. Källmaterialet därom är ytterst bristfälligt.¹⁰⁰ I detta sammanhang kan nämnas, att även vaggan i södra Skåne kunde innehålla en dunbolster.

De yttersta möjligheter, som hos allmogen stod till buds i fråga om bolstrar och andra bättre sängkläder, kommer fram vid en beskrivning av fördelssängens (d. v. s. de sängkläder som änkan eller änkingen hade rätt att undantaga från oskiftat bo) utseende. Den har ofta utgjort en mångdubbling mot vad man i normala fall ansåg vara en komplett bädd. Man kan här peka på likheten i sammansättningen av hemgiften och fördelen.¹⁰¹

En annan extraordinär uppbäddad säng utgör gästsängen belägen i finrum, kistekammare o. dyl. För bestämmande av fjäderbolstrets utbredning ger en undersökning av denna sängs innehåll det säkraste beviset. I allmogemiljö har en eller flera fjäderbolstrar förekommit i gästsängen i större delen av landet. Största frekvensen har synbarligen bruket haft i de

gammaldanska landskapen och Västergötland. Inom dessa områden har också beståndet ofta utgjorts av ett flertal dynor och bolstrar i varje gästsäng. Inom gåsavelns intensivområden har stoppningen i första hand naturligtvis utgjorts av gåsfjäder.

Även i den borgerliga miljön vid 1800-talets mitt var mycket sängkläder ett tecken på välstånd och man strävade även här efter att få den uppbyggda sängen så hög som möjligt.¹⁰² Här gäller det dock inte stoppning med gåsfjäder (se nedan).

Fyllnadsmaterialet integrerar i ett socialt mönster, där bolstrar värderats efter fjäderns art. Ejderdun har ansetts som det bästa. "Dun och täckfjädrar från gås, anka och höns användes dock mer än ejderdunet, i följd av dessas lägre pris, till fyllning i sängkläder. Av dessa värderas gåsdunet högst, emedan det är mjukast och mest elastiskt. Av mycket mindre värde än gåsdunet är ank- och hönsfjäder, som är tungt och styvt."¹⁰³ När det gäller gässen, har dunet merendels gått till överbolstrar, medan huvud- och underbolstrar fyllts med täckfjäder och någon gång med hönsfjäder. Det sistnämnda dock ett surrogat medan ankfjäder däremot ansetts utgöra en godtagbar ersättning.

Där vi konstaterat fjäderbolstrar hos tjänstefolket, har innehållet i överdynan utgjorts av gåsdun, medan troligen underdynan i regel innehållit hönsfjäder. Hos husmän och torpare har ofta fjädern fått ersättning i andra typer av fyllnad, en dyna med hönsfjäder har där utgjort en lyxartikel.

Norr om Skåne och södra Halland har man på grund av de ekologiska betingelserna ej nedvärderat annat fyllnadsmaterial i förhållande till fjäder. Anna-Maja Nylén har betonat denna ekologiska aspekt, då hon skriver: "Tillgången till alla dessa fyllningar i bolster och madrasser är beroende av tillgången på råvaran. Renhår och älgår är lättast överkomliga i Nord-sverige, men de har även exporterats söderut. Gås- och höns-avel har mycket sent spritt sig ovanför de sydligaste landskapen och endast till mera välsituerade socialgrupper. Bolster fyllda med dun eller fjäder finns därför i sydsvensk allmogemiljö redan på 1600-talet, men i övrigt endast i slotts-, herrgårds- och välbeställd stadsmiljö. Dun kan också fås från vilda fåglar. Den som i första hand kom i fråga för detta ändamål var ejdern. Tillgång till sådan fjäder- och dunfångst har alltså även lokalt kunnat gynna förekomst av dun- och fjäderbolster. I Småland har man fyllt bolstrar och madrasser med svinhår. Även kaveldun och ängsull har brukats."¹⁰⁴

För denna undersökning behöver uppräknigen kompletteras på en punkt, då man i den borgerliga miljön redan under 1800-talets sista decennier i stor utsträckning hade övergivit stoppning med fågelfjäder. "Bolster och kuddar voro vanligen stoppade med flock, små klippta tyglappar, ibland förekom emellertid också dun, där sådan kunde samlas, exempelvis vid Sö-

derfors bruk [Uppland]. "105

Att ligga på fjäder, speciellt hönsfjäder, har enligt folktron kunnat medföra vissa olägenheter. "Allgemein ist die Meinung, dass Menschen auf F:n nicht leicht sterben können."¹⁰⁶ Ehuru denna föreställning varit känd både i Danmark och Skåne¹⁰⁷ och kanske bidragit till böndernas förakt för hönsfjäder, har nödvändigheten dock medfört, att obesuttna och tjänstefolk nogsamtt tillvaratagit all överkomlig hönsfjäder.

Rent materialmässigt har hönsfjäders ansetts mindre god: "Hönsfjäder anses som en simpel vara och visserligen är den betydligt sämre än gåsfjäder, men detta hindrar dock ej, att den är fullt användbar, synnerligast i blandning med sistnämnda."¹⁰⁸ Detta är synen på varan hos en, som omhuldade hönskötselns främjande. Ur handelsvarusynpunkt slutligen har naturligtvis de vegetabiliska substanserna betraktats som surrogat.

Inom de högre ståndens kultur hade redan omkring 1870 annat fyllnadsmaterial än gåsfjäder blivit det vanliga i bolstrarna. Under 1800-talets sista årtionden började i denna miljö bolstrarna ersättas av andra mera lättskötta sängkläder. Detta förhållande slår helt igenom vid sekelskiftet 1900: "90-talets stora hygieniska nyvinning var järnsängen med resårbottnen och tagelmadrass."¹⁰⁹ Hos allmogen försvann fjäderbolstrar som täcke fortare än de s.k. räckebolstrarna. De förstnämnda hade i allmänhet försvunnit redan kring sekelskiftet 1900. När det gäller det totala upphörandet av nyanskaffning av fjäderbolstrar, så ger det tidigare insamlade uppteckningsmaterialet inga direkta upplysningar. Därför utsände Folklivsarkivet i Lund i juli 1973 en frågelista nr 153 kallad Fjäderbolstrar, där detta direkt efterfrågas. Av svaren framgår, att den skånska allmogen avlade bruket från c:a 1900 och fram till 1930-talet med en viss koncentration till 1920-talet. Här bekräftas också, att överdynan försvann fortare och någon nyanskaffning torde inte förekommit efter det första världskriget.

Sammanfattning

I detta kapitel har visats, att gåsfjäders i Skåne ända fram till början av 1900-talet i huvudsak anskaffats enligt självhushållningsprincipen. Detta var naturligtvis inte en absolut regel - en viss handel har påvisats. Även för Danmarks del gäller det nu sagda, medan man i de gammalsvenska landskapen på sina håll avyttrade icke obetydliga mängder gåsfjäder. I äldre tid har städernas befolkning utgjort den viktigaste handelspartnern.

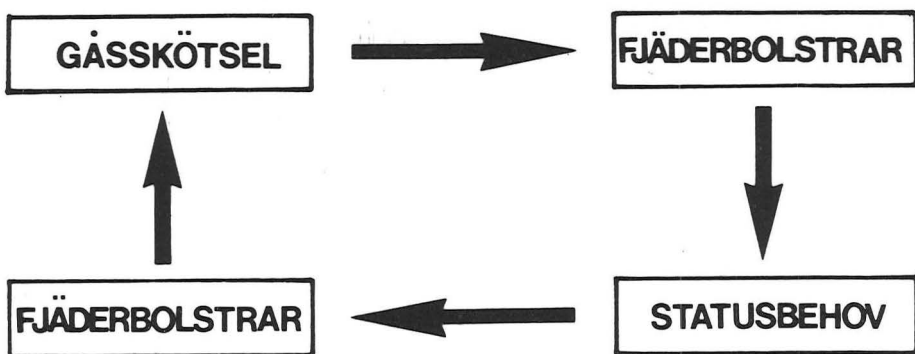

Fig. 25. Kretslopp gåsskötsel - fjäderkonsumtion.

Gåsfjäderkonsumtionen hänger i första hand samman med dunsängens förekomst. Detta beror på en värdering, som i sin tur kan ha återverkat på gåsskötselns intensitet. Gåsdunfyllning i bolstrar har varit en statussymbol t. ex. för den skånska allmogen. Innehav av gåsfjäderbolstrar värderades högre än de kontanter man kunde få vid försäljning av fjädern. Gåsfjäderbolstrarna kan förmodas ha förorsakat ett slags kretslopp, som kan illustreras enligt fig 25.

Efterfrågan på gåsfjäder var alltså stor inom den mobila kulturen, men allmogen sålde ogärna; detta inte på grund av att fjäderbolstrarna i den utsträckning de förekom var en nödvändighet utan på grund av kulturella betingelser (normer och värderingar).

De icke gåsproducerande befolkningsskikten, främst i städerna, övergav tidigast gåsfjäderbolstrar för andra sängkläder, medan allmogens bolstrar i första hand i Skåne men även i stora delar av Syd- och Mellansverige ännu ett stycke in på 1900-talet integrerade i ett socialt mönster som en statussymbol i gästsängen. Skåne har inte bara varit landets rikaste textilprovins, utan även i fråga om allmogens sängkläder skiljer sig alltså landskapet från förhållandet i det övriga landet och i stället utgjorde Skåne en utlöpare av kontinenten även i detta sammanhang.

I kapitlet har också behandlats tillvaratagandet av s.k. somrargods. Hos allmogen i Sverige kan företeelsen påvisas i ytterst ringa omfattning. Detta trots en stark propaganda t. ex. under frihetstiden. I Skåne fanns bruket i ett par fall en bit in på 1900-talet, vilket skulle kunna förklaras med att gåsfjäderfyllda dunbolstrar där i högre grad än på andra håll i Sverige togs som synliga bevis för hushållets sociala och ekonomiska ställning.

V. Köttkonsumtion

Även om vi i föregående kapitel kunnat påvisa, att produktionen av fjäder i många fall varit mycket betydelsefull och ofta även omtalas som den yttersta anledningen till att man hållit gäss, har dock huvudprodukten vid gåsskötsel i Nordeuropa utgjorts av köttet. Dessutom har tamgåsen givit hushållsfett, blod, småmat och en del andra biprodukter, vilka dock p. g. a. den ringa betydelsen för produktionssystemens utformning i detta sammanhang lämnas åsido.¹

I föreliggande kapitel skall behandlas orsakerna till att brukningsenheter av olika storlek framalstrat gåskött - antingen vid fullständig skötsel eller genom anskaffande av ägg-gässlingar vid olika tidpunkter på året. Köttproduktionens syfte kan därvid vara antingen att täcka ett eget konsumtionsbehov, att ge hushållet en biinkomst i reda penningar genom försäljning eller en kombination av dessa båda orsaker.

Frågan om orsaken till köttproduktionen hänger nära samman med förhållandet förråds-färskkonsumtion, som i sin tur är en spegling av relationen natura-penninghushållning. Slutligen kan också frågan till stor del sägas gälla motsättningen landsbygd-stad; detta både vad gäller näringsstruktur och livsmönster. Vi kommer här att märka betydelsen av en festseds spridning (Mårtensgåsen), som en ytterst viktig faktor för produktionen.

Egenkonsumtion- avsalu efter 1800-talets mitt

När det gäller födans ekologiska anpassning, finner man ofta, att den rumsliga och sociala produktions- och konsumtionsmiljön ingalunda alltid har varit identiska. Man kan för de boskapsskötande provinserna peka på smöret.² I slättbygderna från 1800-talets mitt och framåt har man här även stor anledning att inbegripa gässen. Det stora flertalet uppteckningar från hela Sverige omtalar att gåsköttsproduktionen hos allmogen primärt var avsedd för avsalu. Där obesuttna och småbru-

kare hållit gäss fram till slakt, omtalas i många fall, att man inte nåndes behålla en enda gås själv, medan bönderna som regel behållit en eller två gäss för eget behov.

Hur man förfarit med gåsköttet på herrgårdar går p. g. a. materialbrist inte lika säkert att säga. I en del fall nämnes dock, att stora mängder gäss förbrukades vid herrgårdarna. Att även en inte obetydlig försäljning kunde förekomma, framgår av anteckningar från 1860- och 1870-talets Börringekloster, Vemmenhög's härad i Skåne.³ Ett annat stickprov visar, att en storgård i Malmö förutom till eget behov dels avyttrade till släkten, dels sålde gåskött.⁴

I ett antal tidiga uppteckningar från Skåne, Västergötland och Dalsland omtalas, att flertalet eller t. o. m. alla de slaktade gässen behölls för egen förbrukning. Uppgifterna gäller allmog och tiden nära efter 1800-talets mitt. I ett par fall omtalas även, att produktionsinriktningen genomgått en förändring från egenkonsumtion till avsalu.

"I min mors hem slaktades om året 20 st gäss och alla användes i hushållet. . . Under den tid, jag minns, då man köpte gässlingar, behölls i regel en gås." (EU 33085, S. Åsbo, Kvi-dinge.)

"Förr när gässen användes huvudsakligen för eget behov, slaktades i början av november. ." (EU 27726 Bjäre. Hov.)

"I min fars och mors föräldrars tid d. v. s. omkring 1840 såldes aldrig gässen utan åtos upp hemma i var bondgård, där man hade sådana. Men senare eller omkring 1870 begyntes sälja gässen till Hälsingborg." (EU 28172. Luggude, Väsby.)

"30 gäss slaktades och alla användes i hushållet. Inga rökades utan de torkades vid 'kaka-lonen'. Ett par gäss skulle vara hela [ostyckade] för att användas till gillesmat." (EU 3475 Bara härad allm.)

"På farfars tid förbrukades nog det mesta av gåsuppfödningen inom det egna hushållet." (LUF 18610 Järrestad, Ö. Nöbbelöv f. 1877.)

"I äldre tider både här i orten och på de flesta platser i Skåne fanns i alla gårdar gäss, som bönderna själva slaktade och i de flesta fall behöllo både kött och fjäder." (EU 13266 Ing-elstad, Borrbj.)

"En 30 gäss kunde slaktas till Michelsda. De såldes aldrig utan åtos upp hemma." (EU 974 Ingelstads härad, allm.)

"Mor (född 1851) var jungfru på Söderslätt, . . . Ofta hade man 40-50 gäss. ett år över 60. Aldrig sålde man några. Det var på 1860-talet." (LUF 18617 Torna. Vallkärra f. 1893.)

Sistnämnda citat kan kompletteras med en uppgift hos Pehr Jonsson, att det på Söderslätt fanns gårdar, där man årligen för eget behov slaktade 20-50 gäss.⁵ En annan tryckt uppgift avseende 1850-talet återfinns hos S. Forsberg: "Inga gäss såldes vid den tid, varom det här är fråga, utan alla användes för det egna hushållet."⁶ Längre fram i tiden avviker Öster-

len från det övriga Skåne så till vida, som det ännu en bit in på 1900-talet var vanligt att låta flera gäss ingå i vinterförråden. Till ovannämnda belägg för egenkonsumtion av gåskött kan fogas ett från Gotland. P. A. Säve omtalar från seklets mitt, att allmogen konserverade gåsköttet till sommarmat.⁷

Hur förhållandet egenkonsumtion-avsalu var i äldre tid behandlas längre fram i detta kapitel. Då framgår också vilken giltighet nu nämnda övergång från i huvudsak egenkonsumtion till avsalu haft. Dessförinnan skall här behandlas gåshandelns utformning och köttets konsumtion i fråga om förråds- eller färskvarukonsumtion.

Handeln med gåskött

Gässen såldes så gott som uteslutande nyslaktade, plockade och urtagna men ej styckade. Försäljningen skedde så fort som möjligt efter slakten, ofta redan dagen efter. Utbudet var synnerligen säsongbetonat, oftast dagarna före Mårtensafteon (10/11) samt i en del fall dagarna före jul.

De gäss som såldes, gick i första hand till städerna. Vanligaste sättet i hela landet var därvid, att bönderna själva utbjöd gässen på torgen. I trakter med mycket gäss förekom också, att uppköpare körde omkring på landsbygden och köpte upp djuren. Detta var för producenten ett mera bekvämt sätt, men den ekonomiska vinsten blev mindre. Ett exempel på en sådan handel via mellanhänder lämnar följande uppteckning från Bara härad i Skåne: "Men gässen sålde di, änskönt om di hade tjugo eller trettio. Här va gåsa-manna [som] gick omkring och köpte hela lyngor med gäss och sålde i städerna."⁸ Denna form av uppköp förekom även i Västergötland och på Gotland liksom i hela Skåne. Ett sätt som framför allt omtalas i de senare uppteckningarna gällande sekelskiftet och därefter var att sälja kropparna till etablerade slaktare eller vilthandlare i städerna. I en del fall omtalas även, att gåsuppfödare kunde ha en mera säker avsättning för gässen genom att utan mellanhänder leverera till tidigare avtalade hushåll. Detta förekom på olika håll i landet och från Över-Tjurbo härad i Västmanland heter det: "Liksom att man hade, var och en, sina smörställen [smörkunder] i stan, så hade man sina gåsställen."⁹ Slutligen kan nämnas, att för hela landet betydande kvantiteter gäss köptes upp av hotell och restauranger i städer och samhällen.

När det gäller konsumenternas belägenhet i förhållande till producenterna, så omtalas i ett stort antal uppteckningar endast, att gässen kördes till (i regel med häst och vagn) staden. Därmed avses naturligtvis, att gässen kom från respektive stads omland.¹⁰ I de fall ett flertal städer legat inom några mils omkrets har ofta den stad, som haft den största köpkraf-

Fig. 26. Alltsedan 1800-talets senare hälft har det mesta gåsköttet sålts i färskt tillstånd. Gåsförsäljning i saluhallen vid Lilla Torg i Malmö den 6 november 1951. Foto Scandia Photopress.

ten dragit till sig gåshandeln, även där producenterna kommit från områden något utanför det egentliga omlandet. Har alltså handel med slaktgäss förekommit, ehuru med olika intensitet, inom samtliga städer och ett flertal större samhällen i Syd- och Mellansverige, så är det storstäderna Stockholm, Malmö och Göteborg, som dragit till sig uppköpare i större mängder och detta ibland även långt utanför respektive stads omland. Sålunda sträcker sig upphandlingsområdet för Stockholm till Skåne, Småland, Västergötland, Västmanland och Gotland. Göteborgs upphandlingsområde omfattade Dalsland, mellersta Västergötland och norra Halland. Malmös område sträckte sig på grund av gäsavelns intensitet i Skåne inte utanför detta landskap, men omfattade även Albo och Ingelstads härader på Österlen. Denna vidsträckt handel synes främst ha blivit möjlig genom en organiserad stab av mellanhänder och järnvägarnas framväxt. 11

I detta sammanhang kan också nämnas, att de nya kommunikationsmedlen möjliggjorde en viss import utifrån av slaktade

gäss. På 1880-talet omtalas sålunda, att i Ungern slaktade gäss fördes frusna i hel vagnslast genom Tyskland och såldes på Malmö torg.¹²

Ingrid Hammarström har visat, att Stockholm både vid 1800-talets mitt och omkring 1910 i hög grad var beroende av inrikes fjärrtransporter. När det bl.a. gäller spannmål och brännvin, spelade Skåne en mycket stor roll som avsändarområde vid båda nämnda tidpunkter, även om tendensen för perioden varit nedåtgående.

Både vid 1800-talets mitt och ett halvsekel senare skedde transporter till största delen med båt, medan långvägstransporter med järnväg var av mindre betydelse. Totalt medförde alltså inte järnvägsförbindelsen mellan Skåne och Stockholmsområdet den intensifiering av handeln med lantbruksprodukter, som man kanske hade väntat.¹³

För den inomsvenska handeln med slaktgäss står det däremot klart, att järnvägarna var av avgörande betydelse. Under den period, som behandlats av Hammarström, blev också Stockholm mer och mer beroende av gåstransporterna från Skåne.¹⁴

Konsumtionstillfällena

De säsongvis utbudna gässen konsumerades så gott som uteslutande som stek till Mårten och i någon mån till jul. Denna diskontinuerliga gåskonsumtion hänger alltså samman med Mårtensfirandets utbredning, som under hela undersökningsperioden förekom såsom fast förankrad borgar- och herrskaps sed i hela landet. Hos allmogen förekom seden endast i Skåne och där företrädesvis inom den burgna bondeklassen.¹⁵ Stekt julgås omnämnes även, men då så sker, är det som regel från Skåne, blott i undantagsfall från övriga Sverige. Från Oskarshamn omtalas därvid judarna som en viktig avnämargrupp.¹⁶ Gåsköttshandeln var alltså så gott som helt och hållet styrd av färskvarukonsumtionen.

Av de gäss, som producenterna själva behöll, har enstaka gått till Mårtensfirande hos de skånska bönderna, liksom ett något större antal vid herrgårdarna. För övrigt har inte samtliga de gäss, man själv behöll, kunnat konsumeras färska, även om de inte var särskilt många, utan ett par eller några konserverats på olika sätt. Gäss, ämnade att ingå i vinterförråden, har före konserveringen styckats efter bestämda mönster. Därvid har oftast bröstet skurits ut för sig, medan det övriga köttet delats på olika sätt. I undantagsfall har även hela kroppar konserverats.

Som en del av förrådshushållningssystemet spelade det i tinor

och kar nedsaltade köttet i stora delar av södra och mellersta Sverige en avgörande roll för mathållningen under hela 1800-talet.¹⁷ I de fall gäss konserverats, har de även inbegripits i benämningen "saltmat" och saltats på samma sätt som övrigt kött med den skillnaden, att gåsköttet inte fick ligga lika länge i laken. I fråga om gåskött under perioden 1870-1920 har saltningen varit den klart dominerande konserveringsmetoden i hela Sydskandinavien. Efter saltningen genomgick brösten och ibland även övrigt gåskött en kompletterande rökning. Efter denna behandling fick köttet torka och hängdes för lagring. Det stückade, konserverade gåsköttet har allmänt gått under benämningen gåsbröst och gåshalva-sida. För gåshalvorna har som folkslig term i stora delar av landet benämningen gås(a)-fläsk förekommit.

Enbart torkat gåskött finns inte belagt från svenskt område. Däremot har detta ursprungliga förfaringssätt ända fram i nutiden förekommit på Färöarna: "Gæssene spises som tørret, raat Gaasekød."¹⁸

Slutligen skall bland konserveringsmetoder även nämnas syltade och lackade gäss. Insyltning av gås tillhör den mobila kulturen och omtalas från Skåne liksom i äldre svenska kokböcker. Därmed menas, att man kokar gäss, som sedan förvaras i krukor med buljongen och ev. fett hållt över gåsköttet. Hållbarheten vid denna konservering är dock relativt kort.¹⁹ Lackade gäss, som innebär, att gässen förvaras oplockade med inälvorna kvar och med näbb och analöppning igenlackade, har vi endast funnit omtalade i Malmötrakten och från en skånsk herrgård omkring år 1800.²⁰

Konserverat gåskött synes hos allmogen under 1800-talets senare hälft ha haft en större utbredning på Österlen än annorstädes. I en av de omtalade uppteckningarna heter det: "Saltat gåskött och saltat och torkat fårkött var mycket vanligare här i orten än fläsk till allmogens föda."²¹ Från Valleberga nr 2 i Valleberga socken, Ingelstads härad omtalar M. Hörlén, att man årligen vid Mårtenstid slaktade 20 gäss, som efter nedsaltning i balja och rökning i skorstenen införlivades i matkistan på vinden.²²

Gåsbröstat skildes ifrån, så att låren kom på den övre delen av skrovet. Detta delades så mitt i ryggen och kallades för "gåsasior". Så saltades alltihop. Sedan röktes brösten och skars upp vid behov för att liksom trillepölsan av fårslaget utgöra pålägg till smörgåsen, när det kom främmande. Sidorna var vardagsmat. De åtos dels "sjuje" d. v. s. som de var utan föregående kokning till potatis och liknande, dels kunde man, om man hade gott om yran koka det bland fårköttet i potatis-soppa, kål och dylikt.²³

Här framgår mycket tydligt den stora skillnaden mellan bröstpartiet och det övriga köttet på fågeln, både vad gäller behand-

ling och användning. De fint utskurna brösten var ofta det enda, som efter saltningen rullades ihop och röktes. Detta kunde tillgå så, att dessa omlindades med papper, för att ej bli missfärgade och hängdes i röken i den stora öppna skorstenen. De mera lättsmälta brösten har sedan länge föredragits av de aristokratiska magarna men konsumtionsmönstret har även förekommit hos allmogen, där man t. ex. nyttjat gåsbröst som färdkost.²⁴ Efter smörgåsbordets allmänare spridning efter 1880 har gåsbrösten fått en ny funktion även inom allmogens kosthåll.²⁵

Gåssidor kunde man unna sig lite oftare, även om dessa också p. g. a. den stora fettmängden och det höga näringsvärdet skattades högre än annat kött. Detta gåskött ingick ofta i den skånska allmogens sodrätter eller vad som med en nutida term kallas consommé. Det som karakteriserar denna rätt är: 1. att den tillredes genom kokning, 2. att den innefattar a)spadet, b)kokkötet, c)fettet, d) de ingående vegetabilerna. Som kokkött i denna kosttyp har på det skånska slättlandet gåssidor ofta använts. Att gåsköttet var mera lämpat än annat kött i denna vardagsrätt, sammanhänger med att det innehåller mer fett.

Från början av undersökningsperioden omtalar Frans Löfström, att man medförde gåskött på småjakter mellan Albo härad i Skåne och Stockholm. "På resan upp brukade han [skepparen] huvudsakligen ha med sig fläksidor och gåsbröst, som han på vintrarna var ute och tillhandlade sig hos bönderna i trakten."²⁶ Från Simrishamn heter det vidare i en uppteckning efter en sagesman, född 1873: "I mina pågåår exporterade spannmålshandlarna mycket gåsbröst till storstäderna. Gåsaslinka d. v. s. sidostyckena kunde man köpa för 1, 25."²⁷ Exporten från Skåne var ävenledes betydande. År 1864 exporterades 243 gäss och 94 centner gåskött (c:a 4000 kg.).²⁸

Handel med konserverat gåskött omtalas även i uppteckningar från ett par andra håll: "De saltade och torkade gåshalvorna såldes av Kållandsborna på vårmaknaden i Karlstad." I en annan uppteckning omtalas, att öländska torra, saltade gäss såldes i Kalmar.²⁹

Från norra Tyskland är de insaltade och rökade pommerska gåsbrösten (Spickgans) och de rökta gåslåren mycket berömda.³⁰ Dessa har även under 1800-talets senare hälft importerats till Sverige.

När det gäller konsumtionstillfällen för det konserverade gåsköttet, får man skilja mellan brösten och det övriga köttet. De förra har under undersökningsperioden utgjort smörgåsmat vid helger och andra festliga tillfällen inklusive julen, medan sidorna i Skåne kokats och varit en vardagsrätt när som helst under året. I det övriga Sverige har gåsköttet till stor del ätits spickat, i regel inte förrän nästkommande sommar. I många fall omtalar uppteckningarna, att orsaken till detta var till-

Fig. 27. Inom det borgerliga kosthållet har i alla tider både färska och konserverade gäss spelat en stor roll. Köksmästaren är i färd med att ta ur gäss på köksbordet. Titelblad till Paul Iverssen Kolding, Fuldkommen og konsterige Kaage-Bog, Köpenhamn 1675. (Det Kgl. Bibliotek, Köpenhamn.)

lämpningen av hushållsregeln, att man inte fick äta spickeköt-
tet, förrän göken hade galit på våren.³¹ Vi har alltså kunnat
konstatera, att konserverat gåskött hör samman med ett äldre
hushållningssystem och i det följande skall detta tagas upp till
behandling.

Mot bakgrund av självbärningsprincipen och förrådshushåll-
ningsprincipen står det klart, att förrådsgässen haft en vida
större betydelse än färskkonsumtionen. Visserligen säger A.
Steensberg sammanfattande från det medeltida gammaldanska
området, att gässen ofta konsumerades i färskt tillstånd.³²
Författaren exemplifierar med inköpslistor till drottning
Christines hovhållning 21/11 1500. Inom den nordeuropeiska
borgarkulturen har den stekta mårtensgåsen förmodligen me-
deltida tradition, även om i motsats till julgåsen i Danmark,
belägg saknas före 1500-talet.³³ I jämförelse med senare ti-
ders starka fixering kring Mårten är att märka, att i linkö-
pingsbiskopen Hans Braks hushållsordning anbefalles under
tiden från slutet av september månad fram till S:t Martins dag
gås som ständig söndagsrätt.³⁴ Dessa exempel härstammar
dock endast från de högsta skikten, där man förmodligen under
1600-talet t. o. m. kan räkna med en viss ökning av färskkon-
sumtionen av gåss. Sålunda anses för Danmarks del inom
nämnda socialskikt 1600-talet som Mårtensfirandets höjd-
punkt.³⁵

De gåss, som konsumerades under början av året och fram till
slakttiden, var naturligtvis konserverade. När Troels-Lund
omtalar, att månatligen vid Johan III:s bord åtgick 63 gåss,³⁶
måste detta tolkas så, att huvuddelen var konserverade. P. Fjell-
ström gör en jämförelse mellan nord- och mellansvenskt kost-
håll, och pekar bl. a. på att man på Gärdslösa gård på Öland
1556 konserverat 20 gåshalvor, ett köttslag, som naturligt nog
saknats i norra Sverige.³⁷ Att de högre stånden enligt tidens
sed i första hand enligt den ekonomiska litteraturen borde kon-
servera gåsköttet, framgår av Johan Risingh 1671: "Deras Kött
är gott, när det är färskt, stekt eller sudit /eller insaltat/
men helst torkat och rökt."³⁸ För 1700-talet kan nämnas, att
Kajsa Warg ger ett antal recept på köträtter av både färskt
och konserverat gåskött.³⁹

Exemplen visar, att färska gåss av ålder spelat en viss roll,
där stora mängder gåss slaktats eller ingått som skatte-, ar-
rende- eller tiondepersedel. Det är dock som regel blott ett
litet antal, som omedelbart förbrukats. Detta kan mera kon-
kret belysas av att på en sydostskånsk herrgård, Tosterup,
mellan åren 1795-1832 åtgick mellan 55 och 112 stycken gåss
årligen, varav endast 5-6 till omedelbar konsumtion medan
övriga konserverades.⁴⁰ Till Tygelsjö prostgård i Sydväst-
skåne levererades på 1850- och -60-talen årligen c:a 32 gåss
i tionde. Här firades Mårten med gåsstek, medan övrigt kött
konserverades.⁴¹

Fig. 28. Saltmatsfat. Färs härad, Lövestad. Foto E. Frostin 1932. LUF B.

Hur väl integrerat gåsköttet var i denna miljö, framgår bl. a. av uppgörelsen, när kyrkoherden i Skanör och Falsterbo, Jonas Gielberg år 1729 med sin maka kom överens om att skiljas. Hustrun fick till sitt årliga underhåll 10 gäss. Dessutom hade hon vid skilsmässan med sig bl. a. gåssidor.⁴²

Hos allmogen förekom fram till 1800-talet färskt gåskött förmodligen inte ens till större fester, möjligen med undantag för välbärgade bönder i sydvästra Skåne. Generellt angående allmogens nyttjande av gåsköttet skriver S. Svensson: "Förtärandet av stekt föda har icke tillhört gammal bondesed. Ursprungligen har man saltat, rökt eller torkat gåssidorna, för att de i denna form skulle ingå i vinterförrådet."⁴³ Enligt Olaus Magnus konsumerade nordborna efter sommarsolståndet insaltat och lufttorkat gåskött, både kokt och spicket.⁴⁴

Gåsköttets funktion inom förrådshushållningens ram var hos allmogen förmodligen densamma som under 1800-talets senare hälft, dock med ett viktigt undantag. För äldre tider har man även att räkna med en viss prestigefunktion, som det konserverade gåsköttet till stor del miste, när bruket att äta färsk gåstek spreds även till allmogen. Detta skedde tidigast i sydvästra Skåne under 1800-talets förra hälft och efter 1800-talets mitt började den rikare allmogen i första hand i Skåne, men även i Västergötland att fira Mårten med gåstek. Fram till

denna tiden hade alltså hel eller styckad konserverad gås (ursprungligen spicken senare även stekt) varit en viktig festrätt inom slättbygderna i framför allt södra Sverige. I äldre tid kunde konserverat gåskött även stekas till gillesmat. E. Wigström omtalar, att allmogen på 1840-talet vid bröllop stekte en hel salt, sviskonfylld gås, som sedan lades på det stora gillesfatet.⁴⁵ Konserverat gåskött ingick även vid andra festliga tillfällen bland sovlet på det s. k. saltmatsfatet. Om detta skriver H. P. Klinghammar: "Ett svarvat och målat fat av trä, i vilket sovlet lägges under julen och även vid andra högtidliga tillfällen."⁴⁶ I Skåne och Halland ingick därför bl. a. gåskött i förningen.⁴⁷ Detta gäller även Danmark i äldre tid.⁴⁸

Egenkonsumtion - avsalu i historisk belysning

I föreliggande avsnitt skall handeln med gäss till och via städerna i äldre tid tas upp till behandling.

Det skall dock betonas, att källmaterialet på många punkter är ytterst svårtolkat. Materialet är inte bättre än för Danmarks del. Axel Nielsen skriver: "Als letzes sei das Federvieh erwähnt. Wie gross seine Bedeutung für die gewöhnliche Bevölkerung war, weiss man nicht. . . Es ist nicht unwarscheinlich, dass die Bauern zuzeiten einige Einnahmen durch den Verkauf von Geflügel und Eiern erzielten."⁴⁹

Ett problem är här, att även ogödda gäss införts till städerna och att det i många fall av materialet inte framgår, om det gäller en sådan handel eller handel med slaktgäss. Ett annat problem är, om gässen stannat i staden eller exporterats vidare.

I Skånelagen finnes en passus angående förbud mot landsköp, där bl. a. gäss nämnes: "Item skall enghen köpman köpe aff bonden ey bonde selie köpman och ey forköperæ af bonde ey höns, ey gäss. . . Ythen pa thet rettæ marked."⁵⁰

Bland äldre tiders svenska städer har särskilt Stockholm varit beroende av livsmedelsimport utifrån. Enligt tänkeböckerna importerades kött nedsaltat i tunnor. I stadens periferi hölls en del gäss, men utbudet täckte knappast efterfrågan. För tillförseln av livsmedel spelade sjövägen stor roll och redan 1685 omtalas import av 153 st. torra gäss.⁵¹ Detta år utfördes gäss både från Malmö, Landskrona och Helsingborg.⁵² Från sistnämnda stad gäller exporten 28 gödda gäss och 112 slaktade. Under 1700-talet konsumerades stora mängder gäss i Stockholm. Exempelvis importerade staden 1760-62 6. 553 gäss.⁵³ Redan nu finns belagt en omfattande handel av gåskött från Skåne till Stockholm. Till Stockholm gick nästan hela Ystads export av gåsbröst, som kunde uppgå till ettusen under ett enda år. Även gässidor gick till huvudstaden.⁵⁴ Att Skåne varit överskottsområde för gåshalvor framhålles även av N. H. Sjöborg, som år 1812 uppräknar produkten bland de varor, som

kunna exporteras.⁵⁵

Fjärrexporten kan dock förmodas vara mycket obetydlig i jämförelse med de gäss, som konsumerades i städerna genom köp från den kringliggande landsbygden. Införseln av konserverat gåskött till Simrishamn år 1798 var dock inte särskilt betydande, två tunnor insaltat gåskött och gåsbröst och gåshalvor efter 12 gäss.⁵⁶

För övrigt är det svårt att på basis av tidigare arbeten få klarhet i, om handeln gäller ogödda eller gödda gäss. För Karlstads del har B. Hanssen visat, att gåsinförseln år 1641 skedde i november,⁵⁷ alltså är det fråga om gödda slaktgäss. 1640 infördes till Örebro enl. lilla tullen 179 gäss.⁵⁸ Tyvärr omtalas inte, om införseln skedde i november eller tidigare. Enligt K. Bodell är det troligt, att dessa gäss förbrukats i staden. Att de obesuttna även i äldre tid sålt alla eller huvuddelen av gässen är troligt, även om samtida belägg så gott som saknas. Barchaeus uppger dock från SV Skåne 1774, att de gäss, som uppföddes av fattiga tjänsteflickor, såldes tiden före jul.⁵⁹

Att skånska herrgårdar i äldre tid kunnat avyttra överskott av gäss, framgår av följande paragraf ur resolution från år 1731: "Ridderskapet och Adelen i Skåne och Halland tillåtes, att ifrån närmaste stad, sedan tullen är där betald till Danmark till salu översända gäss, smör, ost, frukt, gödda kalvar, lamm, höns, kalkoner och dyligt, som faller vid deras Säterier."⁶⁰

Genom detta avsnitt har vi kunnat konstatera, att det historiska förloppet inte är en rätlinjig utveckling från egenkonsumtion till en produktion, som till största delen var avsedd till avsalu utan att slaktgäss i alla tider varit en viktig handelsvara. I sammanhanget måste också tagas hänsyn till att man i äldre tid även sålde många gäss ogödda. De tidigare citerade uppteckningarna kan alltså inte anses ge uttryck för en entydig utveckling även om avsaluproduktionen kom att betyda allt mer.

Egenkonsumtion - avsalu i jämförande geografisk belysning

Generellt för Norge i äldre tid säger A. Ropeid: "Auf dem Lande hat aber das Geflügel fast keine Rolle gespielt."⁶¹ Sigfrid Svensson citerar en topografisk beskrivning från 1700-talet, som säger, att Mårtensgäsen körs till städerna.⁶² Likartat är förhållandet för 1800-talets senare hälft och de gäss, som i Smaalenenes Amt uppföddes både genom fullständig skötsel och genom inköp av svenska gässlingar till stubbete såldes till städerna, i första hand Kristiania.⁶³

År 1884 skriver G. Bricka rörande Danmark: "Her til Lands benytttes Gaasekjødet mest i frisk Tilstand."⁶⁴ Detta betyder, att liksom i Sverige merparten av allmogens gäss såldes i städerna i första hand till Mårten men också i någon mån till jul. "Det var kun selve Kroppen, som Byboerne fick. Resten beholdt man på Landet, og det var adskillige Steder ogsaa det eneste, for Gæssene var det Penge i."⁶⁵ Detta gäller en tid, när ofullständig produktionstyper var mer frekventa än i Sverige.

Enstaka belägg för en produktion för egen konservering finns dock även i Danmark liksom i Sverige under 1800-talets senare hälft. Från Nordsalling heter det: "Gaasekropperne skulde røges; det var sjældnen nogen fandt paa at stege en Gaas paa Landet i disse Tider."⁶⁶ Från Fyn heter det från 1800-talets senare hälft: "Da jeg for 25 Aar siden kom her til Gaarden, tænkte vi aldrig paa at sælge en Gaas, og nu tænker vi aldrig paa at beholde en selv."⁶⁷ Före 1800-talets mitt kan man alltså räkna med att gässen liksom i Sverige till stor del hörde till den egna förrådshushållningen. "Der blev holdt flere Gæs end nu, og dem beholdt de i Husholdningen."⁶⁸ I de delar av Danmark där man konserverade många gäss, såldes gåskött, företrädesvis salta och rökade bröst och lår.⁶⁹

"Gåsen intager i Pommern samma plats i lanthushållningen som svinet hos oss och varje hushåll förses av denna nyttiga fågel med sitt vinterförråd av saltat och rökt kött."⁷⁰ De pommerska gåsbrösten eller späckgässen var också en betydande handelsartikel under 1800-talet, liksom fallet var med in- och utländska gäss och gåskött även i andra delar av Tyskland. I Tyskland var under 1800-talet handel med in- och utländska gäss och gåskött ytterst vanlig. Att en sådan handel skulle förekommit i någon större utsträckning i äldre tider förnekas av H. J. Teuteberg, som nämner, att 1700-talets Hausväterlitteratur tydligt visar, att fjäderfäskötseln, däribland gässen, utgjorde en integrerande del i hushållningen. Författaren framhåller, att köttet liksom fjäder och näringens övriga produkter "dienten vorzugsweise zur Deckung des eigenen Bedarfs, und kamen selten auf den Markt".⁷¹ Det måste anses ytterst tveksamt, om denna generalisering är riktig. Även om de tyska städerna i äldre tid höll gäss i viss omfattning, har det knappast kunnat täcka hela behovet. Sålunda finns även i samma typ av källor, som Teuteberg åberopar, uttalanden som går i helt annan riktning. En handbok från 1791 meddelar följande: "Wie kann man einen reichlichen Absatz des Federviehes erwarten? - Wenn das Landgut, wo ein starker Federviehstand ist, von grossen Städten nicht weit entfernt liegt."⁷²

När det gäller köttets tillagning, gäller i Tyskland samma princip som för Sveriges del i äldre tid, "Roast meat was the food of the upper classes, cooked meat that of the ordinary folk."⁷³ Förmodligen har dock den stekta gåsen kommit i bruk mycket tidigare hos den tyska allmogen än i Norden, och man måste varna för alltför svepande generaliseringar. M.P.Nils-

son har pekat på en källa från 1600-talets början, där det omtalas, att "vanligt folk" på Burkhardts dag (13/10) äter godda gäss och håller ett ståtligt dryckeslag.⁷⁴

När det gäller gåsköttskonsumtionens fördelning på året i äldre tid, kan nämnas en undersökning av F. Irsigler 1972, som gäller ett storborgerligt hushåll i Köln på 1300-talet: "Die Mai-Juni-Käufe möchte ich als Ausnahme ansehen. August/September hat man wohl die jungen, im November und nach Neujahr die fetten Mastgänse geschlachtet. Als frühester Termin für Gänse wird gern der St Oswalds-Tag (5. August) genannt."⁷⁵

Egenkonsumtion - avsalu i förhållande till produktionstyper

När det gäller relationen egenkonsumtion - avsalu i förhållande till produktionstyper kan följande slutsatser dragas. Vid tillämpningen hos allmogen av de produktionstyper, som innebär köp av ägg och gässlingar vid olika tidpunkter på året, har man genomgående också sålt 90-100% av de slaktade djurkropparna. Detta kan tillfredsställande beläggas för den intensivundersökta perioden och kan också förmodas vara fallet vid de ofullständiga typer, som tillämpades före 1800-talets mitt. Detta i första hand då man köpt gässlingarna, medan man vid hälftenbruk antagligen behållit ett större antal för egen förbrukning. I motsats till det nämnda har de slaktgäss, som erhållits vid produktionstypen gödning-slakt, till övervägande delen behållits för egen konsumtion (gäller städer, prästgårdar och herrgårdar). Vid produktionstypen stubbete-slakt vid herrgårdar, som varit en efterföljare till sistnämnda produktionstyp, har köttet huvudsakligen behållits för eget bruk. Vid fullständig skötsel har förhållandet varit likartat vid herrgårdar, medan det hos allmogen varit mera växlande under 1800-talets senare hälft, dock främst för avsalu.

Sammanfattning

Gåskött har i allatider varit en dyrbar handelsvara, under 1800-talets senare hälft framför allt i färskt, tidigare i konserverat tillstånd. Gåshandeln var dock i äldre tider med säkerhet långt ifrån så omfattande som under uppteckningsskedet. Den viktigaste efterfrågan utanför den gåsskötande gruppen kom från städernas icke-jordbrukare, som dock inte var någon stor grupp. Under tidsavsnittet för föreliggande intensivanalys har förhållandet delvis blivit ett annat på grund av den tilltagande

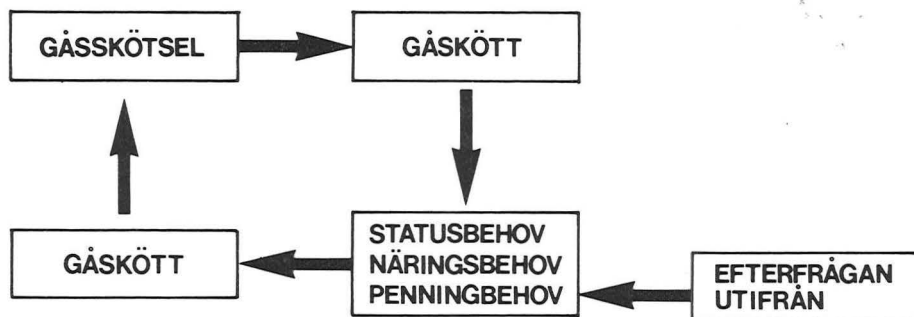
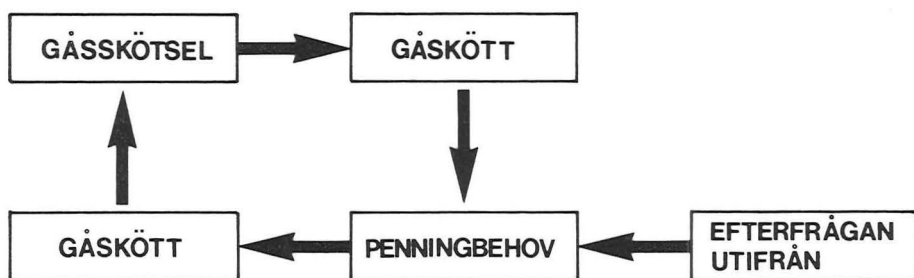

Fig. 29. a. Kretslopp gåsskötsel - köttkonsumtion i äldre tid.

b. Kretslopp gåsskötsel - köttkonsumtion under 1800-talets senare hälft.

urbaniseringen och allmänna välståndökningen. Till detta skall även fogas, att försäljningsmöjligheterna vidgades i och med de nya kommunikationsmedlen. Under detta tidsskede blev samtidigt antalet gåsskötare färre. De som idkade näringen gjorde det så gott som alltid för förtjänstens skull.(Fig. 29).

För att organisera den ökande försäljningen utbildades en mellanhandsstab, som antingen hade gässen som huvud- eller bisyssla. För själva gåsskötselns vidkommande betydde den ökade efterfrågan, att intresset kvarstod, eller för en tid t. o. m. uppkom hos grupper, som inte hade möjlighet att ombesörja hela produktionscykeln. Man kunde nu både sälja och köpa ofärdiga ungdjur i en helt annat utsträckning är tidigare.

VI. Syntes

Vid behandling av de olika produktionssystemen, deras framväxt och tillbakagång, har olika faktorer framhållits som avgörande eller pådrivande. Vissa faktorer kan sättas i direkt relation till olika produktionssystem, medan andra är mera övergripande. Den mest övergripande faktorn har varit konsumtionen. Man kan blott peka på E. F. Heckschers uttalande från år 1936: "Själva grundvalen för all ekonomisk verksamhet måste efterfrågan utgöra, ty den är verksamhetens riktpunkt, alldeles oavsett hur tillgångsförhållandena ställa sig."¹

När vi nu renodlar olika faktorer, kan det alltså vara lämpligt att börja med konsumtionen. Övriga faktorer har inte gått att inbördes rangordna.

Renodlade faktorer

Konsumtionen

När gässkötseln i samband med olika kulturella, historiska och ekonomiska skeenden ej kunnat fortsätta på samma sätt som tidigare, har den antingen försvunnit eller kommit att drivas enligt olika arbetsdelningsprinciper. Hur utvecklingen härvidlag blivit, hänger till stor del samman med konsumtionen av de viktigaste produkterna kött och fjäder. Ett behov av dessa produkter kan antagas ha framtingat nya produktionssystem. Omfattning och intensitet i fråga om produktionssystem i Skåne kan granskas utifrån denna förklaringsprincip.

Konsumtionsbehovet har dels varit ett statusbehov, dels ett bruksbehov. I vissa fall är dessa behov svåra att skilja från varandra, men för fjäderns del kan sägas, att den i första hand fyllde ett statusbehov som fyllning i sängbolstrar. Dessa representerade i det gamla bondesamhället ett stort värde som kapitalplaceringsobjekt, som primärt inte var avsett till förbrukning i vardagssängen utan förvarades i kistor eller i uppbyggda paradsäng. Förråden av sängbolstrar grundlades i första hand genom hemföljden. När gäsfjäderfyllda bolstrar

brukats även i vardagssängen tillkommer bruksbehovet (värmebehovet). Gåsköttet har mer än fjädern fyllt ett dubbelt behov: å ena sidan ett statusbehov i samband med lyxkonsumtion vid fester och högtidliga tillfällen t. ex. gåskött ingående i saltmatsfat, gås som stek vid festmåltid och förning. Gåsköttet har å andra sidan även fyllt ett nutritivt behov som vardagsföda, dock sällan som baslivsmedel, utan som animaliekomponent i vardagliga sodrätter.

Produkterna kan antingen täcka ett eget konsumtionsbehov eller utgöra medel att få reda pengar genom avsalu. Om man behållit eller avyttrat gåsprodukter, hänger samman med behovens styrka och produktionens storlek. Under 1800-talets senare hälft, i motsats till tidigare, avyttrade allmogen merparten av gåskropparna, medan man som regel behöll all fjädern. Förråd av gåskött var ej längre status, medan man fortfor att nyanskaffa fjäderbolstrar. Marknaden för gåsfjäder blev allt mindre utanför allmogen, p. g. a. att nya sängkläder kom i stället, medan efterfrågan på gåskött ökade, genom att festse- den med stekta gäss till Mårten fick en stark spridning.

Den skånska allmogens kvarhållande vid dunbädden och Mår- tensgåsens spridning var alltså under den intensivundersökta tidsperioden kulturbetingade konsumtionsbehov, som stimulerade näringens fortlevnad och vidare anpassning.

2 Sociala skiktningar och sociala struktur- omvandlingar

Under det intensivundersökta halvseket, då gåsskötseln befann sig i ett regressionskede, skedde dessutom från början av 1900-talet en inbördes förskjutning mellan de olika produktions- systemen, så att de olika mobila systemen minskade till för- mån för den fullständiga skötseln. En viktig faktor vid denna utveckling har varit den sociala strukturomvandlingen, som i Skåne resulterade i en kraftig tillbakagång av antalet obesuttna. De avdelade produktionssystemen av gåsskötsel förutsatte alltså en markerad social skiktning, där brukningsdelar av oli- ka storlek lämpade sig för att handha olika moment i produk- tionscykeln. Förutom produktionssystem 5, som har sin förut- sättning i sociala skillnader alltsedan medeltiden, har produk- tionssystemens mångfald en viktig förutsättning i de sociala strukturomvandlingar, som alltsedan 1700-talet resulterade i en stark tillväxt av landsbygdens underklasser.² Man kan alltså fastslå, att landsbygdens proletarisering medförde möjligheter för gåsproducenter att överföra vissa moment på samhällsklas- ser, som stod lägre ner på den sociala rangskalan. Produk- tionssystemens mångfald i Skåne återspeglar djupa socialaklyf- tor, där de obesuttna fick anpassa utformningen av sin gåssköt- sel, efter vad som medelstora och stora brukningsdelar i en- lighet med egna skiftande förutsättningar efterfrågade.

3 Rationaliseringar inom lantbruket

Av yttre rationaliseringar inom lantbruket kan i första hand nämnas de nya principer för ägornas och bebyggelsens uppordnande, som skedde i och med skiftena. Förändringarna spelade en avgörande roll för gåsskötseln, dels temporärt för den totala livgåsstammen, dels för utformningen av de olika produktionssystemen, då de obesuttna nu främtogs möjligheterna att hålla sina gäss på bete bland böndernas gemensamma flock. För bönderna betydde gåsskötselns övergång från gemensam till enskild betesgång totalt sett försämrade villkor, då inte alla tilldelades lämplig betesmark och i stället för att anställa gåsherden gemensamt, måste hålla en egen vaktare. Detta, att de produktionsbestämmande faktorerna fördelades ojämnt, utgjorde yttre förutsättningar, för att de ofullständiga typerna av gåsskötsel mera intensivt kom att tillämpas.

Av s.k. inre rationaliseringar inom lantbrukshållningen har man här i första hand att taga hänsyn till den alltsedan 1700-talet fortgående uppodlingen av gåsbetesmarker till åker, som på sikt medförde, att många brukningsdelar under 1800-talets senare hälft saknade lämpligt gåsbete, vilket allvarligt försämrade möjligheterna att bedriva fullständig gåsskötsel. På slåtterna var alltså redan under 1700-talet möjligheterna begränsade. Slättbygdshushållningen, som strävar efter ett överskott av säd, gynnade ensidigt åkern på övriga ägoslags bekostnad. Redan nu fanns alltså inte bete nog och kreaturen sändes i stora mängder till bete i risbygden. Även utackordering av gäss skulle kunna ha sin upprinnelse i denna tid.

Jordbrukets allmänna modernisering och mekanisering (driftsrationaliseringar) medförde för gåsskötselns vidkommande en mängd ogynnsamma verkningar. Nya skörde-metoder i början av 1900-talet medförde t. ex. att spillsäden blev obetydlig. Stubbearbetning är en annan innovation, som inskränkte möjligheterna till stubbete och som bidrog till att man upphörde att anskaffa stubbgäss och som även försvårade andra produktionstypers fortbestånd.

Allmänt var också övergången från polykultur till monokultur mot slutet av 1800-talet till nackdel för en marginell binäring som gåsskötseln. När det gäller nya avelsmetoders påverkan på produktionssystemen, kan i första hand nämnas framavlandet av nya högvärpande gåsraser, vilket medförde ett äggöverskott, som kunde säljas för framkläckning av alternativa ruvarer. Detta gav mot slutet av 1800-talet upphov till produktionssystem 2.

Ekologi

De naturliga förutsättningarna d. v. s. den naturgeografiska basen för gåsskötseln har starkt varierat mellan olika delar av Skåne. En viktig skiljelinje här är den tidigare behandlade diagonalen NV-SÖ, där man för den norr därom liggande delen kan peka på ett aggregat av mindre gynnsamma faktorer, som

följer i skogsbygdens spår, t. ex. ringa sädesodling, mycket rovdjur o. s. v. Lokalt har dock förutsättningarna kunnat vara relativt goda och på sina håll i Göingebygden har gässen spelat en icke oväsentlig roll. Mot slutet av den här intensivundersökta perioden har det skett en geografisk utjämning i landskapet, vad gäller förutsättningarna för gåsskötseln. Medan betingelserna blev bättre i skogsbygden (fortgående uppodling, rovdjurens bekämpande m. m.), har det för den genomkultiverade slättbygdens vidkommande skett en försämring, medan mellanbygden inte förändrats på så avgörande sätt. Det är dock trots utjämningen att märka, att de olika typerna av ofullständig gåsskötsel så gott som helt återfinnes söder om diagonalen, i de delar där gässen alltsedan medeltiden spelat den största rollen. Arbetsfördelningen här är även uttryck för skiftande lokala naturförhållanden.

Många av de ofullständiga formerna av gåsskötsel är i förhållande till den fullständiga skötseln senare inslag, vilka bör ses i ett kulturekologiskt sammanhang, då deras utbredningsområde i många fall är ett utpräglat innovationsområde och samtliga ofullständiga former för gåsskötsel även återfinnes i Danmark och vissa av dem även i Tyskland.

Ekonomiska faktorer

Ekonomiska faktorer, både på mikro- och makroplanet, har naturligtvis spelat stor roll för gåsskötselns utformning enligt olika system.

De brukningsenheter, som handhaft första ledet i avdelade system, har så gott som uteslutande hållit gässen för den ekonomiska vinningen, eftersom man som regel avyttrat hela flockarna utan att få kvar några djur till egen slakt. Till stor del kan gässen därvid klassificeras som en de obesuttnas binäring i slättbygderna. Den närmaste motsvarigheten i skogsbygden, både i Skåne och på annat håll, kan sägas vara den hantverksmässiga framställningen av exempelvis träföremål. I skogsbygderna i hela Sverige har de obesuttna inte kunnat förmås att avla fram gäss, utan de som på grund av ett konsumtionsbehov önskade produkten - det gäller i första hand större brukningsdelar - fick som regel själva klara av hela produktionscykeln. Gässen ingick alltså inte i skogsbygdens binäringsmönster utan endast i slättbygdens.

Avnämarna till de ogödda gässen har som regel också lagt ekonomiska aspekter på det hela, då bönderna i dessa fall så gott som helt avyttrat köttproduktionen.

På makroplanet har konjunkturerna spelat en ganska stor roll vid alternativet att antingen köpa halvstora gässlingar eller att inte hålla några gäss alls. Detta gäller då i första hand massimporten av pommerska eller öländska gäss till sädesproducerande brukningsdelar i Skåne, som förutsatte relativt högakött-

priser för att via mellanhänder och långa transporter vara en lönande affär.

När det gäller den ekonomiska roll, som gässen spelat vid en brukningsenhet, måste den totalt sett anses som liten. De pengar, gåsförsäljningen inbringade, var dock en ytterst betydelsefull del av influtna reda penningar under en tid, då penningushållningen ännu ej slagit igenom på allvar. Denna ekonomiska betydelse var säkert störst hos ungfåsproducerande obesuttna, där man för övrigt inte hade så mycket att avyttra. När det gäller bondgårdarna, var inkomsten av gässen ofta av stor betydelse i husmoderns ekonomi. Hon bestämde vanligtvis själv, hur denna skulle användas, både vid fullständig och partiell gåsskötsel.

6. Centraldirigering

För uppkomsten av produktionssystem 5 har tionsdelagstiftning och principer för arrendebetaling in natura varit avgörande. Samma sak gäller för försvinnandet av detta produktionssystem, som hänger samman med naturaarrendets och tionsdelagets avlösning i penningar efter mitten av 1800-talet.

Förordningen om karantän, som trädde i kraft den 1/11 1906, fick en negativ effekt för importen av de s.k. pommerska stubbgässen. Detta ledde i sin tur till en viss renässans för den inhemska fullständiga skötseln.

7. Traditionsmedvetande

Med traditionsmedvetande menas i detta sammanhang värnandet om äldre traditioner för deras egenvärde som sådana. För gåsskötselns vidkommande är denna faktor svår att komma åt vid analysen. Att traditionsmedvetandet spelat en viss roll vid valet mellan ofullständig skötsel eller ingen gåsskötsel alls, t. ex. när man genom uppodling ej haft förutsättningar att fortsätta med den fullständiga skötseln, är troligt. Man kan alltså förmoda, att en allmän uppfattning om att gäss skulle höra till en skånegård, är en faktor att beakta.

På basis av strukturanalysen har olika faktorer, som inverkat på gåsnäringen och dess utformning, kunnat påvisas.

Sedda var för sig, som ovan, är de främst av intresse för en trängre näringshistorisk aspekt. Vägda tillsammans är de däremot av intresse även mera generellt. De visar, hur gåsnäringen kan relateras inte bara till olika delar av näringssystemet utan även bl. a. till kostsystem, måltidssystem, festsystem, värdesystem, distributionssystem och sociala system och belyser härigenom komplexiteten inom kulturen.

Arbetsfördelning

Arbetsfördelning är ett vittomfattande begrepp, som här inte närmare skall diskuteras i sina enskildheter. Avsikten är endast att visa, hur denna undersökning kan relateras till detta problemområde.

Vi har i det föregående kunnat urskilja främst två olika typer av vad som kan kallas arbetsfördelning, dels en inom hushållen och dels en mellan hushåll eller brukningsdelar av olika natur.

För den förra kan speciellt noteras den könsfördelning, som förekommit. Gåsskötseln var fram till början av 1900-talet husmoderns angelägenhet. Den senare typen av arbetsfördelning är mera komplicerad. Anmärkas bör att den, samtidigt som den innebar samverkan mellan hushåll och brukningsdelar, även kunde innebära samverkan mellan olika bygder eller landsbygd - stad.

Arbetsfördelningen mellan brukningsdelarna skedde både med och utan kapitalets medverkan. I förstnämnda fall gällde det köp av gässlingar vid olika tider på året, i sistnämnda naturliverans av gäss som tionde och arrende, eller utbyte av bete mot unggäss (hälftenbruk).

Om den gängse synen på hushållningsformernas ålder appliceras på gåsskötseln, borde den fullständiga skötseln vara äldst och de produktionssystem, som innebär byte utan inslag av penningar, utgöra en mellanform mellan denna och övriga yngre produktionssystem. Här har dock kunnat visas, att verkligheten är alltför komplicerad och motsägelsefull, för att man skall våga göra en sådan generell och okänslig tidsbestämning.

I jämförelse med fullständig skötsel framstår dock de avdelade produktionssystemen som mer rationella under den tidsperiod, som här ställts i blickpunkten. För många gåsodlare blev de en förutsättning, om näringen skulle kunna fortleva. De är också i hög grad uttryck för en utkomstprincip, där slutprodukterna generellt sett i större utsträckning varit föremål för ekonomiska kalkyler. Vissa av produktionssystemen följer också en allmän trend mot specialisering och uppdelning. Mer än för lantbruket gäller detta dock för andra delar av näringslivet.

Inom den etnologiska forskningen har av de två här relaterade formerna för arbetsfördelning hittills främst den inom hushållen och mellan könen uppmärksamats. I framtiden borde kanske mer beaktas, att arbetets sonderläggande och fördelande på olika händer förekommit i flera dimensioner och att dessa kan vara givande, såväl att klarlägga och studera i och för sig, som att beakta i andra sammanhang. T. ex. vad husdjuren beträffar, är det säkert lika diffust att tala om svinskötsel och fårskötsel som att tala om gåsskötsel utan att klargöra vilka moment, som avses.

Zusammenfassung

Einführung

Aspekte, Abgrenzung, Abfassung

Zahmgänse, Gänsezucht und Erzeugnisse dieses Erwerbszweiges können Gegenstand der Forschung mehrerer Wissenschaften sein und von verschiedenen Ausgangspunkten her betrachtet werden. Die Betrachtungsweise, die diese ethnologische Abhandlung über Gänsezucht prägt, ergibt vor allem, dass dieser Erwerbszweig in seinem kulturellen Zusammenhang studiert wurde. Die Untersuchung umfasst ausschliesslich die auf die Erzeugung von Fleisch und Federn ausgerichtete Zucht.

Diese ist jedoch kein eindeutiger Begriff. Neben der vollständigen Zucht, von der Erzeugung bis zum Abschlachten, an ein und demselben Betrieb, kamen mehrere mehr oder weniger unvollständige Formen vor. Man konnte zu verschiedenen Jahreszeiten Jungtiere anschaffen, um diese bis zum Abschlachten zu halten, oder auch die Gänse an Weidenbesitzer für gewisse Zeit in Pflege geben. Nach einem genauen Durcharbeiten des Quellenmaterials liessen sich schliesslich unterschiedliche Produktionssysteme feststellen, welche zur Grundlage einer weiteren Analyse wurden. Diese befasste sich mit deren Verbreitung, Alter, sozialen Umfang, Voraussetzungen im Produktionsstadium sowie deren Ausrichtung in Bezug auf Art und Milieu der Konsumtion.

Was den Zeitpunkt betrifft, wurde der Schwerpunkt dieser Analyse auf die letzte Hälfte des 19. und die ersten beiden Jahrzehnte des 20. Jahrhunderts gelegt. Diese Zeitspanne ist für die gesamte Viehzucht eine Zeit des Umbruchs zwischen alt und neu. Ein Historiker hat die durchgreifenden Veränderungen der Zeit 1867-1915 als „die Revolution in den Viehställen“ bezeichnet.¹ Es ist auch in dieser Zeitspanne, wo die Produktionssysteme ihre grösste Variationsbreite aufweisen.

Ursprünglich umfasste die Untersuchung ganz Schweden. Da

es sich im Laufe der Arbeit herausstellte, dass sämtliche der infragekommenden Produktionssysteme in Schonen vorkamen, erwies sich eine Einschränkung auf diese Provinz als vorteilhaft, vor allem, da diese eine Vertiefung der Darstellung ermöglichte. Das Vergleichsmaterial aus dem übrigen Schweden und aus dem Ausland, insbesondere das aus Dänemark, spielt jedoch eine grosse Rolle, nicht zuletzt bei der Deutung verschiedener Erscheinungen.

Als notwendiger Hintergrund und Referenzrahmen zu dem zentralen analysierenden Teil, wird in den zwei ersten Kapiteln teils ein breiter historischer Überblick über das Halten von Zuchtgänsen und teils eine detaillierte Darstellung des Jahreszyklus der Zahmgänse und der darin vorkommenden Zuchtmomente geliefert.

Die Abhandlung mündet in einer Synthese, wo die Faktoren hervorgehoben werden, welche in mehr oder weniger entscheidender Weise sich auf die Gänsezucht ausgewirkt haben. Hier werden auch die Produktionssysteme in eine weitere Problematik der Arbeitsteilungsprinzipie und Wirtschaftsformen versetzt.

Die Aurzeichnungen der verschiedenen Volkskundearchive bilden das Hauptmaterial und sind relativ umfangreich, jedoch sind dort nicht die verschiedenen Produktionssysteme in ausreichendem Masse beobachtet worden, weswegen ein zusätzliches gedrucktes und ungedrucktes Material eine wichtige Rolle spielt. Für geographische und zeitliche Vergleiche ist ebenfalls ein grosses, heterogenes, gedrucktes und ungedrucktes Material zur Verwendung gekommen. Was die Materialtypen betrifft wird auf das Quellen- und Literaturverzeichnis hingewiesen.

I. Die Gänsezucht in Schonen – geschichtliche Entwicklung

Der Sinn dieses Kapitels ist es, den Hintergrund der später behandelten Produktionssysteme zu vermitteln. Die Übersicht behandelt verschiedene Zeitabschnitte bis 1920. Im Kapitel wird lediglich Rücksicht auf das Vorkommen der Zuchttiere genommen, ohne Rücksicht auf die Produktionssysteme, nach denen die Zucht sich gestalten konnte. Das Kapitel baut zum grossen Teil auf eigene Forschungsergebnisse, da genauere frühere Übersichten nahezu gänzlich fehlen. Das vorhandene Quellenmaterial ist vielfach schwer zu deuten, und ein grosser Teil des Kapitels muss deshalb der Quellenkritik gewidmet werden.

Ausgangspunkt des Kapitels ist eine Karte, gegründet auf Angaben des Grundbuchs der Diözese Lund, aus der Mitte des 16. Jahrhunderts (Karte 1). Aus dieser geht deutlich der Zusammenhang zwischen der Wirtschaft des Flachlandes und der Gänsezucht hervor, während letztere in waldigen Gegenden unbedeutend ist. Dieses Kartenbild erweist sich als relevant bis zu den ersten Jahrzehnten des 19. Jahrhunderts, als die Gegenden im Südwesten Schonens, wo Gänsezucht allgemein üblich war, deutlich an Bedeutung verloren, während von dieser Zeit an, das mittlere und südöstliche Schonen den Vorrang einnahmen. Die natürlichen Landwirtschaftsgebiete, die im Jahr 1919 die meisten Zuchtgänse per 1000 Betriebe aufweisen konnten, sind das Flachland im Südosten Schonens und die Waldgebiete in Malmöhus län. (Tafel II.) Die früher eindeutige ökologische Verankerung hat also während des 19. und 20. Jahrhunderts etwas an Bedeutung verloren. Doch sei hier betont, dass die Kulturlandschaft Charakter geändert hat, zu für ganz Schonen günstigeren Bedingungen, z. B. zunehmende Urbarmachung und Ausrottung der Raubtiere.

Nach etwa 1880 tritt ein deutlicher Rückgang des schonischen Zuchtgansbestandes ein, wie auch im übrigen Schweden und Dänemark. Wie aus einem späteren Kapitel hervorgeht, ist dies jedoch nicht gleichbedeutend mit einer Verminderung der Gänseproduktion im gleichen Masse.

Zu allen Zeiten ist die grösste Zahl der Zuchtgänse bei den Bauern zu finden gewesen, sowohl total wie auch relativ gesehen. Dieses Verhältnis änderte sich jedoch nach und nach etwas, als die Unbegüterten auf dem Flachland Schonens, vor allem von Anfang des 18. Jahrhunderts an Zuchtgänse hielten, und Gänsezucht als wichtiges Nebengewerbe betrieben. Dieses betrifft die Zeit bis zur späteren Hälfte des 19. Jahrhunderts, wo die Unterklassen der Landwirtschaft sich rasch in ihrer Zahl vermindern. Die grossen Gutshöfe, und in gewissem Ausmass die Stadtbevölkerung haben in älterer Zeit einen eigenen Gänsestamm gehalten, abgesehen davon, dass man eine grosse Anzahl durch Pacht oder Kauf erwarb. Als das Zahlen des Pachtgeldes in natura im 19. Jahrhundert allgemein gegen Zahlung in Bahrgeld vertauscht wurde, wurde es üblicher, dass die Gutshöfe eigene Zuchtgänse hielten.

II. Der Produktionszyklus der Zahmgänse – ein Instrument der Analyse

Im Kapitel werden die Teilmomente, mit denen man bei dem Produktionszyklus der Zahmgänse zu rechnen hat und deren zeitliche Abgrenzung während des Jahres, bestimmt. Dabei wird auch erörtert, welche der die Produktion bestimmende

Faktoren von Bedeutung für die einzelnen Teilmomente gewesen sind. Der Schwerpunkt liegt bei dem schonischen Material.

Die Konstruktion soll ebenfalls als ein Instrument der Analyse gesehen werden, da sie teils zur Erklärung der weiteren Aufteilung der Abhandlung in Produktionssysteme dient, und teils eine Referenzbasis für die Gestaltung und Auslegung dieser bildet. Die Teilmomente, welche man unterscheiden kann, sind die folgenden fünf: 1. Die nicht produktive Periode der Zuchttiere; 2. Produktive Periode der Zuchttiere (Paarung, Legen der Eier, Brüten, Ausbrüten der Eier und erste Zeit der Jungtiere); 3. Grasweideperiode; 4. Weideperiode auf Stoppelfeldern; 5. Mastperiode und Schlachtermin der Jungtiere.

III. Produktionssysteme

Die im vorhergehenden Kapitel erörterten Teilmomente, die stets in einer festen Reihenfolge zu finden sind, ergeben jedesmal beim Übergang zwischen zwei Momenten und in einigen Fällen auch innerhalb eines Momentes eine denkbare Möglichkeit der Arbeitsteilung zwischen Produktionseinheiten, welche in der folgenden Darstellung ein Produktionssystem ausmachen.

Die verschiedenen Produktionssysteme gehen aus Fig. 15 hervor. Die Teile der Produktionssysteme, welche gestrichelt sind, haben aus praktischen Gründen den Namen Produktionstypen erhalten. Bei vollständiger Zucht (PS 1) ist folglich das Produktionssystem mit dem Produktionstypus identisch. Wenn der Produktionszyklus unterbrochen ist, wird der spätere Teil (welcher das Schlachtmoment umfasst) als Produktionstypus bezeichnet. Bei Mietsystemen (PS 6) rechnen wir stets mit zwei Produktionstypen, da beide Teile des Mietvertrages selber geschlachtet haben. Die Pfeile unter diesem Mietsystem zeigen die unterschiedliche Länge der Mietperiode.

PS 1. Vollständige Zucht

Zu allen Zeiten hat die vollständige Zucht zu den Produktionssystemen gehört, die total gesehen, am meisten verbreitet war. Sie ist nahezu allein herrschend in den waldigen Gegenden wo Gänsezucht selten ist, während sie im Flachland nur ein Produktionstypus von vielen ist.

In älterer Zeit liess sich die vollständige Zucht in eine durch Vielseitigkeit gekennzeichnete Landwirtschaft einordnen, die den Getreideanbau als vorherrschenden Nahrungszweig hatte, die von Überbevölkerung und Unterbeschäftigung geprägt war und wo die Viehzucht ausgeprägt extensiver Art war. Während der Periode 1870-1920 sind es vor allem die Bauern und Güter

die die notwendigen Möglichkeiten hatten, während die Unbegüterten diese selten besaßen. Durch den starken Rückgang des Zuchtgansbestandes nahm auch die vollständige Zucht, total gesehen, stark in Schonen ab. Nach dem ersten Weltkrieg nahm die vollständige Zucht von neuem zu. Zu dieser Zeit hatte im grossen ganzen die Konkurrenz mit den übrigen Produktionssystemen aufgehört.

Im übrigen Schweden spielte der soeben erwähnte Produktionstyp, mit anderen verglichen, eine viel grössere Rolle als in Schonen und Dänemark. So wurde in Västergötland im Gegensatz zu Schonen oft von Unbegüterten vollständige Zucht betrieben. Das übrige Schweden ist jedoch eine allzu grobe Aufteilung, da Halland, Öland und Gotland eine Vielfalt an Produktionssystemen aufweisen.

P S 2. Abbruch des Zyklus vor dem Brüten

Aus verschiedenen Gegenden der Provinzen Schonen und Småland gibt es Aufzeichnungen die besagen, dass man befruchtete Eier anschaffte, die unter verschiedene Hausvögel, meistens Hühner, gelegt wurden um ausgebrütet zu werden, wobei die Jungtiere bis zur Herbstschlacht gehalten wurden. Im Süden Schonens wurden die Eier, oft zu viert, von Köthern und Kleinbauern angeschafft, damit sie im Herbst einige Gänse zu verkaufen haben sollten. Nördlich von Schonen wurden die Eier oft von grossen Wirtschaftseinheiten angeschafft, wo ein begrenzter eigener Verbrauchsbedarf an Gänsen vorlag, und wo zugleich die ökologischen Bedingungen für das Halten eigener Zuchttiere in grösserer Zahl ungünstig waren. Das System ist nicht älter als aus der letzten Hälfte des 19. Jahrhunderts, und steht im Zusammenhang mit dem Hervorbringen neuer Gänserassen, die viele Eier legten, welches zu einem gewissen Überschuss an Eiern führte, welche die weiblichen Tiere nicht selber brüten konnten. Dieses Produktionssystem ist also das am wenigsten traditionsgebundene und spielte auch keine grössere Rolle. Der Ankauf erfolgte, oftmals sporadisch bei einem Gänsezüchter, der einen Überschuss an Eiern besass. Dieser Typus kam ebenfalls in Dänemark unter ähnlichen Voraussetzungen vor.

P S 3. Abbruch des Zyklus vor der Grasweide

In vielen Teilen Schonens, mit dem Schwerpunkt auf dem Südosten der Provinz bestehen Aufzeichnungen, welche besagen, dass man Jungtiere zur Grasweide anschaffte und diese bis zum Schlachten behielt. Diejenigen, die diese Gänse erwarben, waren ausschliesslich Bauern mit geeignetem Weidegrund und die Herden waren mittelgross oder gross. Die Lieferanten dieser Gänse waren ausschliesslich Unbegüterte und Kleingrundbesitzer. Das Alter des Produktionssystems ist schwer zu bestimmen. Gegen Ende des 19. Jahrhunderts kam es selten im Material vor. Das System kam ebenfalls in Dänemark, mit

ähnlicher Entwicklung vor.

PS 4. Abbruch des Zyklus vor der „Stoppelfeldweide“

Auf den Ebenen, vor allem im Westen Schonens und mit Ausläufern nach Halland hinein, gibt es eine Menge Belege dafür, dass Bauernhöfe und Güter im Herbst, erst nachdem die Ernte geborgen war, Gänse zur Weide auf den Stoppelfeldern und zum Mästen erwarben. Es waren also ausschliesslich getreideproduzierende Betriebe die diese oft ziemlich grossen Herden erwarben. Die Gänse wurden teils von einheimischen Kleingrundbesitzern, teils von osteuropäischen Gänsezüchtern geliefert.

Das Produktionssystem ist somit Ausdruck eines weitgehenden Zusammenwirkens verschiedener Gegenden. Was Schonen betrifft, ist es eine Arbeitsteilung zwischen mageren Gegenden und Gegenden mit Getreideanbau, da die einheimischen Gänse u. A. von der Halbinsel von Falsterbo, aus den Kreisen Albo, Färs und Gärds samt von der Insel Öland kamen. Das System nahm in den beiden letzten Jahrzehnten des 19. und am Anfang des 20. Jahrhunderts rasch an Umfang zu. Diese Zunahme beruht hauptsächlich auf der Entwicklung eines durch Zwischenhände gut organisierten Angebotes an sogenannten Pommerschen Gänsen, welche mit Eisenbahn oder Schiff aus Russland und dem Norden Deutschlands kamen, und die zum Teil die einheimische vollständige Zucht im Westen Schonens auskonkurrierten. Die Einfuhr wurde 1906 durch Gesetzgebung erschwert, wodurch die einheimische Zucht einen gewissen Aufschwung erlebte. Neue rationellere Erntemethoden verringerten ebenfalls das Interesse an diesem Typus zu Anfang des 20. Jahrhunderts, da durch diese weniger Getreidereste auf den Feldern blieben. Das System kann für seine Zeit als sehr rationell gesehen werden, und war eine internationale Modeerscheinung, welche ausser in Schweden auch u. A. in Deutschland, Dänemark, Norwegen, den Vereinigten Staaten und England vorkam. Es sei jedoch in diesem Zusammenhang gesagt, dass es in Dänemark vermutlich viel älter ist, als in Schweden.

PS 5 Abbruch des Zyklus vor dem Mästen

Aus Schonen wird in einigen frühen Aufzeichnungen berichtet, dass man Jungtiere nur zum Mästungsmoment mit anschließender Schlachtung anschaffte. In erster Linie betrifft dieses die Lieferung von Zehntgänsen, welche die Pfarrleute selber zu mästen hatten.

Die Belege sind Überbleibsel eines in früherer Zeit allgemein verbreiteten Produktionssystems zwischen Pfarrleuten und zehntpflichtigen Bauern, zwischen Herrenhöfen und zum Zahlen von Pachtzins verpflichteten Landbewohnern samt zwisch-

en Bürgern und dem Gänse feilbietenden Landvolk. Der Hauptgrund dieses Brauches war, dass das Mästen der Gänse als eine grosse Kunst betrachtet wurde, welche man dem Landvolk nicht zutraute. Das System hat Parallelen in vielen Teilen Europas.

PS 6 Mietsysteme

Das Verpachten von Gänsen scheint eine allgemeinere Verbreitung im Zuge der Flurbereinigungen erlangt zu haben. Der Gebrauch besagt, dass der Besitzer für einen Teil des Produktionszyklus seine Gänseherde an einen Weidenbesitzer verpachtete. Ausser in Schonen gibt es Belege eines sparsamen Vorkommens in verschiedenen Teilen von Götaland (das südlichste Drittel Schwedens). In Dänemark war das Verpachten von Gänsen in manchen Gegenden üblich.

In Schonen war bei Mietsystemen der Besitzer der Gänse dem Weidenbesitzer in sozialer Hinsicht unterlegen. Gewöhnlich handelte es dabei um einen oder mehrere Kötner, die von einem Landwirt Gänse in Pacht genommen hatten. Herrenhöfe nahmen ebenfalls Gänse in Pacht.

Ein früher in Südkandinavien verbreitetes System zum Zeichnen der Gänse bestand noch in der letzten Hälfte des 19. Jahrhunderts bei dieser Art der Pacht, jedoch in vereinfachter Form.

Das Verpachten von Gänsen muss in einem grösseren Zusammenhang gesehen werden; das Vermieten, beispielsweise von Kühen, Schafen und Ziegen war in der intensiv untersuchten Zeit überaus üblich in ganz Skandinavien. Das Verpachten dieser Haustiere geht bis ins Mittelalter zurück.

IV. Der Verbrauch an Federn

Die Gänsefeder hat, als statusgeprägtes Material zum Füllen von Federbetten bei dem Landvolk in Schweden bis zum Anfang des 20. Jahrhunderts eine grosse Rolle gespielt, welches ein ebenso wichtiger Anlass zur Gänsezucht wie die Fleischproduktion war. Die Federn sind, im Gegensatz zu beispielsweise in Västergötland, selten Gegenstand des Handels geworden, trotz eines Marktes hierfür, da das Statusbedürfnis an Federn grösser war als das Bedürfnis an einer kleineren Summe in bar. Das Daunenbett war also am Ende des 19. Jahrhunderts immernoch Statussymbol, welches zum Teil die Tatsache erklärt, dass die Bauern versuchten Junggänse zum Schlachten zu erwerben, obwohl man nicht die Möglichkeit hatte den Erwerbszweig in vollem Umfang zu betreiben. Der Bedarf war sogar in gewissen Teilen von Schonen so gross, dass man wie

in Mitteleuropa den Gänsen lebendig das Gefieder rupfte.

V. Der Fleischkonsum

Gänsefleisch war in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts eine wichtige Handelsware. Im Gegensatz zu früher gehörte es zu dieser Zeit selten zu den Wintervorräten, da es sich zu einem guten Preis veräußern liess. Vor der Mitte des 19. Jahrhunderts an war das Gänsefleisch sowie die Gänsefeder eine statusgeprägte Ware, welche den Wohlstand des Hofes zeigte. In der letzten Hälfte des 19. Jahrhunderts verlor das Gänsefleisch immer mehr von seiner Rolle als allgemeines festliches Essen an anderes Fleisch. Dadurch stand der Weg offen, das Fleisch in höherem Masse als früher zu veräußern. Der Verkauf nahm im Zuge einer steigenden Nachfrage an Gänsen zu der Festmahlzeit am Martinsfest (10. November), sowohl innerhalb wie ausserhalb Schonens, zu. Bei den unvollständigen Produktionstypen kam auch die Geldwirtschaft auf eine weitere Weise mit ins Bild - hatte man vorher im Jahr die Gänse mit barer Münze bezahlt, hielt man es für selbstverständlich, nach der Schlacht das gesamte, oder den Hauptanteil des Fleisches zu verkaufen - dann mit gutem Gewinn.

VI. Synthese

Bei der Behandlung der unterschiedlichen Produktionssysteme, deren Hervor- und Zurückgehen, sind verschiedene Faktoren als entscheidend oder antreibend hervorgehoben worden. Gewisse Faktoren können in direkten Zusammenhang mit verschiedenen Produktionssystemen gesetzt werden, während andere mehr übergreifender Art sind. Der am meisten übergreifende Faktor ist der Verbrauch gewesen. Man kann lediglich auf die Äusserung E. F. Heckschers aus dem Jahr 1936 hinweisen: „Die Nachfrage muss das Fundament aller wirtschaftlicher Tätigkeit sein, denn sie ist Ziel dieser Tätigkeit, ganz abgesehen davon, wie das Angebot sich gestaltet.“¹

Wenn wir nun verschiedene Faktoren gesondert analysieren, ist es angebracht, mit dem Verbrauch zu beginnen. Die übrigen Faktoren lassen sich nicht untereinander rangordnen.

Getrennt analysierte Faktoren Der Verbrauch

Als die Gänsezucht im Zusammenhang mit verschiedenenkul-

turellen, historischen und ökonomischen Verläufen sich nicht mehr wie vorher betreiben liess, ist sie entweder verschwunden, oder nach verschiedenen Arbeitsteilungsprinzipien betrieben worden. Wie die Entwicklung hierbei verlief, ist grösstenteils mit dem Verbrauch der wichtigsten Erzeugnisse Fleisch und Federn verbunden. Ein Bedarf an solchen Erzeugnissen hat vermutlich neue Produktionssysteme mit sich geführt. Umfang und Intensität dieser Produktionssysteme in Schonen kann von diesem Prinzip her betrachtet werden.

Das Konsumbedürfnis ist teils ein Statusbedürfnis, teils ein Gebrauchsbedürfnis gewesen. In manchen Fällen sind diese Bedürfnisse schwer voneinander zu trennen, doch was die Federn betrifft, kann man feststellen, dass diese vor allem einem Statusbedürfnis als Füllmaterial für Federbetten entsprachen. Diese hatten in der alten Bauerngesellschaft einen grossen Wert als Kapitalanlage, und waren in erster Linie nicht für den Verbrauch im Alltagsbett bestimmt, sondern wurden in Truhen verwahrt, oder im gebetteten Paradebett. Die Vorräte an Federbetten hatten vor allem ihren Grund in der Mitgift. Wenn mit Gänsefedern gefüllte Federbetten auch im alltäglichen Gebrauch vorkamen, kommt der Gebrauchsbedarf (Wärmebedarf) hinzu. Das Gänsefleisch hat noch in höherem Masse einen doppelten Bedarf gedeckt: einerseits einen Statusbedarf im Zusammenhang mit dem Luxuskonsum bei Festen und zu feierlichen Anlässen, z. B. Gänsefleisch als Bestandteil von „saltmatsfat“ (kostbarer Holzteller mit verschiedenen Fleischwaren), als Braten zu Festmahlzeiten und als „förning“, d. h. dem Gastgeber von den Gästen Mitgebrachtes als Beitrag zu ihrer Bewirtung. Das Gänsefleisch hat andererseits auch einen Nahrungsbedarf als Alltagspeise gedeckt, doch selten als Grundnährmittel, sondern als animalischer Bestandteil alltäglicher Suppengerichte.

Die Erzeugnisse können entweder einen eigenen Bedarf decken, oder auch ein Mittel sein, um durch den Verkauf zu Bargeld zu kommen. Ob man Erzeugnisse der Gänsezucht verkaufte oder behielt, hing mit der Grösse der Bedürfnisse und dem Umfang der Produktion zusammen. In der letzten Hälfte des 19. Jahrhunderts, im Gegensatz zu früherer Zeit, veräusserte das Landvolk den grössten Anteil der Gänsekörper, während man die Federn behielt. Vorräte an Gänsefleisch zu halten war nicht länger Status, während man sich Federbetten weiterhin neu zulegte. Der Markt für Federbetten wurde, ausser bei dem Landvolk, immer kleiner auf Grund der Einführung neuen Bettzeuges, während die Nachfrage an Gänsefleisch stieg durch die Festsitte, zu Martini (10/11) Gänsebraten zu verzehren, die sich stark verbreitete.

Das Festhalten an Federbetten bei dem schonischen Landvolk, sowie die Verbreitung der Martinssitte waren also während der intensiv untersuchten Zeit kulturbedingte Verbrauchsbedürfnisse, die das Weiterleben des Gewerbes und dessen weitere

Anpassung antrieb.

Soziale Schichtungen und soziale Strukturwandlungen.

Während des intensiv untersuchten halben Jahrhunderts, als sich die Gänsezucht in einer Rückgangsperiode befand, vollzog sich ausserdem von Anfang des 20. Jahrhunderts an eine gleichzeitige Verschiebung zwischen den verschiedenen Produktionssystemen, so dass die verschiedenen mobilen Systeme gegenüber der vollständigen Zucht abnahmen. Ein wichtiger Faktor bei dieser Entwicklung war die soziale Strukturwandlung, welche in Schonen in einem starken Abnehmen der Anzahl der Unbegüterten resultierte. Die unterteilten Produktionssysteme bei der Gänsezucht setzen also eine ausgeprägte soziale Schichtung voraus, wobei Betriebe von verschiedenen Grössen sich eigneten, verschiedene Teile des Produktionszyklus zu handhaben. Ausser bei dem Produktionssystem 5, welches seine Voraussetzung in sozialen Unterschieden noch aus dem Mittelalter hat, hat die Mannigfaltigkeit der Produktionssysteme eine wichtige Voraussetzung in den sozialen Strukturwandlungen, die seit dem 18. Jahrhundert einen starken Zuwachs der unteren Klassen auf dem Lande zum Erfolg hatten.² Es steht somit fest, dass die Proletarisierung der Landbevölkerung den Gänseproduzenten die Möglichkeit gab, gewisse Momente auf Gesellschaftsschichten zu übertragen, die sich niedriger auf der sozialen Stufenleiter befanden. Die Vielfalt der Produktionssysteme in Schonen spiegelt die tiefen sozialen Unterschiede, wo die Unbegüterten ihre Gänsezucht danach zu gestalten hatten, was bei den mittelgrossen und grossen Betrieben, im Hinblick auf ihre eigenen Voraussetzungen gefragt war.

Rationalisierungen in der Landwirtschaft

An äusseren Rationalisierungsmassnahmen in der Landwirtschaft seien an erster Stelle die neuen Prinzipie der Regelung von Grundbesitz und bebautem Boden genannt, welche im Zuge der Flurbereinigung eingeführt wurden. Die Veränderungen waren von entscheidender Bedeutung für die Zucht von Gänsen, teils zeitweilig für den gesamten Zuchtgansbestand, teils für die Gestaltung der verschiedenen Produktionssysteme, da den Unbegüterten nun die Möglichkeit genommen wurde, ihre Gänse in der gemeinsamen Herde der Bauern weiden zu lassen. Für die Bauern bedeutete der Übergang der Gänsezucht von gemeinsamer zu einzelner Weide, im Ganzen gesehen, verschlechterte Bedingungen, da nicht alle geeigneten Weidegrund zugeteilt bekamen und anstatt gemeinsam einen Gänsehirt anzustellen, musste jeder für sich einen solchen halten. Dieses Verhältnis, dass die die Produktion bestimmenden Faktoren ungleich verteilt wurden, war die äussere Voraussetzung, wodurch die unvollständigen Typen der Gänsezucht in höherem Masse zur Verbreitung gelangten.

An sogenannten inneren Rationalisierungen, muss hier in erster Linie der seit dem 18. Jahrhundert fortschreitende Anbau der Weidegründe der Gänse berücksichtigt werden, welcher auf Sicht mit sich führte, dass vielen Betrieben in der späteren Hälfte des 19. Jahrhunderts für Gänsezucht geeigneter Weidegrund fehlte, welches ernsthaft die Möglichkeiten der vollständigen Gänsezucht beeinträchtigte. Auf dem Flachland waren also bereits im 18. Jahrhundert die Möglichkeiten begrenzt. Die Wirtschaft des Flachlandes, die einen Überschuss an Getreide anstrebte, begünstigte einseitig das Ackerland auf Kosten anderer Arten der Bodennutzung. Schon zu dieser Zeit war die Weide also ungenügend und das Vieh wurde in grosser Anzahl zur Weide in das Übergangsgebiet zwischen Wald und Ebene gesandt. Auch das Verpachten von Gänsen kann auf diese Zeit zurückgeführt werden.

Die allgemeine Modernisierung und Mechanisierung der Landwirtschaft (Betriebsrationalisierungen) führte für die Gänsezucht eine Menge ungünstiger Wirkungen mit sich. Neue Erntemethoden am Anfang des 20. Jahrhunderts hatten z. B. zur Folge, dass kaum Getreide auf den Feldern übrig blieb. Das frühzeitige Umpflügen der Stoppelfelder ist eine weitere Neuheit, welche die Möglichkeiten der Weide dort einschränkte und dazu beitrug, dass man aufhörte Gänse zu diesem Zweck anzuschaffen, welches auch das Fortleben anderer Produktionstypen beeinträchtigte.

Im allgemeinen war ebenfalls der Übergang von Polykultur zu Monokultur gegen Ende des 19. Jahrhunderts zum Nachteil für ein marginales Nebengewerbe wie die Gänsezucht. Was das Einwirken neuer Zuchtmethoden auf die Produktionssysteme betrifft, kann in erster Linie das Hervorbringen neuer Gänserassen genannt werden, die eine grosse Zahl an Eiern legten, welches einen Überschuss an Eiern zur Folge hatte, die zum Ausbrüten alternativer Hausvögel verkauft werden konnten. Dieses ergab gegen Ende des 19. Jahrhunderts das Produktionssystem 2.

Ökologie

Die natürlichen Voraussetzungen, d. h. die naturgeographische Basis der Gänsezucht hat in den verschiedenen Teilen Schonen stark gewechselt. Eine wichtige Trennungslinie ist hier die bereits genannte Diagonale W-SO, wobei man für den nördlich davon liegenden Teil auf eine Menge von weniger günstigen Faktoren weisen kann, die in den Waldgebieten vorkommen, z. B. wenig Getreideanbau, viele Raubtiere usw. In manchen Gegenden konnten die Voraussetzungen jedoch relativ gut sein und mancherorts in der Göingegegend (Nordschonen) haben die Gänse eine nicht unbedeutende Rolle gespielt. Gegen Ende der hier intensiv untersuchten Zeitspanne ist ein geographischer Ausgleich eingetreten, was die Voraussetzungen der Gänsezucht betrifft. Während die Voraussetzungen in den

waldigen Gegenden besser wurden (fortschreitende Urbarmachung, Ausrottung der Raubtiere usw.) haben sich diese für das Flachland verschlechtert, während in den übrigen Gegenden keine entscheidende Veränderung eingetreten ist. Ungeachtet dieses Ausgleichs ist es zu bemerken, dass die verschiedenen Typen der unvollständigen Gänsezucht fast ausschliesslich südlich der Diagonale zu finden sind, in den Gegenden, wo die Gänse schon seit dem Mittelalter die grösste Rolle gespielt haben. Die Arbeitsteilung hierbei ist auch Ausdruck verschiedener lokaler Naturverhältnisse.

Viele der unvollständigen Formen der Gänsezucht sind im Vergleich zu der vollständigen Zucht spätere Erscheinungen, welche in einem kulturökologischen Zusammenhang zu sehen sind, da das Gebiet ihrer Verbreitung in vielen Fällen ein ausgesprochenes Neuerungsgebiet ist und sämtliche Formen der unvollständigen Gänsezucht auch in Dänemark und einige auch in Deutschland vorkommen.

Wirtschaftliche Faktoren

Wirtschaftliche Faktoren, sowohl auf der Mikro- wie Makroebene, haben selbstverständlich eine grosse Rolle für die Gestaltung der Gänsezucht nach verschiedenen Systemen gespielt.

Die Betriebe, die das erste Glied bei unterteilten Systemen gehandhabt haben, haben so gut wie ausschliesslich die Gänse zwecks Geldgewinnes gehalten, da man gewöhnlich die ganze Herde auf einmal veräusserte, ohne Tiere zur eigenen Schlacht zurückzubehalten. Zum grossen Teil können die Gänse hierbei als ein Nebengewerbe der Unbegüterten im Flachland bezeichnet werden. Das am nächsten kommende Gegenstück in den waldigen Gegenden, dürfte die handwerksmässige Herstellung von z. B. Holzgegenständen sein. In den Waldgebieten in ganz Schweden haben sich die Unbegüterten nicht der Gänsezucht zugewandt, sondern diejenigen, die auf Grund eines Konsumbedürfnisses dieses Produkt wünschten - dies betrifft in erster Linie grössere Betriebe - mussten in der Regel den gesamten Produktionszyklus selbst durchführen. Die Gänse waren also nicht Teil des Nebengewerbe-Musters in den Waldgebieten sondern nur in dem des Flachlandes.

Die Abnehmer der ungemästeten Gänse haben in der Regel wirtschaftliche Gesichtspunkte zu diesem gehabt, da die Bauern in diesen Fällen so gut wie die gesamte Fleischproduktion veräusserten.

Auf der Markoebene haben die Konjunktoren eine wichtige Rolle gespielt bei der Alternative, entweder halbgrosse Jungvögel zu kaufen, oder gar keine Gänse zu halten. Dieses betrifft in erster Linie die Masseneinfuhr pommerscher oder öländischer Gänse zu den getreideproduzierenden Betrieben in Schonen, welches relativ hohe Fleischpreise voraussetzte,

um durch Zwischenhände und lange Transporte ein lohnendes Geschäft zu sein.

Was die wirtschaftliche Rolle betrifft, welche die Gänse bei einem Betrieb spielten, muss diese im ganzen gesehen, als gering bezeichnet werden. Die Gelder die der Verkauf der Gänse einbrachte, waren jedoch ein äusserst bedeutender Teil des einströmenden Bargeldes zu einer Zeit als die Geldwirtschaft sich noch nicht ernsthaft durchgesetzt hatte. Diese wirtschaftliche Bedeutung war sicherlich am grössten bei den Unbegüterten, die Gänse produzierten, die im übrigen nicht viel zu veräussern hatten. Was die Bauernhöfe betrifft, war das Einkommen durch die Gänse oft von grosser Bedeutung für die Wirtschaft der Hausfrau. Sie bestimmte gewöhnlich selbst, wie dieses verwendet werden sollte, sowohl bei vollständiger wie teilweiser Gänsezucht.

Zentraldirigierung

Für das Aufkommen des Produktionssystemes 5 waren Gesetzgebung und Prinzipie in Bezug auf Zahlung des Zehnten und Pachtgeldes in natura entscheidend. Dasselbe gilt dem Verschwinden dieses Produktionssystemes, welches mit der Ablösung des Zahlens von Pachtgeld und des Zehnten in natura nach der Mitte des 19. Jahrhunderts durch Geld zusammenhängt.

Das Quarantänegesetz, am 1/11 1906 in Kraft getreten, wirkte sich negativ auf die Einfuhr der sogenannten „Pommerschen Stoppelgänse“ aus. Dieses führte seinerseits zu einer gewissen Renaissance der einheimischen vollständigen Zucht.

Traditionsbewusstsein

Mit Traditionsbewusstsein ist in diesem Zusammenhang das Erhalten älterer Traditionen, um ihres Eigenwertes als solche, gemeint. In Bezug auf die Gänsezucht ist dieser Faktor bei der Analyse schwer zu bestimmen. Dass das Traditionsbewusstsein eine gewisse Rolle gespielt hat bei der Wahl zwischen unvollständiger Zucht und gar keiner, z. B. wenn einem durch die Urbarmachung die natürlichen Voraussetzungen einer fortgesetzten Gänsezucht fehlten, ist anzunehmen. Man kann also annehmen, dass eine allgemeine Auffassung dass Gänse auf einen schonischen Hof gehören, ein Faktor zu beachten ist.

Auf der Grundlage der Sturkturanalyse kann man verschiedene Faktoren, die auf die Gänsezucht eingewirkt haben, erweisen.

Gesondert gesehen, wie oben, sind diese hauptsächlich interessant aus einem engeren ernährungsgeschichtlichen Aspekt.

Als ganzes betrachtet sind sie dagegen von allgemeinem Interesse. Sie zeigen, dass die Gänsezucht nicht nur im Verhältnis zu Teilen des Wirtschaftssystems gesehen werden kann, sondern auch z. B. im Verhältnis zu dem Ernährungssystem, Mahlzeitsystem, Festsystem, Distributionssystem und dem sozialen System gesehen werden kann, und beleuchtet hierdurch die Komplexität der Kultur.

Arbeitsteilung

Die Arbeitsteilung ist ein umfassender Begriff der hier nicht näher in seinen Einzelheiten diskutiert werden soll. Die Absicht ist lediglich zu zeigen, wie diese Untersuchung zu diesem Problemgebiet relatiert werden kann.

Wir haben in dem Vorhergehenden vor allem zwei Arten dessen, welches man mit Arbeitsteilung bezeichnen kann ausmachen können, teils eine innerhalb des Haushaltes und teils eine zwischen Haushalten und Betrieben verschiedener Natur.

Betreffend der ersteren kann man besonders feststellen, wie die Arbeit zwischen den Geschlechtern verteilt ist. Die Gänsezucht war bis zu Anfang der 20. Jahrhunderts Sache der Hausfrau. Der zweite Typ der Arbeitsteilung ist komplizierter. Es ist zu merken, dass er gleichzeitig wie er ein Zusammenwirken zwischen Betrieben bedeutete, auch Zusammenwirken zwischen verschiedenen Gegenden bedeuten konnte oder zwischen Land und Stadt. Die Arbeitsteilung zwischen den Betrieben erfolgte sowohl mit wie ohne Mitwirken des Kapitals. In dem ersteren Fall galt es dem Ankauf von Junggänsen zu verschiedenen Jahreszeiten, in dem letzteren Ablieferung in natura von Gänsen als Zehnten oder Pachtzins, oder Austausch von Weide gegen Junggänse (Mietsystem).

Wenn die übliche Anschauung was das Alter der Wirtschaftsformen betrifft auf die Gänsezucht übertragen wird, dürfte die vollständige Zucht am ältesten, und die Produktionssysteme, welche Tausch ohne Einschlag von Geld bedeuten, eine Zwischenform zwischen dieser und den übrigen jüngeren Produktionsformen sein. Hier ist jedoch gezeigt worden, dass die Wirklichkeit allzu kompliziert und voller Widersprüche ist, als dass man es wagen könnte, eine solche verallgemeinernde Zeitbestimmung zu verwenden.

Im Vergleich zu der vollständigen Zucht erscheinen jedoch die unterteilten Systeme als mehr rationell während der Periode, die hier in den Blick gefasst wurde. Für viele Gänsezüchter wurden diese zu einer Voraussetzung, damit das Gewerbe weiterleben konnte. Sie sind auch in hohem Masse Ausdruck eines Auskommensprinzips wo die Enderzeugnisse generell gesehen in grösserem Ausmass Gegenstand ökonomischer Kalkülen waren. Einige der Produktionssysteme folgen

auch einer allgemeinen Tendenz zur Spezialisierung und Aufteilung. Mehr als für die Landwirtschaft gilt dies jedoch anderen Teilen der Wirtschaft.

In der ethnologischen Forschung sind vor allem die zwei hier beschriebenen Formen der Arbeitsteilung, bisher vor allem die im Haushalt und zwischen den Geschlechtern beachtet worden. In Zukunft dürfte vielleicht mehr beachtet werden, dass die Aufteilung der Arbeit und ihre Verteilung auf verschiedene Hände in mehreren Dimensionen vorkam, und dass es nützlich sein kann, diese je für sich zu erläutern und studieren, wie auch diese in anderen Zusammenhängen zu beachten. Was zum Beispiel die Haustiere betrifft, ist es sicherlich genauso unklar von Schweinezucht und Schafszucht zu reden wie von Gänsezucht, ohne zu erläutern welche Momente gemeint sind.

Bilaga

FOLKLIVSARKIVET
LUND

LUF 146
September 1971

GÅSSKÖTSEL

Med hjälp av frågelistan ber vi Er att så detaljerat som möjligt redogöra för hur gåsskötsel har bedrivits i Er bygd under den tid man kan minnas. Det är viktigt att alla uppgifter tydligt bestäms till ort, tid och social miljö. Detta är av särskild vikt när Ni redogör för förändringarna inom näringen.

Av hävd anses gåsskötsel kräva vissa förutsättningar såsom låglänt mark, frodigt bete, god tillgång till vatten, stubbåkrar, få rovdjur etc. Hur var betingelserna på Er ort? Vilka fäste man störst vikt vid?

Vilka var det som höll gäss i Er bygd? Var det husmän, torpare, bönder, prästen, godsägaren osv? Vilka var det som hade enstaka djur och vilka höll större flockar? Har torpare eller arrendatorer varit skyldiga att hålla gräsbete? Spillsädsbete? Att framkläcka gässlingar? Fanns det gårdar som hade specialiserat sig på gåsskötsel? Vilka är de som idag håller gäss? Är det lika vanligt som förr?

Hade man förr egna livgäss på gårdarna? Hur många var brukligt? Var fanns de under vintern? Har s.k. "gåsabänk" förekommit? Var fanns sådana? Hur länge var de i bruk? Med vad utfodrade man gässen under vintern? Vem ansvarade för deras skötsel? Var värpte gässen och var skedde ruvningen? Höll gårdarna egen "gåse"?

Sålde man gås ägg till andra orter? När började man i så fall med detta? Vart sålde man äggen? Köpte man även gås ägg från andra orter? I så fall varifrån? Hur tillgick kläckningen av sådana ägg? Sparades gässen från sådana ägg som livgäss eller slaktades de i vanlig ordning på hösten? När upphörde handeln med gås ägg?

Har man sålt gässlingar till andra gårdar eller orter? När började denna hantering? Vart såldes de? Hur gamla var gässlingarna vid försäljningen? Såldes hela flocken eller blott en del? Vilka var det som bedrev denna försäljning? Hur transporterades de till avnämarna? Brukade man köpa gässlingar från andra gårdar eller orter? Varifrån? Förekommer någon handel med gässlingar idag? Varifrån köps de, alt. vart säljs de?

Har man inköpt s.k. "pommerska gäss"? Mellan vilka år förekom i så fall detta?

När på året inköptes de? Vem förmedlade köpet? Hur skedde transporten? Hur många gäss köpte den som skulle föda upp dem?

Var det brukligt att flera gårdar lät sina gäss beta gemensamt? Var? Hade man anställd gåsvaktare? Vem var i så fall det? Hur avlönades gåsvaktaren? När skiljdes dessa gäss som betat samman? Hur tillgick skiljningen? Var gässen märkta? När övergav man detta samarbete? Hur låter man gässen beta idag?

Har s. k. "hälftengäss" förekommit i trakten? (Dvs. att man låter gässen beta på någon annans mark och som betalning lämnar halva gåsflocken till markägaren.) Vilka var det som bedrev skötsel på detta sätt? Under vilken tid på året var gässen utackorderade? Var de gässen märkta på särskilt sätt? Hur många gäss kunde sammanföras på hälftenbetet? Kunde betalningen erläggas i annan form än att man lämnade halva gåsflocken? När upphörde bruket med hälftengäss?

Var på markerna betade gässen vid enskild betesgång? Hur växlade betesmarken med årstiderna? Vem hade tillsyn över dem? Togs de in för natten? Hade man särskilda inhägnader för gässen? Har de placerats i flyttbara burar? När blev i så fall dessa vanliga? Vilka flyghinder kunde gässen förses med? Vingklippte man dem? Tjudrades de? Hur såg i så fall tjudret ut? Har det förekommit att man plockat gässen på fjädrar mer än i samband med slakt? I så fall när på året? Hur tillgick då plockningen?

Skulle gässen släppas ut på bete vid något visst datum på våren? Vidtog man några skyddsåtgärder för att hindra att exempelvis räven tog dem under betessången? Vilka väderleksmärken kunde man ta av gässens beteende när de släpptes och när de gick på bete?

Fetades gässen före slakt? I så fall med vad? Strävade man efter att hålla gässen stilla under denna tid? Hur? Skulle gässen slaktas vid något visst datum? Hur slaktades de? Vem utförde slakten? Vilka förändringar har inträffat i fråga om slaktmetod? Vem plockade gässen? Vilken ersättning utgick för detta arbete? Har man ordnat gille i samband med plockningen? Vad kallades i så fall detta? Var hängdes kropparna efter plockningen? Hur tillvaratogs blodet? Hur styckades gässen? Tillvaratog man inälvorna? Gåsfettet? Vilka delar av gåsen saltade man ned? Rökte? Vilka delar av gåsen behöll man för egen konsumtion? Hela gäss? Hur anrättades i så fall dessa? Har man syltat gåskött? När äts sådan gässylta? Beredde man svartsoppa av gåsblodet? Har man konserverat gåskött? Hur länge har man ätit helstekt gås? Vid vilka tillfällen? Har det förekommit som julmat? Vilka andra förändringar med avseende på när och hur man äter gås har inträffat under den tid Ni minns?

I vilken utsträckning såldes de slaktade gässen inom bygden? Ange vart de såldes. Såldes gässen på torgen i städerna? Levererade man även till charkuteriaffärer? Till privatpersoner? Vilka gåsprodukter var det man sålde (fjädrar, blod, bröst, sidor, korv m. m.)? Vem hade hand om försäljningen?

Hur användes fjädrarna i det egna hushållet? Hur mycket av fjädrarna sålde man? När upphörde handeln med gåsfjäder?

Har man överlämnat en gås som gåva till prästen i församlingen, skolläraren, till släkt och vänner?

Vilken förändring har inträffat i fråga om rasen under den tid Ni kan minnas? När kom de nya raserna? Har någon i bygden deltagit med avelsdjur på utställning etc.?

Förkortningar

- DAL Dialekt- och ortnamnsarkivet, Lund.
DFS Dansk Folkemindesamling, Köpenhamn.
DWA Deutsche Wörterbuch Archiv, Kiel.
EU Etnologiska undersökningen, Nordiska museet.
HDA Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens.
KLNLM Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid.
KU Kulturhistoriska undersökningen, Nordiska museet.
Lhb Landshövdingarnas femårsberättelser.
LLA Landsarkivet, Lund.
LUB Lunds universitetsbibliotek.
LUF Manuskriptarkivet, Folklivsarkivet, Lund.
LUF A Avskriftsarkivet, Folklivsarkivet, Lund.
LUF B Bildarkivet, Folklivsarkivet, Lund.
LUF F Filmarkivet, Folklivsarkivet, Lund.
LUF G Gårdsarkivet, Folklivsarkivet, Lund.
LUF MS Mandelgrensamlingen, Folklivsarkivet, Lund.
Mikhh Malmöhus läns kongl. hushållssällskaps handlingar.
MÖL Lantmäterikontoret, Malmö.
NEU Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelser, Nationalmuseet, Köpenhamn.
NM Nordiska museet, Stockholm.
PS Produktionssystem.
SAFT Sveriges allmänna fjäderfäavelsförenings tidskrift.
SAOBA Svenska akademiens ordboks arkiv, Lund.
SFS Svensk författningssamling.
SOU Statens offentliga utredningar.
SSH Skrifter utgivna av de Skånska hushållningssällskapen med anledning av deras hundraårsjubileum år 1914 under red. av E. Sommarin.
ULMA Dialekt- och folkminnesarkivet, Uppsala.
UUB Uppsala universitetsbibliotek.

Källor och litteratur

Otryckta källor

ALNARP

Alnarps lantbruksmuseum

[G. H. Lettström (?)], Sandby i Ingelstads härad, dess historia intill våra dagar, otryckt beskrivning u. å. (inv. nr. 1480).

ASMUNDTORP

Rönnebergs härads hembygdsförening

Almanackor.

AUNING (GL. ESTRUP)

Dansk Landbrugsmuseum

Föremålsbeskrivningar och föremål.

BILLINGE

Hembygdsmuseet Gamlegård

1865 års månads förslag för oktober wid säteriet Christineberg.

DUVEKE

Duveke godsarkiv

Räkenskaper.

FALSTERBO

Falsterbonäsets museiförening

Skanörs Mårtenskassas arkiv.

GÖTEBORG

Institutet för folklore

Uppteckningar (IFGH och VFF).

LINKÖPING

K. G. Gilstrings privata samling

Uppteckningar.

LUND

Dialekt- och ortnamnsarkivet (DAL)

Lexikografiska samlingarna.

Frågelistsvar.

Folklivsarkivet (LUF)

Manuskriptarkivet :

Svar å LUF 146 (Gåsskötsel. 1971).

Svar å LUF 153 (Fjäderbolstrar. 1973).

Uppteckningar i övrigt.

Avskriftsarkivet:

Avskrifter av bouppteckningar.

899 M. Forsström, Bäddvanor och sängutstyrelse hos skånsk allmog. 1960.

2666 J. Ljungdahl, Gåsbänk och hönsbänk. 1967.

2755 (I. Sjögren), Berättelser, kompl. till "Frans Lindberg som folklivsskildrare".

2793 J. Ljungdahl, Fjäderfå i 1838 års häradsrättsbouppteckningar från Malmöhus län. 1969.

2887 K. Genrup, Om gåsavel. 1969.

2023, 3434, 3549, 3648, 3664, 3717, 3718, 3762, 3763, 3771, 3798. Preliminära utkast till föreliggande avhandling.

3154 Avskrift av byordning för Åsumtorps by, Åsums s:n, Gärds härad.

3360 R. Valeri, Le confit och dess roll som kostkomponent. Lic. avh. 1971.

3507 Arbetsfester bland sydsvenska bönder, uppsatsprojekt 1971.

3836 O. Wetterberg, Säbyholms gård 1897-1913. 1973.

4007 I. Odén, Saltmatsfat. 1974.

4008 K. Genrup, Gåsprodukter i den skånska allmogens kosthåll. 1971.

Filmarkivet:

572 Prosten Joh. Petterssons dagbok för Håslövs prestgård samt kassabok 1853-78 (orig. i privat ägo).

Lunds landsarkiv (LLA)

Häradsrätter

Bouppteckningar.

Enskilda arkiv

Byarkiv.

Malmöhus läns hushållningssällskap

Orig. blanketter till husdjursräkning.

Lunds universitetsbibliotek (LUB)

H. P. Klinghammer, Ordbok över skånemålet. Handskrift 1873.

MALMÖ

Länsstyrelsen i Malmöhus län

Lantmäterienhetens arkiv (MÖL)

Akt 947 Stora Hammars socken.

STOCKHOLM

Nordiska museet

Kulturhistoriska undersökningen (EU och KU):

Svar å EU 9 (Textiliernas användning, 1928, 1930).

Svar å EU 35 (Slakt, 1931, 1947).

Svar å EU 88 (Gåsavel, 1939).

Svar å NM spec. 74 (Hållande av boskap i boningshuset, 1939).

Uppteckningar i övrigt.

TORUP

Torups godsarkiv

Räkenskaper.

UPPSALA

Dialekt- och folkminnesarkivet (ULMA)

- Svar å M 55 (Husdjurskötsel, 1931).
 Uppteckningar i övrigt.
 Uppsala universitetsbibliotek (UUB)
 Anders Gustaf Barchaeus reseanteckningar 1773-1774.
- KIEL
 Preuss. Wörterbuch Archiv
 Lexikografiska samlingarna.
- KÖPENHAMN
 Dansk folkemindesamling (DFS)
 Uppteckningar.
 Institut for dansk Dialektforskning
 Udvalg for Folkemaal
 Svar å Spørgehæfte nr 11 (Husdyrenes røgt, 1957).
 Nationalmuseet (NEU)
 Svar å NEU 5 (Slagtning, 1944).
 Svar å NEU 10 (Røgt 2, 1949).
- RANDERS
 Byhistorisk Arkiv
 Excerptsamlingen.
- ÅRHUS
 Inst. for Jysk Sprog- og Kulturforskning
 Excerptsamlingen.
- HOS FÖRFATTAREN
 Brevsvar från institutioner och forskare.

Tryckta källor och anförd litteratur

- Aagaard, K.
 1802 Physisk, oeconomisk og topographisk Beskrivelse over Thy. Viborg.
- Abel, W.
 1862 Geschichte der deutschen Landwirtschaft. Stuttgart.
- Ahlgren, A.
 1740 Kort och tillförliteligit hushållsgrep.
- Ahlquist, A.
 1822 Ölands historia och beskrifning. I.
- Alsne, S.
 1966 Från prästetionen till reglerad lön.
- Andrée, R.
 1901 Braunschweiger-Volkskunde, Braunschweig.
- Arenander, E. O.
 1902 Sveriges boskapsskötsel (Sveriges rike, red. J. E. Nyström).
- Armstrong, E. A.
 1959 The Folklore of Birds. Cambridge.
- Axelsson, J.

- 1933 Den svenska husdjursavelns utveckling.
- Bager, E.
1936 Skånska Dagbladets gård (Gamla gårdar i Malmö I).
- Baldamus, A. C. Ed.
1883 Illustret Vejledning i Fjerkræavl, utg. P. Mariager, Köpenhamn.
- Barchaeus, A. G.
1924 Underrättelser angående landthushållningen i Halland.
- Bauer, M.
1917 Deutscher Frauenspiegel I, München och Berlin.
- Begtrup, G.
1806ff Beskrivelse over Agerdyrkningens Tilstand i Danmark. Köpenhamn.
- Benediktsson, J.
1959 Fjerkræ, Island (KLN M 4).
- Berg, G.
1932 Rökt skinka, torkade gäddor och surströmming (Svenska Kulturbilder bd 6).
1939 Förbindelseleder inom landet och med utlandet (Svenska folket genom tiderna bd 4).
1958 Om slakt före andelsslakteriernas tid (En skrift om slakt, utg. med anledning av Sveriges slakteriförbunds tjugofemårsjubileum).
1962 Det svenska smörgåsbordet (Saga och Sed).
1969 Bröllopsmiddagen (Fataburen).
1972 Der Ringstock (Ethnologia Scandinavica).
1975 Kalkonen på svenska herremansbord (Gastronomisk kalender).
- Bergman, J. M.
1838 Hand-Lexicon för svenska landthushållare.
- Bergqvist, H., Lepiksaar, J.
1957 Animal skeletal remains from mediaeval Lund (Archaeology of Lund I).
- Bergstrand, C. - M.
1960 Livet i Mark på 1700-talet I.
1970 Från Alingsås och Kullings härad på 1700-talet.
- Bernström, J.
1960 Gäss (KLN M 5).
- Biarner, M.
1967 Om en gås- och hästhandlare i Sösdala (Byahornet, Skåneland, Julnummer).
- Bodell, K.
1970 Stad, bondebygd och bergslag vid mitten av 1600-talet. Varuutbytet i Örebro och dess omland enligt tullängdernas vittnesbörd.
- Boëthius, B., Heckscher, E. F.
1938 Svensk handelsstatistik 1637-1737.
- Brauner, J.
1756 Tankar wid skötseln och nyttan af boskap och fjäderfå.
- Brauner, M. H.
1788 Projekt til et oeconomiskt Hand-Lexicon.
- Bricka, G. St.
1884 Illustreret Haandbog i Fjerkræavl. Aalborg.
1885 Regler for Hønsegaarden. Aalborg.
- Bringéus, N. - A.

- 1959 Recension av "Norden och kontinenten" (Skånes Hembygdsförbunds Årsbok).
- 1964 Tradition och förändring i 1800-talets skånska lanthushållning (Kristianstads läns hushållningssällskap 1814-1964).
- 1966 Den skånska syltemjölken (Gastronomisk kalender).
- 1970 Människan, maten och miljön (N. -A. Bringéus, utg. Mat och miljö).
- 1972 Folkliga kostvanor (Gastronomisk kalender).
- 1974 a Skåningens julmat (Gastronomisk kalender).
- 1974 b Bouppteckningar som etnologisk källa (Vetenskaps societeten i Lund Årsbok).
- 1975 Källkritiska problem inom etnologisk forskning (Småskrifter från Etnologiska sällskapet i Lund I).
- Broman, O. J.
1954 Glysisvallur och övriga skrifter rörande Helsingland. Del III.
- Broocman, R.
1736 Fulständig svensk hus-hålds bok.
- Bruhn, E.
1924 Om gåsen och Mårtensafton (Lunds Dagblad 10/11).
- Bruzelius, N. G.
1876f Allmogelivet i Ingelstads härad i slutet af förra och början af detta århundrade (Land och folk. 1876:1 och 1877:1).
- Bursell, B.
1974 Träskoadel.
- Byman, J.
1907 Några korta blad ur den svenska fjäderfäafvelns historia.
1951 Fjäderfäna genom tiderna (Sveriges fjäderfäkötsel I, red. S. Träskman).
- Bødker, L.
1948 Danmark gennem Tiderne set med fremmede Øjne. Tønder.
- Campbell, Å.
1928 Skånska bygder under förra hälften av 1700-talet. Etnografisk studie över den skånska allmogens äldre odlingar, hägnader och byggnader.
- Cappelin, O.
1911 Kiviks historia.
- Carleson, C.
1769 Hushålslexicon.
- Carlsson, A.
1928 Ett halländskt bröllop på 1820-talet (Vår bygd).
- Carlsson, S.
1956 Bonden som jordägare och husbonde 1809-1866. Bonden och industrialismen 1867-1914 (Bonden i svensk historia III).
- Cawallin, S.
1855 Lunds stifts herdaminne. Andra delen.
- Christensen (Hørsholm) C.
1886 Agrarhistoriske studier I. Köpenhamn.
- Christoffersson, O.
1913 Skytts härad.
- Clemen, C.
1918 Der Ursprung des Martinsfestes (Zeitschrift des Verein für Volkskunde).
- Coleri, J.

- 1694 Oeconomia, Thet är Huushåldz Underwijsning (I. Erics ampl. o. förbättrat).
- Copeland, J. F.
1936 ...Every Day but Sunday, the romantic age of New England industry... Brattleboro Vt.
- Creutz, C. G.
1787 Någre anmärkningar om gåås-afwelen (Hushållnings Journal, febr.).
- Dahl, S.
1940 En översiktskarta över Skånes byar viu mitten av 1600-talet (Svensk geografisk årsbok).
1941 Storskiftets och enskiftets genomförande i Skåne (Scandia 14).
1942 Torna och Bara. Studier i Skånes bebyggelse och näringsliv före 1860.
- Dahllöf, T.
1960 Mikaeli. Studier över folkseder och folktraditioner på svensk botten (Stenc. lic. - avhandling).
- Dahlman, C.
1743 Swenska red-dejan.
- Dalgas, C.
1837 Svendborgs Amt (Bidrag til Kundskab om de danske Provindsers nærværende Tilstand i oekonomiskt Henseende, 9). Köpenhamn.
- Danaher, K.
1972 The Year in Ireland. A Calendar. Cork.
- Danske Vider og Vedtægter I-V.
1904-1938. Köpenhamn.
- Danver, K.
1943 Folktraditioner kring vårdagjämningen.
- Den kloka och förståndiga Ladugårds-gumman.
1774.
- Des Herrn Buchoz.
1777 Oekonomisch-physikalische Abhandlung vom Federvieh. Münster.
- Dreschler, P.
1901 Das Verhältnis des Schlesiens zu seinen Haustieren und Bäumen (Deutscher Tierfreund).
- Dröhse, E.
1907 Nogle Aktstykker fra Ebeltoft Raadhusarkiv (Aarbog udg. af Randers Amts Hist. Samfund).
- Edberg, N.
1906 Gåsafveln förr och nu (Kristianstads läns Kungl. Hushållningssällskaps tidskrift I).
- Egardt, B.
1957 Spickeskinkan, göken och apostlagärningarna (Rig 40).
1962 Hästslakt och rackarskam.
1970 Äkta makars fördel av oskiftat bo.
- Ehrenberg, A.
1945 Allmogen i Albo härad under 1880-talet.
- Ehrensward, C. A.
1959 Fem dagars resa, utg. av A. Werin.
- Ek, S. B.
1959 Rec. av G. Utterström, Jordbrukets arbetare I-II. 1957 (Rig 42).

- Ekelöf, J. A.
1915 Fjäderfäboken.
- Ekenberg, M., Landin J.
1894 Illustrerad varulexikon.
- Ellekilde, H.
1943 Danske Højtidskikke. Köpenhamn.
- Engeström, J. V.
1881 Grunddragen utaf jordbrukets ekonomi.
- Engström, B.
1926 De skånska byordningarnas utveckling belyst av dokument (Skånska folkminnen).
1928 Byalagen i Bara härad (Bidrag till Bara härads beskrivning 6).
- Eriksson, M.
1938 Jordbruket under medeltiden (Svenska folket genom tiderna bd 2).
- Erixon, S.
1938 Folklig möbelkultur i svenska bygder.
1947 Svensk byggnadskultur.
1955 Hushållsböcker (Studier och översikter tillägnade Erik Nylander den 30 januari 1955).
1957 (red.) Atlas över svensk folkkultur, I. Materiell och social kultur.
- Eskeröd, A.
1936 By och gård, hushållning och folkliv (En bok om Skåne I).
1938 Ur ett skånskt byarkiv (Svenska kulturbilder, ny följd, bd 6).
1953 Årets fester.
1960 Skånes kust.
- Faggot, J.
1943 Tankar om fäderneslandets känning och beskrifwande (Kungl. Sw. Vetenskapsakademins handlingar 1741:II).
- Fahlbeck, P. E.
1890 Sveriges nationalförmögenhet.
- von Fischer, J. B.
1753 Liefländisches Landwirtschaftsbuch. Halle.
- Fjellström, Ph.
1970 Nord- och mellansvenskt kosthåll i kulturekologisk belysning (Mat och miljö. En bok om svenska kostvanor, utg. av N. -A. Bringéus).
- Fjäderfäodlaren. Tidskrift för landteknisk fjäderfäskötsel.
1900ff.
- Flintberg, J. A.
1789 Bruks-Idkares, städers och borgerskaps ömse förmoner och skyldigheter i stöd af författningar. Andra delen.
- Florén, M.
1832 Rådgifware för den Swenska Landtmannen.
- Forsberg, S.
1952 Folklivsbilder från det gamla Albo.
1963 Folklivsbilder från Skåne.
- Framåt.
1872 31/8 Nr 70.
- Franzén, A. M.
1958 art. Dyna (KLN 3).

Frauenzimmer-Lexicon.

1773 Leipzig.

Friis, L.

1963 Husligt arbejde (Dagligliv i Danmark Bd I, red. A. Steensberg). Köpenhamn.

Funkquist, H. P. A.

1909 Gåsskötsel (Nordisk familjebok bd 10, 2:a uppl.).

1919 Skånes fjäderfåskötsel från 1800-talets början till nuvarande tid. (SSH III:3).

Fussing, H.

1952-56 Gåsehavre (Håndbog for danske lokalhistorikere). Köpenhamn.

Gamla svenska städer.

1915 Bd IV.

Genrup, K.

1971 Gåsmat (Skånska matvanor, red. N. -A. Bringéus).

1972 Mårtensgässen har länge haft sin hemvist i Halland (Hallandsposten 11/11).

1973 Skåniskt mårtensfirande (Skånska årsfester, red. N. -A. Bringéus).

1974 Einige Bemerkungen zu "Gutswirtschaft und Volksleben" in Südschweden - angesichts des Kieler Forschungsprojekts (Kieler Blätter zur Volkskunde VI).

Graefe, I. B.

1971 Zur Volkskunde der Russlanddeutschen in Argentinien. Wien.

Granolund, J.

1942 Drag ur de skånska husmännens levnadsförhållanden (Notiser från Arbetarnas kulturhistoriska sällskap 16).

1943a Oxen, oket och smålänningen (Hyltén-Cavalliusföreningens årsskrift).

1943b De obesuttna (Den svenska arbetarklassens historia 1).

1955 Olov Anderssons till Säby och Christer Oxehufwuds jordeböcker. Ett herrgårdsdokument från yngre vasatid (Fataburen).

1957 Per Brahe den äldres Oeconomia (Saga och Sed).

1962 Hushållsbok (KLNMB bd VII).

Granolund, J., Holm G.

1971 Per Brahe, Oeconomia eller Huuzholdsbook.

Grundtvig, Fr. L.

1909 Livet i Klokkergaarden. Gammeldags Falstersk Bondeliv (Danmarks Folke-minder 2). Köpenhamn.

Grøn, F.

1927 Om kostholdet i Norge indtil aar 1500. Oslo

1942 Om kostholdet i Norge fra omkring 1500-tallet og op til vår tid. Oslo

Gudjónsson, S. V.

1941 Folkekost og Sundhedsforhold i gamle dage. Köpenhamn.

Gustavsson, A.

1974 En källkritisk granskning av folklivsuppteckningar (stencil).

Hagberg, L.

1937 När döden gästar.

Hagdahl, C. E.

1879 Kok-konsten som vetenskap och konst.

Hagerlöf, J.

1856 Beskrifning öfver Grönby pastorat i Skåne.

Hahn, E.

- 1926 Gans (Reallexikon der Vorgeschichte 4). Berlin.
- Hald, M.
1940 De Bolstre blaa. Köpenhamn.
1943 Om Soveskik og Sengetøj (Fortid og Nutid).
- Hallenborg, C.
1910-1913 Anmärkningar till Carl von Linnés Skånska resa (Historisk tidskrift för Skåne-land 4).
- Hamilton, H.
1923 Min farfars journal 1809-1811.
- Hamm, W.
1852 Gässens skötsel, förökning och vård.
- Hammarström, I.
1970 Stockholm i svensk ekonomi 1850-1914.
- Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens.
1929-30 Bd II, utg. E. Hoffmann-Krayer, H. Bächtold-Stäubli, Berlin och Leipzig.
- Hansen, J. M.
1947 Nordby paa Peder Paarsens Tid (Aarb. udg. af hist. Samfund for Aarhus stift).
- Hanson, H. A. B.
1930 En gård på Söderslätt.
- Hanssen, B.
1952 Österlen.
- Hansson, K.
1957 Prästernas underhåll efter reformationen. Teori och praxis. En studie i förhållandena i Skåne, Halland och Blekinge under 1500-talet (Stenc. lic. -avh.).
- Hansson, N.
1941 Sextio år i lantbrukets tjänst.
- Hartley, M., Ingilby, J.
1968 Life and Traditions in the Yorkshire Dales. London.
- Hatt, G.
1937 Landbrug i Danmarks Oldtid. Köpenhamn.
- Heckscher, E. F.
1936 Industriens historiska förutsättningar och allmänna karaktär (Sveriges industri 3:e uppl.).
- Hemslöjdskommitténs betänkande 10/12 1917.
1918
- Herlufsholm Birks Tingbog 1630-33.
1959 utg. K. M. Olsen. Köpenhamn
- Herrgårdsliv i Skåne för hundra år sedan.
1933 Överste Joachim Staël von Holsteins dagböcker.
- Herrn von Hohbergs
1715 Georgica Curiosa Aucta oder: Adelichen Land- und Feld-Lebens auf alle in Deutschland übliche Land- und Hauswirtschaften III. Nürnberg.
- Heurgren, P.
1925 Husdjuren i nordisk folketro.
- Hildebrand, H.
1879ff Sveriges medeltid. Kulturhistorisk skildring del I och II.
- Hilldoff, E.

- 1911 Kalmar läns södra kungl. hushållningssällskap 1811-1911.
- Historiskt-geografiskt och statistiskt lexikon över Sverige.
1860, 1865 Bd 2 och 6.
- Hobroh, G.
1939 Med folket i arbete och fest.
- Hochheimer, C. A. F.
1805 Allm. hushålls- och konstbok.
- Hoegh, H. J. C.
1799 Anvisning til et wäl inrättadt jord-bruk.
- Homeyer, C. G.
1870 Die Haus- und Hofmarken. Berlin.
- Hommerberg, C.
1946-47 Från Falsterbo ljun (SÅASÄ V).
- Hortling, I.
1946 Grågåsen (Våra fåglar i Norden III).
- Hovstad, H.
1967 Naturalhusholdning (KLN M XII).
- Höijer, E.
1921 Sveriges uppdelning på naturliga jordbruksområden (Statsvetenskaplig tidskrift).
1926 Det mindre jordbrukets ställning och betydelse särskilt med hänsyn till svenska förhållanden.
1931 Statistisk översikt över det svenska jordbrukets utveckling och läge (Jordbruksutredningens betänkande V. SOU 1931:7).
- Højrup, O.
1966 Landbokvinden. Köpenhamn.
1975 Die Arbeitsteilung zwischen Männern und Frauen in der bäuerlichen Kultur Dänemarks (Ethnologia Scandinavica).
- Hönsgården eller sättet att uppföda och sköta fjäderfå.
1825
- Hörlén, M.
1927 Hammar nr 2 i Valleberga. En gårdsbeskrivning (Skånska folkminnen).
- Irsigler, F.
1972 Ein grossbürgerlicher Kölner Haushalt im 14. Jh (Festschrift Matthias Zender 2. utg. E. Ennen, G. Wiegelmann). Bonn
- Jansson, S. O.
1961 Kulturgrenzen und Kulturwege (Schwedische Volkskunde).
- Johannesson, G.
1950 Kring Birger Gunnersens paltebok. Några rön beträffande Lunds ärkesätets gods och dess förvaltning vid medeltidens slut (Vetenskaps societeten i Lund. Årsbok).
- Johnson, C. W.
1842 The farmers encyclopedia. London.
- Johnsson, P.
1931 Svenskt bondeliv genom tiderna.
- Juhlin-Dannfelt, H.
1913 Kungl. Landbruksakademien 1813-1912 samt svenska landthushållningen under nittonde århundradet.
1914 Det lilla jordbruket och förutsättningarna för dess framgång (Läsning för svenska

- folket).
- 1923 (red.) Lantmannens uppslagsbok.
- 1925 Lantbrukets historia.
- 1926 Lantbruket i Norden 1875-1925.
- 1929 Dalarnas lantbruk.
- Juul, B.
- 1807 Handels- und Warelexikon I. Köpenhamn.
- Jørgensen, A.
- 1901 Foredrag om Fjerkræavlens Udvikling i Danmark i de sidste 25 Aar. Odense.
- Kallenberg, M.
- 1928 Livet i en skånsk prostgård på 1850- och 1860-talet.
- Kalm, P.
- 1753 Sagu socken. Åbo.
- Karlin, G. J: son
- 1924 Kulturhistoriska Museets Östarp, Festskrift.
- Kjellberg, S. T.
- 1949 Torna, Bara och Harjagers härads sparbank 1848-1948.
- Klinghammer, H. P.
- 1841 Minnen från åren 1829-1839.
- Klokk, O.
- 1920 Det norske landbrug siden omkring 1750. Kristiania.
- Kloster, R.
- 1945 Håndverksbygden og bygdehåndverkeren (Bergens museums årsbok).
- Kock, W. A.
- 1910 Hvorledes drives praktisk og økonomisk fjerkræavl i de forenede stater og Kanada.
- 1919a Fjerkræ og Fjerkræavl (Salmonsens konversationslexikon. Bd VIII).
- 1919b Fjerkræavl (Danmark, Land og Folk utg. D. Bruun). Köpenhamn och Oslo.
- 1937 Fjerkræavl i Danmark. Dens Historie og Udvikling. Köpenhamn.
- Kolsrud, K.
- 1959 Fjær og dun (KLNIV IV).
- Kongl. Maj:ts nådige förordning angående den uppbörd som presterskapet i Skåne hafwa af sina åhörare at undfå...
- 1723 16/10.
- Kongl. Maj:ts påbud och förordning huruledes med präst. uppbörd. ..förhållas skal.
- 1681 8/2.
- Kristensen, E. Tang
- 1891 Øen Anholt i Sagn og Sæd. Kolding.
- Kück, E.
- 1906 Das alte Bauernleben der Lüneburger Heide. Leipzig.
- Lagergren, A.
- 1906 Ank- och gåsodlingen i Jönköpings län (Meddelanden från Jönköpings läns fjäderfäavelsförening. 1905).
- Lagergren, C.
- 1922 Mitt livs minnen.
- Lagerstedt, T.
- 1953 Jordbruket på 1500- och 1600-talen (En bok om Mälardalens län. Bygd och nä-

ringar genom tiderna. Utg. av Mälardalens länshypoteksförening).

Lampa, S.

1907 Anteckningar rörande äldre bygdsliv i Västergötland. I (VGFFT 2:6/7).

Landshövdingarnas fem årsberättelser.

1841, 1856-1905 (1856 ff, Bidrag till Sveriges officiella statistik, litt H).

Lantbrukskalender för

1873 (utg. av J. Arrhenius).

Lehrfreund, L.

1921 Die Entwicklung der Deutsch-Russischen Handelsbeziehungen. Leipzig.

Leufvén, G.

1914 Malmöhus läns jordbruk år 1909. Statistisk undersökning utförd av Malmöhus läns hushållningssällskap (SSH IX:4).

Lindberg, A. M.

1966 Som drängpojke på Österlen vid seklets början (Föreningen för fornminnes- och hembygdsvård i sydöstra Skåne. Småskrifter 10).

Linderholm, O.

1803 Practiskt Handlexicon 2:a bandet.

Linnarsson, L.

1948 Bygd, by och gård. I.

von Linné, C.

1745 Carl von Linnés öländska och gotländska resa 1741.

1874 Skånska resa. 1749.

1929 Iter Lapponicum 1732 (Ungdomsresor I med inl. av K. Hagberg).

Lithberg, N.

1907 Bröllops seder på Gotland (Fataburen).

Ljungberg, L. (utg.), Bager, E. (utg.)

1968 Malmö Tingböcker 1577-83 og 1588-90.

Ljunggren, K. G.

1952 Österlen i Lunds stifts landebok (Tumatorps Sanct Knuts Gille Tänkebok).

Ljunggren, K. G. (utg.), Ejder, B. (utg.)

1950ff Lunds stifts landebok. 1-3.

Lovén, N.

1957 Folklivet i Skytts härad vid början av 1800-talet. Barndomsminnen.

Lunds Dagblad

1947 29/1

Lundström, A.

1842 Handbok i landthushållningen.

Lägnert, F.

1949 Veteodlingen i södra och mellersta Sverige.

1955f Syd- och mellansvenska växtföljder I-II.

Löbe, W.

u.å. Hand-Lexicon der gesammten Landwirtschaft. II uppl. Leipzig.

Löfgren, A.

1937 I Möre och Handbörd på 1860- och 1870-talen.

Löfgren, O.

1975 Arbeitsteilung und Geschlechterrollen in Schweden (Ethnologia Scandinavica).

Löfström, F.

- 1943 Från segelfartygens dagar.
Lönqvist, N. O.
1924 Berättelse om Bara härad 1775. Med efterskrift och anm. utg. av G. Carlquist.
Magia Naturalis
1798 2:a uppl.
Malmöhus läns kongl. hushållssällskaps handlingar.
1837
- I Manninen, I.
1933 Die Sachkultur Estlands, II. Tartu.
- Marryat, H.
1863 Ett år i Sverige. I.
- Matthiessen, H.
1942 Det gamle Land. Köpenhamn.
- Mayerhofer, E., Pirquet, C.
1923 Lexikon der Ernährungskunde. Wien, Leipzig, München.
- Medlemsblad för Malmöhus läns fjäderfäavelsförening.
1904-1905.
- Meyer, P.
1949 Danske Bylag. Köpenhamn.
- Meyers grosses Konversations-Lexicon.
1905 Bd X art. Gänse.
- Morén, F. W.
1953 Ystads historia II. 1792-1862.
- I Moszyński, K.
1936 Slavernas folkkultur I, översatt till svenska av T. Nilsson (Stencil).
- Möller, G.
1902 Handledning i fjäderfäkötseln 2:a uppl.
- von Möller, P.
1881 Strödda utkast rörande svenska jordbrukets historia.
- Møller-Holst, C.
1878 Landbrugs Ordbog for den prakt. Landmand. II. Köpenhamn.
- Nerén, J.
1944 Boka um Mälsa.
- Nicolaisen, C.
1915 Amagers Historie III. Köpenhamn, Kristiania.
1931 Dragør som By gennem 500 Aar. Köpenhamn.
- Nicolovius. se Lovén, N.
- Nielsen, A.
1933 Dänische Wirtschaftsgeschichte. Jena.
- Nielsen, H.
1960 Gåsehavre (KLN M Bd V).
- Nilsson, A.
1936, 1938 se Eskeröd, A.
- Nilsson, B., Nilsson, E.
1974 Övergången från skära till lie (seminarieuppsats. Institutet för folklivsforskning, Stockholms universitet).
- Nilsson, M. P: n

- 1915 Årets folkliga fester.
- Nilsson, P.
1871 Gamla seder och bruk bland allmogen inom Vemmenhögs härad vid början af 19:de seklet (Samlingar till Skånes historia, fornkunskap och beskrifning 1871:1 [1]).
- Nordholm, G.
1967 Studier i Skånes äldre ekonomiska geografi.
- Norges land og folk.
1885ff Kristiania.
- Noring, A.
1842 Handbok i husdjurskötseln. 3:e delen.
- Nylén, A. -M.
1969 Hemslöjd
- Nyman, A.
1970 Folk och få (Fataburen).
- Ny samling af rön, försök och anm. uti hushållningen.
1796
- Nørgaard, C.
1946 Barndoms minder (Skivebogen).
- Odén, B.
1960 Gåskorn (KLN M Bd V).
- Oekonomischer Katechismus von der Federviehzucht.
1791 Jena.
- Ohlsson, A.
1932 Gamla minnen från Skanör och Falsterbo (Från skånska städer för ett par mansåldrar sedan).
- Olaus Magnus
1909ff Historia om de nordiska folken 1-4 (Del 5 är en kommentar av J. Granlund 1951).
- Olsson, A.
1947 Kostvanor bland fiskare i Bohuslän (Folk-liv).
1965 Köträtter (KLN M X).
- Olsson, N.
1923 Den praktiske gåsodlaren.
1934 Gåsskötsel.
1962 Våra fjäderfän. 2:a uppl.
- Olufsen, C.
1814 Lærbog i den Danske Landoeconomie. 2:a uppl. Köpenhamn.
- Osvald, H.
1962 Vallodling och växtföljder. Uppkomst och utveckling i Sverige.
- Otte, F. W.
1796 Oekonomisch-statistische Beschreibung der Insel Fehmern. Schleswig.
- Paulsson, G.
1950 Svensk stad. Liv och stil i svenska städer under 1800-talet. I.
- Pedersen, A.
1944 Fra Bondestue og Steghers. Köpenhamn.
- Pedersen, R.
1975 Die Arbeitsteilung zwischen Frauen und Männern in einem marginalen Ackerbau-

- gebiet. -Das Beispiel Norwegen (Ethnologia Scandinavica).
- Pedersen -Bjergård, J.
1902 Vårt fjäderfå. Gåsodling för mindre bemedlade.
- Pettersson, J.
1953 Den svenska skagerakkustens fiskebebyggelse.
- Pulbrook, E. C.
1922 English country life and work. London.
- Raphael, E.
1913 Öländska gårdar och deras inventarier 1677 (Fataburen).
- Rasmussen, C. V.
1906 Gaaseavl (Tidsskrift for Fjerkræavl).
- Rasmussen, H.
1966/67 Hausmarken und Viehmarken (Folk 8-9).
1947a Det magiske hesteben fra Nyord (Folk og Kultur).
1947b Hvad en gås kan bruges til (Arv og Eje).
- Reimer, C.
1912 Nordfynsk Bondeliv i Mands Minde. II. Köpenhamn.
- Reinhardt, L.
1912 Kulturgeschichte der Nutztiere (Die Erde und die Kultur III). München.
- Rhodin, P. N.
1822 Afhandling om gåsafvelns tillbörliga skötsel.
1827 Systematisk afhandling om gåsskötsel.
1829 Systematisk afhandling om gåsskötsel. 2:a uppl.
- Rietz, J. E.
1862-67 Svenskt dialektlexikon.
- Risingh, J.
1671 Een land-book.
- Ropeid, A.
1973 Die regionalen Speisen in Norwegen (Stencil framlagd vid den andra internationella etnologiska matforskningskonferensen i Helsingfors).
- Rosander, G.
1967 Herrarbete. Dalfolkets säsongvisa arbetsvandringar i jämförande belysning.
- Rosenhane, S.
1944 Oeconomia 1662 (Sörmländska handlingar nr 9).
- Rückerschöld, A. M.
1796 Fattig mans visthus och kök.
- Salander, E.
1731 Tilförlätelig gårds-fogde instruction. 2 ed.
- Samling af Sweriges gamla lagar.
1859, 1869 utg. av C. J. Schlyter. IX, XII.
- Samlinger om Agerdyrkning og Landvæsen.
1793 3:e häftet. Köpenhamn.
- Santesson, A.
1887 I Sverige. Intryck och minnen från mina strövtåg.
- Schiller, H.
1934 Skåne genom 2 sekler.
- Schmidt, A. F.

- 1950 Leksikon over Landsbyens gilder. Köpenhamn.
 1952 Fra Humlum sogn, Skodborg herred (Hardsyssels Aarbog).
 1966 Bondearbejder og Husdyr. Århus.
- von Schoultz, G.
 1943-44 En sydsvensk bostadsvana i etnologisk belysning (Folk-liv).
- Schönbeck, C.
 1818 Försök till beskrivning öfwer Riseberga socken år 1817 (Handlingar af Christ. läns kongl. hushållningssällskap 4).
- Siggaard, N.
 1930 Om den danske befolknings fødemidler gennem tiderne. Köpenhamn.
- Sjællands stifts landebog 1567.
 1956 utg. av S. Gissel. Köpenhamn.
- Sjunnesson, O.
 1953 Sydhalländskt allmogeliv i slutet av 1800-talet.
- Sjöborg, N. H.
 1792-93 Blekinges historia och beskrivning
 1812 Skånes historia och beskrivning 3:1.
- Skattegraveren.
 1889 nr 8.
- (Solberg, M.)
 1915-16 Folklivet på Söderslätt under senare hälften av 1700-talet. En samtida berättelse meddelad av B. Möller (Historisk tidskrift för Skåneland 6).
- Sophie Brahes Regnskabsbog 1627-40.
 1955 (utg. H. Paulsen). Århus.
- Statistiska meddelanden.
 1920 Ser. A Band III. Arealinventeringen och husdjursräkningen den 1 juni 1919 av Kongl. statist. centralbyrån.
- Stawenow-Hidemark, E.
 1971 Villabebyggelse i Sverige 1900-1925.
- Steensberg, A.
 1959 Fjerkræ (KLMN 4).
- Stenkula, A. O.
 1893 Falsterbo i våra dagar (Verdandi).
- Stjernswärd, B.
 1938 Herrgårdsliv för en mansålder sedan (Fataburen).
 1945 En slottsfrus vardagsbestyr (Fataburen).
- Storå, N.
 1968 Massfångst av sjöfågel i Nordeurasien. Åbo.
- Svanander, J. F.
 1882 Folklivet i Bara härad i Skåne. Skildring från 1790-talet (Bidrag till vår odlings häfder. 2).
- Svendsen, A.
 1799 Den danske Huusfader. Köpenhamn.
- Svenska landskapslagar
 1933-46 Tolkade och förklarade för nutidens svenskar av Å. Holmbäck och E. Wessén.
 1-5.
- Svensk Författningssamling.

- 1906 nr 84 Kungl. Majt:s nådiga kungörelse angående hvad iakttagas bör vid införelsel sjöledes till riket av lefvande höns, gäss, ankor och dufvor (Given Sthlms slott 28 sept. 1906).
- 1906 nr 84 Kungl. Majt:s nådiga kungörelse angående åtgärder mot hönskolera och hönspest (Given Sthlms slott 28 sept. 1906).
- Svensson, S.
 1942 Mårtensfirandet (dens. Bygd och yttervärld).
 1963 Mårtens gås (Gastronomisk kalender).
 1967 Två misslyckade försök. Något om omland och skattemoral, silversmycken och sidenband (Ale nr 3).
 1969 Introduktion till folklivsforskningen.
- Sveriges allmänna fjäderfäavelsförenings tidskrift.
 1908-1919 årgång 1-12.
- Sveriges Industri.
 1936
- Synnerberg, L. N.
 1815 Svenskt Waru lexicon.
- Szabó, M.
 1970 Herdar och husdjur.
 1971 Barnarbete i agrarsamhället (Fataburen).
- Säve, P. A.
 1941 Boskapskötseln på Gotland samt fåren på Gotland.
- Teuteberg, H. J.
 1971 Variations in Meat Consumption in Germany (Ethnologia Scandinavica).
- Teuteberg, H. J., Wiegelmann, G.
 1972 Der Wandel der Nahrungsgewohnheiten unter dem Einfluss der Industrialisierung. Göttingen.
- Thaer, A.
 1846 Grundsatser i den rationella landthushållningen (övers. av T. Bergelin).
- The Gentlemans Magazine Library.
 1884 London.
- Thomé, C. A.
 1817 Beskrifning öfwer Wemmerlöfs socken (Handlingar af Christ. läns kungl. hushållningssällskap. 3:e häftet).
- Thunell, E.
 1952 Livet på Kabbarp 1 och 6 1814-1864 (Bidrag till Bara härads beskrivning. 13).
- von Thünen, J. H.
 1842 Der isolierte Staat in Beziehung auf Landwirtschaft und Nationalökonomie. Del I. 2:a uppl. Rostock.
- Thölin, G.
 1965 Byalag och byaliv i Himle härad.
- Tidskrift för lantmän
 1888
- Tidström, A.
 1891 Resa i Halland, Skåne och Blekinge år 1756.
- Topografiska och statistiska uppgifter om Malmöhus län.
 1873 Utgivna af Topografiska korpsern.

- Trevelyan, G. M.
1952 Engelska kulturbilder 2 (övers. G. Ekblom).
- Troels-Lund, F.
1929-31 Dagligt Liv i Norden i det sekstende Aarhundrede. 5 uppl. Köpenhamn.
- Trolle-Bonde, C.
1907 Trolleholm förr och nu. Del IV.
- Träskman, S.
1959 Fjäderfäskötsel 5:e uppl.
- von Törne, N.
1825 Landthushållningen uti systematisk ordning. Del II.
- Unbeck, N.
1761 Svenska gåsesköttslen.
- Ussing, Henrich
1787 Kirkeforfatningen i de kongelige danske stater. 3:e delen, bd 2. Sorøe.
- Ussing, H.
1917 Minder fra Erritsø (Danmarks Folkeminder nr 11). Köpenhamn.
1928 Det gamle Harboøre. Uppteckningar av K. Thuborg (Danmarks Folkeminder nr 36). Köpenhamn.
- Utdrag utur alle utkomne publique handlingar, placater, förordningar, resolutioner och publicationer...
1746ff (utg. av R.G. Modée).
- Utterström, G.
1957 Jordbrukets arbetare, I-II.
- von Walterstorff, E.
1935 Bondens bädd (Svenska kulturbilder Bd 5).
- Warg, A. C.
1759 Hjelpreda i hushållningen för unga fruntimber, 2:a uppl.
- Wedel, L. M.
1796 Oeconomisk-patriotiske Afhandlinger og Forslag. Köpenhamn.
- Weibull, C. G.
1923 Skånska jordbrukets historia intill 1800-talets början (SSH I:1).
- Weibull, M.
1873 Arkivanteckningar rörande skånsk landsbygd (Samlingar till Skånes historia, forn-kunskap och beskrifning).
- Weibull, Mathias
1888 Svenska hönsboken. Anvisning till planmessig hönsskötsel.
- Veiledning til opdrætning af gjæs og ænder.
1859. Köpenhamn.
- Wiegelmann, G.
1975 Bäuerliche Arbeitsteilung in Mittel- und Nordeuropa - Konstanz oder Wandel?
(Ethnologia Scandinavica).
- Wigström, E.
1898 Skåne (Sverige i ord och bild). Chicago.
1949 Allmogeseder i Rönnebergs härad på 1840-talet.
- Wählin, C.
1804 Lärobok för allmogen. 2:a uppl.
- Vår ungdoms Lund.

- 1954 (Föreningen det gamla Lund. Årsskrift XXXVI).
- Zachrisson, A.
1920 Åkerbruksredskap och jordens bearbetning i Skåne 1800-1914 (SSH II:2).
- Zürn, E. S.
1902 Die Hausgans. Leipzig.
- I Åhstrand, P.
1768 Beskrifning öfver Öland besynnerligen det norra motet eller fögderiet.
- Åkerman, J.
1828 Försök till beskrifning öfver Hellestads pastorat.
- I Åmark, K.
1920 Lantbruket under det nittonde århundradet.
- Ödmann, S.
1888 Hågkomster från hembygden och skolan.
- Österling, A.
1925 Nicolovius och Söderslätt.

Noter

Inledning

1 Carlsson 1956 s. 350.

2 Frågelistan LUF 146 (bilaga) är direkt utarbetad efter de riktlinjer, som gäller i föreliggande avhandling, varför den tar hänsyn till alla frågor av vikt. Tyvärr framgår det av svaren, att den är utsänd några år för sent, för att många av de här behandlade företeelserna mera allmänt skulle kunna dokumenteras annat än i regressionskedets sista fas.

3 I första hand kan nämnas Egardt 1962; Rosander 1966; Bursell 1974; Gustavsson 1974.

4 T. ex. Olsson 1947 plansch 4; Nyléns. 21, 98-103; jfr. kartering där beläggen redovisas punktvis på en utbredningskarta (t. ex. Erixon 1957 s. 7-11).

Kap 1

1 Funkquist 1919, *passim*.

2 I första hand kan nämnas: J. Byman 1907; J. Byman 1951 och J. Axelsson 1933 s. 316-32; Mátyás Szabó omtalar i sin vittomfattande avhandling 1970 att "fjäderfän har lämnats utanför undersökningen framför allt på grund av dess underordnade roll i hushållningen" (s. 12). Denna deklarerade avgränsningsprincip har dock inte helt följts och gäss och gås-herdar berörs på ett antal ställen (s. 92, 98, 112, 241, 250f).

3 I första hand kan nämnas: Kock 1937; Siggaard 1930 s. 184-187; Christensen (Hörsholm) 1886 s. 65-68; A. F. Schmidt 1966 s. 166-176. En bred internationell kulturhistorisk framställning ger Reinhardt 1912 s. 338-352.

4 Hahn 1926 art. Gans.

5 Domesticeringen måste anses hemmahörande på jägar- och fiskarstadiet och hur det hela gått till, kan man få en uppfattning om genom att studera sjöfågelfångsten i norra Eurasien under 17- och 1800-talen (se därom Storå 1968 *passim*). Jfr C. G. Weibull 1923 s. 20: "Huruvida bland sten- och bronsåldersfolkets husdjur även ingått de smärre djuren, gäss... är icke känt - de hava hittills påvisats i Norden tidigast från de första århundradena e. Kr."

6 Hatt 1937 s. 54.

7 Bergqvist-Lepiksaar 1957 s. 49.

8 Samling af Sweriges gamla lagar IX s. 158, 470.

- 9 Ljunggren 1952 s. 14.
- 10 Ljunggren-Ejder 1965 passim; K. Hansson 1967 passim; Dahl 1942 s. 87.
- 11 Ljunggren 1952 s. 17.
- 12 LUF A 2793 karta 4.
- 13 LUF A 2887 s. 6.
- 14 Ljunggren-Ejder 1950 s. 481.
- 15 Kallenberg 1928 s. 44.
- 16 Ang. denna kulturgräns se t. ex. S. Svensson 1969 s. 53ff.
- 17 Campbell 1928 s. 9-17, 279.
- 18 Dahl 1942 s. 87.
- 19 Nordholm 1967 s. 118.
- 20 Granlund 1942 s. 9.
- 21 Hanssen 1952 s. 46.
- 22 Linné 1874 s. 103, 135, 165, 207.
- 23 Linné 1874 s. 135f.
- 24 Hallenborg 1910-13 s. 298.
- 25 Urvalet av bouppteckningar återfinnes i LUF:s A-arkiv; källkritik av bouppteckningar se Bringéus 1974 b passim.
- 26 LLA Östra Göinge häradsrätt FII a; Bara häradsrätt FII a.
- 27 Svanander 1882 s. 22.
- 28 Schiller 1934 s. 49. Det är dock tveksamt om Hülphers bygger sitt uttalande på egna iakttagelser eftersom det är tydligt att Linnés Skånska resa (s. XI) funnits till hands när han gjorde formuleringen. Hülphers resa som i stort sett en skrivbordsprodukt med formuleringar nära följande Linné har tidigare uppmärksammats av Gösta Berg (1972 s. 42, 55).
- 29 Dahl 1942 s. 154.
- 30 Juul 1807 s. 371. Se även Olufsen 1814 s. 466; Hoegh 1799 s. 340; Des Herrn Buchoz 1777 s. 208.
- 31 En exakt geografisk bestämning av gåsinförsel till en skånsk stad, kan man erhålla på grundval av B. Hanssens tabeller från Simrishamn år 1798. (1952 s. 362ff).
- 32 Åkerman 1828 s. 26.
- 33 von Thünen 1842 passim.
- 34 Ljungberg-Bager 1968 s. 307.
- 35 Se kap III not 82.
- 36 MÖL akt 947 Stora Hammars socken.
- 37 Morén 1953 s. 255ff.
- 38 Berg 1975 s. 51.
- 39 Dahl 1942 s. 162.
- 40 Stjernswärd 1945 s. 66.
- 41 Utdrag utur alle... 1746ff del 2, s. 809, 1424.
- 42 Christoffersson 1913 s. 120ff.
- 43 Österling 1925 s. 173ff.
- 44 Linné 1874 s. IX, 135.
- 45 Muntligen meddelat av fil.dr. Ingemar Ingers, Lund.
- 46 För de västsvenska fiskelägena har fjäderfäskötseln i alla tider spelat en viss roll. Se Pettersson 1953 s. 235; Ang. företeelsen i Skåne under 1700-talet se t. ex. Eskeröd 1960 s. 100; Morén 1953 s. 257.
- 47 Linné 1874 s. IX: "Gässen blänka överallt vita... där så gott förråd gives på havre."

Noter, kap. I

- Jämför med kartserierna hos Dahl 1942 s. 118ff.
- 48 Dahl 1940 s. 26ff.
  - 49 Campbell 1928 s. 273.
  - 50 LUF A 2793 karta 1.
  - 51 Bringéus 1964 s. 74f.
  - 52 Egardt 1970 s. 7.
  - 53 Mikhh 1837 s. 26.
  - 54 Mikhh 1837 s. 35.
  - 55 Lovén 1957 s. 220.
  - 56 Schiller 1934 s. 145.
  - 57 Thomée 1817 s. 121.
  - 58 Sjöborg 1812 s. 63.
  - 59 Dahl 1941 s. 86-97; bouppteckningarna återfinnes i LLA, Oxie häradsrätt FII och LLA Bjäre häradsrätt FII a. Genomgången redovisas på ett beläggsprotokoll i LUF A.
  - 60 LUF A 2793 s. 8-10, 40.
  - 61 Cappelin 1911 s. 23.
  - 62 Publ. av Kgl. Statistiska Centralbyrån i Statistiska meddelanden, Ser. A bd II:1.
  - 63 Sveriges uppdelning på naturliga jordbruksområden är utförligt redovisad hos Höijer 1921. Där finnes även uppräknningar av vilka socknar, som hänför sig till resp. område. På basis därav har karta 2 utarbetats.
  - 64 Leufvén 1909 tabell IV. Primärblanketterna i LLA, Malmöhus läns hushållningssällskap.
  - 65 LUF 9182; EU 13754.
  - 66 Marryatt 1863 s. 18.
  - 67 Hagerlöf 1856 s. 24.
  - 68 I många fall är femårsberättelserna rätt stereotypa och uttalanden upprepas oförändrade under en följd av år (Bringéus 1975 s. 17). Detta gäller dock inte här använda uppgifter.
  - 69 Lhb Mlm 1856-60 s. 7.
  - 70 Lhb Mlm 1861-66 s. 6.
  - 71 Lhb Mlm 1866-70 s. 6.
  - 72 Lhb Kr 1856-60 s. 9.
  - 73 Lhb Kr 1876-80 s. 4.
  - 74 Lhb Kr 1881-85 s. 5.
  - 75 Lhb Kr 1891-95 s. 17; Lhb Kr 1896-1900 s. 27; Lhb Kr 1900-05 s. 33.
  - 76 Funkquist 1919 s. 115f.
  - 77 utgår.
  - 78 Kjellberg 1949 s. 74, 78.
  - 79 Intervju med Nils Olsson 1971. Hos författaren.
  - 80 N. Olsson 1962 s. 385.
  - 81 Lhb Kr 1900-1905 s. 33.
  - 82 SAFT 1912 s. 212.
  - 83 v. Schoultz 1943-44 s. 41, 44.
  - 84 v. Möller 1881 s. 103.
  - 85 Bringéus 1964 s. 75.
  - 86 Lägnert 1949 s. 109.
  87. S. Carlsson 1956 s. 355.
  - 88 Olsson 1934 s. 20; se även Juhlin-Dannfelt 1926 s. 110.
  - 89 Engström 1903 s. 106.

- 90 Ekelöf 1915 s. 102.
 91 Juhlin-Dannfelt 1929 s. 99.
 92 Axelsson 1933 s. 326.
 93 Axelsson 1933 s. 325.
 94 Lhb sammandrag 1881-85 s. 26.
 95 Lhb sammandrag 1901-05 s. 62.
 96 Florén 1832 s. 96.
 97 Rhodin 1829 s. 5.
 98 Rhodin 1822 s. 4.
 99 Träskman 1959 s. 145.
 100 Intervju med Nils Olsson 1971. Hos författaren.
 101 v. Schoultz 1943-44 s. 52 Not II.
 102 Hildebrand 1879 s. 197.
 103 M. Eriksson 1938 s. 302.
 104 Bernström 1960 s. 687.
 105 Svenska landskapslagar 2: Dalalagen s. 3, 59.
 106 Olaus Magnus 1909ff, 19:10 s. 106.
 107 Lagerstedt 1953 s. 252. Jfr. Heurgren 1925 s. 67, Juhlin-Dannfelt 1925 s. 215f; Grøn 1927 s. 110f.
 108 Danver 1943 s. 88.
 109 Danver 1943 s. 88.
 110 LUF A 3664 s. 12-25, 27f.
 111 Wåhlin 1804 s. 76.
 112 Utterström 1957 s. 576.
 113 T. ex. EU 13256.
 114 Lhb Älvsb. 1841 s. 14.
 115 Att tabellen över relationen till brukningsdelarnas storlek gäller hela landet har påtagliga brister eftersom t. ex. ett basjordbruk i Mellansverige som regel haft större areal än ett i Skåne. I sammanhanget har dock tabellen ett visst värde då det endast gäller en grov uppskattning.
 116 LUF A 2887 Bil. 1, 3.
 117 LUF A 3664 s. 23f.
 118 Berg 1975 s. 51.
 119 Bricka 1884 s. 155.
 120 Klokk 1920 s. 207.
 121 Jørgensen 1901 s. 9.
 122 Se Kock 1919 a s. 189: "Fra gl tid har Aalborg, Hjørring og Thisted amter haft flest Gæs, idet mellem 1/3 og 1/2 af Landets Gassehold fandtes i disse Egne."
 123 Kock 1919 b s. 104; jfr. Kock 1937 s. 152.
 124 Matthiessen 1942 s. 151f.
 125 Svendsen 1799 s. 217f.
 126 Begtrup 1808 s. 819.
 127 Hoegh 1799 s. 340.
 128 Møller-Holst 1878 s. 336.
 129 Se t. ex. Siggaard 1930 s. 184f.
 130 Kock 1937 s. 42.
 131 Kock 1937 s. 42.

Kap II

- 1 Granlund 1943 s. 149, 160. En klar framställning över gässens produktionscykel ger Bricka 1885.
- 2 Szabó 1970 s. 29.
- 3 Granlund 1962 sp. 137ff. ; Erixon 1955 passim.
- 4 LUF 10974.
5. Stjernswärd 1938 s. 164f.
- 6 EU 31564. I sammanhanget kan nämnas, att nordiska lantbruksekonomer i allmänhet avråder från bruket att låna gåse, som var mycket vanligt bl. a. i Frankrike (Bricka 1884 s. 157).
- 7 Falsterbonäsets museiförening, Mårtenskassans arkiv, uppboråslängder 1800ff.
- 8 Szabó 1970 s. 31.
- 9 LLA Enskilda arkiv. byarkiv litt A.
- 10 Österling 1925 s. 173.
- 11 Lönqvist 1924 s. 9.
- 12 Schmidt 1950 s. 53.
- 13 Rhodin 1829 s. 7.
- 14 "Den karakteristisk. som gives af gåseholdet fra landsbyen Strøby i Østsjælland, utsiger utvivelstomt noget alment for største delen af det danske område. Det hedder her: I næsten alle gårde og huse havde man før i tiden Gæs, men omkring 1870 var det vist allerede ved at høre op... I et hus var det almindelige en gås eller to og en gase. I gårdene var det fire-fem levegæs." (H. Rasmussen 1974 a s. 4). Enligt Kock 1937 var i Danmark bruket med gemensam gåse i äldre tid vanligt i små byar, där ägarna fick säd i ersättning. Däremot hade i större byar vanligen varje gåsodlare egen gåskar! (s. 28).
- 15 Österling 1925 s. 173f; Av äldre handböcker, som tydligen avser svenska förhållanden, förordar Ahlgren 1740 relationen 1-4 (s. 44) och Unbeck 1761 1-3 el. 4 (s. 12); Salander ger 1731 relationen 1-6 till 8, vilket man kan förmoda återgår på kontinentala förhållanden (s. 81).
- 16 Kock 1937 s. 30.
- 17 I den äldre lantbruksekonomiska litteraturen förordas också, att gässen inhyses i ett avstängt utrymme i fähuset se t. ex. Ahlgren 1740 s. 43; Brauner 1788 s. 69.
- 18 För dessa uppgifter tackar jag amanuensen. fil.kand. Sverker Norén. Materialet är en del av underlaget till "Synpunkter på den dansk-skånska gården". LUF A 3793.
- 19 För äldre tid talar t. ex. Dahlman 1743 om vinterfödan som en ganska ringa utgift (s. 110). Detta kan jämföras med husdjursskötseln i allmänhet, där vinterfodret varit ett stort problem, då det i äldre tid sällan räckte trots svältfodring.
- 20 SAFT 1912 s. 214.
- 21 T. ex. Salander 1731: havre - drav (s. 81); Unbeck 1761 havre - annan slags slösäd (s. 5). Däremot har råg och korn ej ansetts bra. (T. ex. Unbeck 1761 s. 5.)
- 22 Se t. ex. Lantbrukskalender för 1873.
- 23 Rhodin 1829 s. 5. Ang. vinterskötseln i Skåne i äldre tid se Törne II 1825 s. 168.
- 24 Höijer 1926 s. 9ff; Höijer 1931 s. 50f.
- 25 Fjäderfäodlaren 1903 s. 378. Denna tidskrift utgavs i Lund och behandlar främst gås-aveln i Skåne.

- 26 T. ex. Grundtvig 1909 s. 102.
- 27 LLA, Enskilda arkiv. byarkiv litt A.
- 28 Tidström 1891 s. 50.
- 29 Eskeröd 1938 s. 274.
- 30 Gäller den s, k, Mårtens Vanning. Avbildad i samlingsverket "Gamla Svenska Städer" IV, 1915.
- 31 T. ex. Sjunnesson 1953 s. 66.
- 32 Rhodin 1822 s. 8.
- 33 Danver 1943 s. 87. Dock är att märka, att man i Danmark har en märkesregel, som hänsyftar på en något tidigare äggläggning, då det heter, att gåsen vid nämnda datum skall ha lagt tre ägg (ex. Reimer 1912 s. 240). Även i äldre tider har mars månad räknats som tiden för gåsvärpningen, inte bara i Skåne. I Per Brahes hushållsbok från 1581 heter det i kalendariet för Martius: "Begynne gäss och höns värpa, sker det förr, så vållar det gott korn." (s. 131). Den lantbruksekonomiska litteraturen för 1700-talet nämner, att gässens värpning infaller i februari-mars. Se t. ex. Ahlgren 1740 s. 40; Salander 1731 s. 82; Dahlman 1743 s. 108; Den kloka... 1774 s. 84.
- 34 Danver 1943 s. 87f. I sammanhanget bör nämnas, att uttrycket ej ens gått så långt upp som till den gamla riksgränsen, ty en kartering av beläggen ger vid handen, att det endast återfinnes i Skåne sydväst om den s. k. diagonalen samt i södra Halland.
- 35 EU 13243.
- 36 DAL 2983.
- 37 LUF 17464.
- 38 LUF 171.
- 39 Nilsson(Eskeröd) 1936 s. 185.
- 40 Erixon 1938 s. 54f; Erixon 1947 s. 118; von Schoultz 1943-44 passim; Nyman 1970 passim. Särskilt i Danmark har företeelsen varit vanlig i äldre tid men omnämnes sällan i uppteckningarna, då den redan vid 1800-talets mitt till största delen var försvunnen. Sigurd Erixon har bestämt nordgränsen för denna möbel (hörande till gruppen flyttbara kistbänkar) till Väneren och Motala ström (1947 s. 118). Det nordligaste belägg jag funnit för samma företeelse härstammar från Närke (Nerén 1944 s. 187f). Emellertid var det i sydligaste Sverige som denna möbel var en fast företeelse i möbleringssystemet, även om den förhållandevis varit lika vanlig inom de övriga intensivområdena för gåsskötsel, Västergötland och Öland. Ang. de öländska gåsbänkarna arbetar jag på en undersökning för årsboken "Kalmar län".
- 41 von Schoultz 1957 s. 52f.
- 42 Samlinger... 1793 III s. 217.
- 43 LUF 18600. På egendomen nr 1 i Hököpinge hade gåsbänken redan under 1700-talet flyttats till köket medan den försvann år 1873 (H. A. B. Hanson 1930 s. 84).
- 44 LUF 18607.
- 45 LUF 18605.
- 46 Bricka 1885 s. 38.
- 47 Olsson 1962 s. 400.
- 48 Oekonomischer Katechismus... 1791 s. 14.
- 49 LUF 8916.
- 50 LUF 17464:6f.
- 51 Rhodin 1829 s. 5.
- 52 EU 27996.

- 53 Rhodin 1829 s. 5.
- 54 Grøn 1926 s. 109f.
- 55 Wigström 1898 s. 192. Skanör liknar i detta fall Dragør (NEU 7460).
- 56 Jfr Wiegelmann 1975 passim; Højrup 1975 passim; Pedersen 1975 passim; Löfgren 1975 passim.
- 57 LUF 18607. Se även Karlin 1924 s. 40, där det omtalas att inkomsten från gässen var hustruns handpengar.
- 58 LUF 18618.
- 59 Kjellberg 1949 s. 74.
- 60 Lönqvist 1924 s. 7; jfr. Rosenhane 1944 s. 32.
- 61 LUF 4088.
- 62 T. ex. Genrup 1974 s. 35; jfr. Des Herrn Buchoz... 1777 s. 206.
- 63 Torups godsarkiv, kapitalböcker.
- 64 Stjernswärd 1938 s. 165.
- 65 Dahlman 1743 s. 14; Den kloka och förståndiga... 1774 passim; Frauenzimmerlex. 1773 s. 1107ff. Se vidare: NEU 8929; NEU 7399; Reimer IV-V s. 499; Dreschler 1901 s. 81; Kück 1906 s. 246; Bauer 1917 s. 365; Graefe 1971 s. 96; Danaher 1972 s. 188.
- 66 Olsson 1934 s. 57. De djur det här gäller, är dock i motsats till de gamla lantraserna inkorsade eller genom urval och planmässigt bedrivet avelsarbete förädlade, som ställer helt andra krav. Följaktligen ger den äldre lantbruksekonomiska litteraturen som regel anvisningar om långt sämre beten.
- 67 SAFT 1908 s. 165. Jfr. fårskötselns nedgång i Skåne som bl. a. hänger samman med att trädesbetet försvann och moderna växtföljder infördes (Bringéus 1966 s. 141).
- 68 EU 27225
- 69 Bruzelius 1876 s. 23. Jfr. för Danmarks del: "Det første år en vang udlegges til hvile, bruges den til fædrift. 2det året, som er 2den års hvile til hestfælling, 3dje året, som er 3die års hvile, til får, svin og giæs." (Danske Vider II s. 239: Vedtægtsbrev från Jylland år 1755.)
- 70 Engström 1928 s. 28f.
- 71 Medlemsblad... 1904 s. 69.
- 72 EU 27726.
- 73 Thunell 1952 s. 28. Uppgiften har muntligen kommenterats av fil.dr. Ingemar Ingers, Lund.
- 74 EU 15333.
- 75 C. V. Rasmussen 1906 s. 76.
- 76 SAFT 1912 s. 213.
- 77 Møller-Holst 1878 s. 336.
- 78 Magia Naturalis 2:a uppl. 1798 s. 108. Se även M. H. Brauner 1788 s. 69; Den kloka och förståndiga... 1774 s. 87; J. Brauner 1756 s. 63; Salander 1731 s. 81; En annan syn hos Ny samling af rön 1796 s. 283f.
- 79 Unbeck 1761 s. 5.
- 80 Rhodin 1829 s. 5.
- 81 von Möller 1881 s. 103; angående vallödingens utveckling se Osvald 1962 passim.
- 82 Møller-Holst 1878 s. 337.
- 83 Medlemsblad... s. 89.
- 84 LUF 8893.
- 85 LUF 18606.

- 86 EU 27389.
- 87 Hilldoff 1911 s. 95.
- 88 A. Löfgren 1937 s. 9.
- 89 Morén 1953 s. 255.
- 90 "Gräset i byns eller kommunens diken kan arrenderas" (Pedersen-Bjergård 1902 s. 126).
- 91 Danske Vider... II s. 324, III s. 46, 389.
- 92 Nicolaisen 1931 s. 16.
- 93 LUF 18619.
- 94 Rhodin 1829 s. 6.
- 95 Szabó 1970 s. 76ff.
- 96 Olsson 1934 s. 59.
- 97 Juhlin-Dannfelt 1923 s. 1053.
- 98 LUF 18589. f. 1887.
- 99 Coleri 1694 s. 315.
- 100 LLA. Enskilda arkiv. Byarkiv Litt A t. ex. byordning, Bläntarp, Torna häd 1718; Christoferson 1913 s. 465.
- 101 Lovén 1957 s. 71.
- 102 Thaer 1846 s. 349. För övrigt se Trevelyan 1952 s. 21; Hartley-Ingilby 1968 s. 54; Hoegh 1799 s. 342f.
- 103 Rhodin 1829 s. 15.
- 104 Kock 1910 s. 74.
- 105 T. ex. Manninen 1933 s. 164 not 7.
- 106 Szabó 1970 s. 109ff.
- 107 Dock har naturförhållandena ofta varit sådana i skogsbygderna, att gåsherdar där var en större nödvändighet främst p. g. a. rovdjursfaran (Creutz 1787 s. 279). Samma källa nämner också, att gåsherdar ofta var en nödvändighet, där gåsbetet fanns på långt avstånd från gårdarna (s. 279). Ang. gåsherdar i Halland se Genrup 1972.
- 108 Lovén 1957 s. 220.
- 109 Steensberg 1959 sp. 389.
- 110 Danske Vider... II s. 171, 310, 312, 467, III s. 546.
- 111 Szabó 1970 s. 250; Creutz 1787 s. 277.
- 112 Szabó 1970 s. 184ff; se även Szabó 1971 passim; för Danmark se t. ex. Kock 1937 s. 28, 42.
- 113 Szabó 1970 s. 251.
- 114 LUF 12543.
- 115 Alnarps lantbruksmuseum nr 1480 s. 15.
- 116 Danske Vider... III s. 546.
- 117 Danske Vider... II s. 324.
- 118 Szabó 1971 s. 32.
- 119 Erixon 1957 s. 60.
- 120 Ex. EU 27996: "Det kunde ofta hända, att man satte en å förståndets vägnar mindre väl utrustad pojke att vakta gässen."
- 121 EU 28953.
- 122 EU 27704 gäller tiden omkr. 1860-80. Från Anderstorp, Tibro socken i Västergötland kan vidare nämnas, att det omtalas, att en gammal gubbe "gåsahöspen" - ledaren vaknade gässen (EU 17730); samma sak omtalas från Öland (EU 18214), sagesmännen födda 1865 och 1881.

Noter, kap. II

- 123 Genrup 1974 s. 35.
- 124 Oekonomischer Katechismus 1791 s. 4.
- 125 utgåår.
- 126 Alnarps lantbruksmuseum nr 1480 s. 14.
- 127 LUF 6176.
- 128 EU 28841.
- 129 EU 27756. En ingående beskrivning över gåsvaktarens lön, kosthåll m. m. på Österlen har givits av Frans Lindberg (LUF A 2755 s. 7f).
- 130 Torups godsarkiv, Torup, kapitalböckerna för den aktuella tiden.
- 131 Szabó 1970 s. 109-173.
- 132 LUF 17463. Foto av gåstjudret från Österlens Museum kommer att överlämnas till LUF B.
- 133 von Möller 1881 s. 103.
- 134 Steensberg 1959 sp. 389. Av litt. ang. tjudring av gäss i Danmark se t. ex. Chr. Nicolaisen 1915 s. 365. Här omtalas tjudringen som ett alternativ i stället för att betala gräspengar; Kock 1937 s. 28, 42, 45; Grundtvig 1909 s. 103; Tang Kristensen 1891 s. 100; Schmidt 1952 s. 106.
- 135 Dansk Lantbrugsmuseum inv.nr. 1986-1989, 11697, 11699-11701. I museets samlingar finns även andra hinderdon för gäss bevarade såsom hilder (Felker).
- 136 Säve 1941 s. 95f; ULMA 28634.
- 137 T. ex. LLA. Enskilda arkiv. Byarkiv litt A: byordning Dalköpinge 1766 kap. VIII, byordning Everöd 1632; Engström 1926 s. 34; Falsterbonäsets museiförening, Skanörs mårtenskassas arkiv: Wånge-Skrå 1797 par. 9, Ordningsregler 1913 par. 6. För Danmark se Kock 1937 s. 30; Grundtvig 1909 s. 103; Danske Vider... III s. 391, 468.
- 138 Højrup 1966 s. 111.
- 139 Danske Vider... II s. 480.
- 140 EU 13485.
- 141 EU 13266.
- 142 T. ex. H. Ussing 1928 s. 109.
- 143 Benediktsson 1959 sp. 392; Homeyer 1870 s. 252.
- 144 Szabó 1970 s. 94ff.
- 145 Lovén 1957 s. 171.
- 146 P. Nilsson 1871 s. 89.
- 147 Lampa 1907 s. 59; Manninen 1933 s. 164.
- 148 Tang Kristensen 1891 s. 100 (gäller Anholt). För belägget tackar jag Overinspektör Holger Rasmussen; Rasmussen 1966/67 passim.
- 149 Homeyer 1870 s. 256.
- 150 Homeyer 1870 s. 65, 256.
- 151 Homeyer 1870 s. 257, 356.
- 152 Falsterbonäsets museiförening, Skanörs Mårtenskassas arkiv.
- 153 Rasmussen 1966/67 s. 294ff; Homeyer 1870 s. 256f.
- 154 Homeyer 1870 s. 157.
- 155 EU 28137.
- 156 SAFT 1912 s. 185.
- 157 Szabó 1970 s. 95.
- 158 Lovén 1957 s. 71f.
- 159 Weibull 1873 s. 68.

- 160 Falsterbonäsens museiförening, Skanörs Mårtenskassas arkiv.
- 161 Johnsson 1931 s. 92.
- 162 Møller-Holst 1878 s. 337.
- 163 Broocman 1736 s. 56.
- 164 Forsberg 1963 s. 49.
- 165 Tillhör Rönnebergs härads hembygdsförening.
- 166 Bruhn 1924. För belägget tackar jag professor Sigfrid Svensson, Lund.
- 167 Detta gäller även herrgårdarna. Stjernswärd 1945 s. 66.
- 168 T. ex. Linderholm 1803 s. 272.
- 169 Unbeck 1761 s. 14.
- 170 J. Brauner 1756 s. 63.
- 171 Unbeck 1761 s. 14. J. Brauner 1756 s. 63.
- 172 SAOBA Klinghammer. Ordet Gåsa-sti.
- 173 LUF 272.
- 174 T. ex. Lovén 1957: "När höstbetet upphörde att anlitas och gässen skulle insättas på stigan" (s. 71).
- 175 Dahlman 1743 s. 134.
- 176 Unbeck 1761 s. 13.
- 177 Ahlgren 1740 s. 47; Unbeck 1761 s. 13.
- 178 Dahlman 1743 s. 135.
- 179 I. V. Granlund. En samling ordspråk, ordstäv och talesätt c:a 1880 (Hskr SAOBA) finnes bl. a. följande, som alluderar på gåsgödningsmedlet: "När man sparar på havren blir gåsen ej fet." "Det är ej gott att köpa havre av gåsen."
- 180 LUF F 572.
- 181 Tillhör Hembygdsmuseet Gamlegård i Billinge.
- 182 O. Linderholm 1803 s. 272 nämner dock bovete som det bästa gödningsmedlet. Uppgiften går troligen tillbaka på en utländsk förlaga, men med tanke på boveteodlingens utbredning i Skåne i äldre tid, är det troligt att bruket även praktiserats här. I den lantbruksekonomiska litteraturen förordas även andra basgödningsmedel. Enligt J. M. Bergman 1838 s. 76 är bönmjöl det bästa.
- 183 Se kap III not 158, 159.
- 184 Johnson 1842 s. 71. G. Möller omtalar år 1902, att gässen gavs rovor antingen genom utfodring eller genom att de drevs ut på rovfälten (s. 138).
- 185 LUF A 3360 s. 22ff.
- 186 SAFT 1913 s. 170, 179.
- 187 Fussing 1952-56 art. Gåsehavre.
- 188 Lundström 1842 s. 410.
- 189 EU 26620.
- 190 EU 28959; EU 27996; LUF 10603.
- 191 Säve 1941 s. 96.
- 192 En fjärding (18,32 liter) omnämnes bl. a. hos Dahlman 1743 s. 135; Salander 1731 s. 106; J. Brauner 1756 s. 63; jfr. N. Olsson 1962 s. 407.
- 193 Dahlman 1743 s. 15.
- 194 Berg 1958 s. 17; jfr. slaktperioderna för får och lamm (Bringéus 1966 s. 140).
- 195 Svensson 1963 s. 93; jfr. Salander 1731, som omtalar oktober som slaktmånad för gässen och slakten borde helst ske i nytändningen (s. 107).
- 196 Andréé 1901 s. 369. Man har också förklarat konsumtionen av färska gäss vid Mårten

Noter, kap. II - III

- med att djuret då var som fetast (Clemen 1918 s. 4 not 8 och 9).
- 197 LUF 78.
- 198 Stjernswärd 1938 s. 164f.
- 199 DFS 1904/26 vol. I s. 38, 157.
- 200 Julgåsen har i första hand varit en högreståndsföreteelse, men den förekom även hos allmogen. Julgåsen fyllde därvid julsinkans nuvarande plats. "Det äldre källmaterialet omnämner påfallande sällan julsinkan i Skåne." (Bringéus 1974a s. 130).
- 201 Højrup 1966 s. 112.
- 202 Stjernswärd 1945 s. 68.
- 203 Hobroh 1939 s. 122f; LUF-materialet rörande gåsgillen har behandlats av C. Jönsson LUF A 3507 s. 93f.
- 204 Samlinger... 1793 III s. 224.
- 205 Det stora flertalet ortnamn på Gås- o. s. v. i Skåne avser med all säkerhet tamgäss. Längre norrut i landet kan detta inte a priori antagas vara fallet. Problemet är dock av underordnad betydelse här då det blott gäller att få fram uppgifter om tänkbara betesområden.
- 206 Heurgren 1925 s. 69ff; för Danmarks del se H. Rasmussen 1974 a passim.
- 207 T. ex. Dahlman 1743 s. 108, 110.
- 208 LUF A 3360 s. 25ff.
- 209 Schönbeck 1818 s. 51.
- 210 Sjöborg 1792-93 s. 95; jfr. Unbeck 1761 s. 5f.

Kap III

- 1 Granlund 1957 s. 48.
- 2 Hanssen 1952 s. 17; se även Hovstad 1967 passim.
- 3 Hanssen 1952 s. 18.
- 4 Ek 1959 s. 61.
- 5 Leufvén 1914 s. 49.
- 6 LLA Enskilda arkiv, Byarkiv. litt. A.
- 7 M. Weibull 1873 s. 68. Gäller par. 24 i Byordning för Hofterup. Harjager år 1744.
- 8 Alnarps Lantbruksmuseum nr 1480 s. 19.
- 9 Lönnqvist 1924 s. 9; Österling 1925 s. 175; Solberg 1915-16 s. 403; Åkerman 1828 s. 49.
För Danmark, se Meyer 1949 s. 145ff.
- 10 Kock 1937 s. 42.
- 11 Utterström 1957 s. 576.
- 12 Granlund 1943 s. 57f.
- 13 Olsson 1962 s. 385. Lagergren skriver 1906, att gåsodlingen gått tillbaka över hela Skåne p. g. a. att det var billigare att köpa importerade djur (s. 6), d. v. s. en övergång till produktionstyp 4.
- 14 SAFT 1908 s. 186.
- 15 SAFT 1910 s. 90.
- 16 LUF 18577.
- 17 Fjäderfäodlaren 1909 s. 1043.

- 18 EU 28743.
- 19 LUF 265.
- 20 EU 27816.
- 21 LUF 18574.
- 22 SAFT 1919 s. 38.
- 23 Intervju med Nils Olsson 1971. hos författaren.
- 24 LUF 18564
- 25 LUF 18579.
- 26 LUF 265.
- 27 Olsson 1934 s. 10. Lantgässen kallas i äldre tid hemgäss (Unbeck 1761 s. 4).
- 28 Olsson 1934 s. 23.
- 29 Olsson 1934 s. 28.
- 30 Olsson 1934 s. 27, 30.
- 31 Noring 1842 s. 422-428.
- 32 Olsson 1962 s. 13.
- 33 EU 28743.
- 34 LUF 18561.
- 35 Olsson 1934 s. 43.
- 36 Salander 1731 s. 81.
- 37 Des Herrn Buchoz... 1777 s. 205. Detta bruk har anor från antiken (Broman s. 365).
- 38 Kock 1919 s. 103.
- 39 NEU 10233.
- 40 NEU 7627.
- 41 LUF 18607.
- 42 Flintelierna är en folklig benämning på ett område i NV delen av Smedstorps socken.
Det utmärkes av mager mark och små brukningsenheter. Tunby är en by i Smedstorps socken.
- 43 SAFT 1914 s. 101ff.
- 44 EU 3857:271.
- 45 EU 33085.
- 46 SAFT 1910 s. 45.
- 47 SAFT 1919 s. 37f.
- 48 Att man köpt så många som 70-120 st. omtalas från Luggude, Allerum. (LUF 12543)
Vanligen köptes dock endast ett antal, som ungefär uppgick till ungdjursflocken efter en normal gässtam.
- 49 LUF 18606.
- 50 EU 13266.
- 51 I uppteckningarna omtalas ett styckepris på mellan 25 öre och 2 kronor, men då det är oklart om gässlingarnas storlek och exakt vilka år det gäller, är uppgifterna av mindre värde.
- 52 EU 13266; EU 27182.
- 53 EU 27730.
- 54 EU 13351.
- 55 Ehrensvärd 1959 s. 31.
- 56 Schmidt 1952 s. 106.
- 57 Baldamus 1883 s. 82.
- 58 Kück 1906 s. 245.

Noter, kap. III

- 59 Moszyński 1936 s. 62.
60 Hortling 1946 s. 976f.
61 LUF 269.
62 Funkquist 1909 art. gåsskötsel.
63 LUF 18613.
64 Lhb Kr. 1901-05 s. 33.
65 Kjellberg 1949 s. 74, 78.
66 Funkquist 1919 s. 136f.
67 Barchaeus' reseanteckningar 10/2 1774 s. 35 fol. 313. UUB.
68 Dufeke godsarkiv. Räkenskaper.
69 Tidström 1891 s. 44. Ang. övergången från skära till lie i Skåne se B. Nilsson - E. Nilsson 1974 s. 2-11, 83-93.
70 Lägnert 1955f passim.
71 LUF 18617.
71b Juhlin-Dannfelt 1913 I s. 303, II s. 87. Slåttermaskiner infördes dock i avsevärt antal redan på 1860-talet. Dessa kombinerades ofta med skördeapparat.
72 Zachrisson 1920 s. 126.
73 Kloster 1945 passim. Ang. hemslöjdens regionala fördelning i Sverige. jfr. kartor i "Hemslöjdskommitténs betänkande", 1918 II s. 199, 201.
74 Arenander 1902 s. 351.
75 Stenkula 1893 s. 169.
76 Santesson 1887 s. 226.
77 Lhb Mlm 1866-70 s. 6.
78 Topografiska och statistiska... 1873 s. 80.
79 NEU 8122.
80 Hommerberg 1947 s. 28ff; A. Ohlsson 1932 s. 150ff.
81 Rörande innebörden av "Rus in urbe" och företeelsens betydelse se Hanssen 1952 s. 383ff.
82 Hanssen 1952 s. 383.
83 Lhb Mlm 1900-05 s. 27.
84 Enl. Statistiken publ. i Lhb.
85 Historiskt-Geografiskt och Statistiskt Lexikon 1865 art. Skanör.
86 Historiskt-Geografiskt och Statistiskt Lexikon 1860 art. Falsterbo.
87 Bidrag till Sveriges officiella statistik N. 1893 Malmöhus län s. 14f.
88 LUF 17463.
89 Falsterbonäsens museiförening, Skanörs Mårtenskassas arkiv. Rotemännen var i Skanör 3 st. årligen fram till 1914 valda förtroendemen. Arbetsområdet var geografiskt avgränsat, så att en hade hand om Östergatan, en Mellangatan och en Vestergatan. De tjänstgjorde utan lön och deras förnämsta syssla var att vid mårtenstiden gå från hus till hus och taga upp de s. k. Mårtenspengarna. Inkluderade i dessa avgifter var alltså även avgiften för hongässen.
90 LUF 18603.
91 LUF 14239. Rörande arealfördelning och arealanvändning i S:t Olofs socken se: Beskrivning till Ekonomisk karta över Kristianstads län, S:t Olofs socken 1935 s. 18ff. Av tabellerna framgår, att de s. k. Ljunglyckorna sällan hade över 3 har mark.
92 LUF 14239.
93 EU 13266.
94 EU 13266.

- 95 LUF 12065.
 96 LUF 269.
 97 LUF 12105.
 98 LUF 14239.
 99 EU 13266.
 100 Lunds Dagblad 29/1 1947.
 101 LUF 18617.
 102 EU 27225.
 103 "Framåt" nr 70 31/8 1872.
 104 LUF 10175.
 105 ULMA 21235.
 106 LUF 18626; LUF 18625; ULMA 5381.
 107 Lhb Klm 1896-1900 s. 12; Lhb Klm 1900-1905 s. 11; Lhb Kr. 1900-1905 s. 33.
 108 Ahlqvist 1822 del I s. 415.
 109 Juhlin-Dannfelt 1914 passim.
 110 Biarner 1967 s. 133.
 111 LUF 18586.
 112 LUF 18584.
 113 LUF 18616.
 114 LUF 18614.
 115 LUF A 3836 s. 14.
 116 LUF 18574.
 117 LUF 18613.
 118 Fjäderfödlaren 1904 s. 462.
 119 Fjäderfödlaren 1904 s. 469.
 120 SFS nr 84 1906 s. 3ff.
 121 SAFT 1910 s. 240.
 122 De danska beläggen finns redovisade på ett beläggsprotokoll i LUF A.
 123 Rasmussen 1974 b s. 80.
 124 Møller-Holst 1878 s. 336.
 125 Kock 1937 s. 94.
 126 Otte 1796 s. 329.
 127 Aagaard 1802 s. 120. För belägget tackar jag Museumsinspektör Ole Højrup, Köpenhamn.
 128 Norges land og folk I. Smaalenenes amt s. 91.
 129 Hartley-Ingilby 1968 s. 54f.
 130 Pulbrook 1922 s. 195.
 131 Meyers grosses Konversations-Lexikon. art. Gänse 1905.
 132 DWA lexikograf. saml. Belägget från Das Ostpreussenblatt Jg 11. 1960 Folge 45, s. 12.
 133 DWA lexikograf. saml. 25/122 Angenfelde. Kr. Tilsit - Rag.
 134 Zürn 1902 s. 66ff.
 135 Zürn 1902 s. 66ff.
 136 Copeland 1936 s. 161ff.
 137 Dahllöf 1960 s. 199.
 138 Armstrong 1959 s. 28. På kontinenten däremot har Märten varit det vanliga (ibid); för Irlands del omtalas Mikaeli (Danaher 1972 s. 188f).
 139 Hildebrand 1884-98 II s. 473.
 140 Danver 1943 s. 157f.

Noter, kap. III

- 141 Grundtvig 1909 s. 104; Skattegraveren nr 8 1889 s. 138.
- 142 Granlund-Holm 1971 s. 150.
- 143 Hochheimer 1805 s. 380.
- 144 EU 27182.
- 145 EU 27225.
- 146 Kallenberg 1928 s. 44f.
- 147 LUF 17462.
- 148 Svenska landskapslagar 3: Södermannalagen s. 18; Svenska landskapslagar 2: Dalalagen s. 3; Svenska landskapslagar 2: Västmannalagen s. 8; Svenska landskapslagar 1: Upplandslagen s. 18.
- 149 Kongl. Maj:ts påbud och förordning 1681 par. 1.
- 150 Salander 1731 s. 279.
- 151 Alsne 1966 s. 28.
- 152 Kongl. Maj:ts nådige förordning 1723 par. 7.
- 153 EU 13381.
- 154 LUF A 1254.
- 155 H. Ussing 1787 s. 589.
- 156 H. Ussing 1787 s. 593.
- 157 J. M. Hansen 1947 s. 15.
- 158 Odén 1960 sp. 647f.
- 159 Nielsen 1960 sp. 647
- 160 Johannesson 1950 s. 126f.
- 161 Dufeke godsarkiv, Dufeke, godsräkenskaper.
- 162 Stjernswärd 1945 s. 66.
- 163 Herrgårdsliv i Skåne... 1933 s. 150.
- 164 Granlund 1955 s. 72; jfr. dock Hamilton 1923 s. 94f, där gässen vid säteriet Martorp i Västergötland tydligen lämnades först vid slakten. För belägget tackar jag professor Gösta Berg, Stockholm.
- 165 Kock 1937 s. 17. Detta gjorde, att herrgårdarna i Danmark, liksom i Skåne, ofta saknade egna livgäss. Ex. Dalgas 1837 s. 325.
- 166 Kock 1937 s. 21; se även A. Nielsen 1933 s. 163.
- 167 T. ex. Sophie Brahes Regnskabsbog 1955. Där står för år 1640: "For giess at fæde" (s. 217); i Sjællands stifts landebog 1567 (1956 s. 96) talas på ett ställe om "skyllder enn fædt gaass". Annars talas endast om gäss, vilket måste betyda, att de var ogödda.
- 168 Synnerberg 1815 art. Gäss.
- 169 Bringéus 1964 s. 73.
- 170 Ang. Malmö se Bager 1936 s. 50; gåsstigor fanns även hos kalmarborgare i äldre tid. Brev 1970 från fil. dr. Manne Hofrén, Kalmar, hos författaren.
- 171 Barchaeus' reseanteckningar 2/12 1773, S. 35, fol. 275 b, UUB. För belägget tackar jag professor Nils-Arvid Bringéus, Lund.
- 172 Begtrup 1806 II s. 715.
- 173 "Hönsgården" 1825 s. 66.
- 174 SAFT 1912 s. 184; se även "Fjäderfäodlaren" 1903 s. 372: "Tyskarne som gåsätare".
- 175 Noring 1842 s. 426f.
- 176 LUF A 3360 s. 18.
- 177 Engeström 1881 s. 246.
- 178 Stjernswärd 1945 s. 66f.

- 179 LUF 14128.
- 180 LUF 18608.
- 181 Rietz 1862 s. 400.
- 182 T.ex. EU 13266.
- 183 ULMA 21235.
- 184 Bergtrup 1806 s. 819; se även Kock 1937 s. 44.
- 185 ULMA 20131.
- 186 Intervju med Nils Olsson 1971, hos författaren.
- 187 LUF 10542; se även EU 27996.
- 188 Carlsson 1956 s. 223f.
- 189 Intervju med Nils Olsson 1971, hos författaren.
- 190 EU 28953.
- 191 Torups Godsarkiv, Torup. Kapitalböcker.
- 192 Granlund 1942 s. 18.
- 193 Uppskattningen av antalet utarrenderade djur försvåras av att legogivarna ofta kunde ha egna ungdjur i betydande mängd tillsammans med de förstnämnda.
- 194 LUF 18610.
- 195 Intervju med Nils Olsson 1971, hos författaren.
- 196 LUF 18608.
- 197 LUF 18610.
- 198 EU 13266.
- 199 Ehrenberg 1945 s. 37.
- 200 LUF 18616.
- 201 EU 15333.
- 202 LUF 18599.
- 203 Fahlbeck 1890 s. 22 not 2.
- 204 SAFT 1909 s. 27f.
- 205 SAFT 1913 s. 22f.
- 206 Ekelöf 1915 s. 102f.
- 207 N.Olsson 1923 s. 5f.
- 208 N.Olsson 1934 s. 10ff, 15f.
- 209 Intervju med Nils Olsson 1971; brev från Nils Olsson till författaren 25/5 1971.
- 210 LUF 18617.
- 211 ULMA 20131.
- 212 ULMA 21235.
- 213 LUF 18629.
- 214 ULMA 28634.
- 215 ULMA 21235.
- 216 Hanssen 1952 s. 46.
- 217 LLA, Enskilda Arkiv, Byarkiv litt. A.
- 218 LUF A 3154.
- 219 Thölin 1965 s. 56.
- 220 Bergstrand 1960 s. 41.
- 221 Bergstrand 1970 s. 63.
- 222 NEU 8616, även tryckt i Pedersen 1944 s. 48ff.
- 223 NEU 7673.
- 224 Schmidt 1966 s. 169.

- 225 Reimer 1912 s. 242.
- 226 NEU 7340.
- 227 Schmidt 1966 s. 169.
- 228 Begtrup IV 1806 s. 819.
- 229 Dröhse 1907 s. 80.
- 230 Herlufsholms Birks Tingbog 1959 s. 177.
- 231 DWA lexikograf, saml. Belägget från Der Westpreusse. Jg. 1966 nr. 34 s. 13.
- 232 Samling af Sweriges gamla lagar XII s. 410.
- 233 Hanssen 1952 s. 44ff.
- 234 Solberg 1915-16 s. 386f.
- 235 EU 41263.
- 236 Szabó 1970 s. 41.

Kap IV

- 1 Se t. ex. LUF 6176; LUF 8441; LUF 12101.
- 2 Löbe u. å. s. 430.
- 3 Alnarps lantbruksmuseum nr 1480 s. 15.
- 4 LUF 9432.
- 5 LUF 4162.
- 6 Linné 1874 s. 141.
- 7 Linné 1745 s. 83.
- 8 Salander 1731 s. 113; se även Broocman 1736 s. 56; Faggot 1743 s. 12; Rückenskiöld 1796 s. 58ff.
- 9 J. Brauner 1756 s. 64.
- 10 Den kloka och förståndiga... 1774 s. 88.
- 11 Herr von Hohbergs... 1715 III s. 98.
- 12 Oekonomischer Katechismus... 1791 s. 17.
- 13 Des Herrn Buchoz... 1777 s. 208.
- 14 von Fischer 1753 s. 288.
- 15 Kalm 1753 s. 15.
- 16 Carleson 1769 s. 141.
- 17 Risingh 1671 s. 76.
- 18 Bernström 1960 sp. 688.
- 19 Granlund-Holm 1971 s. XXXIII, 131.
- 20 Wählin 1804 s. 76f.
- 21 Bergman 1838 s. 76.
- 22 Noring 1842 s. 427.
- 23 Ekenberg-Landin 1894 art. bolstermaterialier.
- 24 Florén 1832 s. 96f.
- 25 Veiledning til opdrætning... 1859 s. 11.
- 26 The Gentleman's Magazine Library 1884 s. 211. För belägget tackar jag professor Gösta Berg, Stockholm.
- 27 Lagergren 1922 s. 26. För belägget tackar jag professor Gösta Berg, Stockholm.

- 28 Edberg 1906 s. 188.
 29 LUF 3835.
 30 EU 13383.
 31 EU 27996.
 32 T. ex. KU 3702.
 33 Vår ungdoms Lund 1954. s. 70f.
 34 LUF 18561.
 35 Linnarsson 1948 s. 287.
 36 Linnarsson 1948 s. 287.
 37 LUF 18558. Fjädern behölls dock till stor del för egen förbrukning även här (EU 27242).
 38 EU 13341.
 39 LUF 18602.
 40 Sveriges Industri 1936 s. 392f.
 41 Boëthius-Heckscher 1938 s. 153, 171, 192, 198, 422f, 524f.
 42 Hanssen 1952 s. 330f.
 43 Sjöborg 1812 s. 72.
 44 Stjernswärd 1945 s. 70.
 45 Åhstrand 1768 s. 58; i något ändrad form även hos A. Ahlquist 1822 s. 415.
 46 Ekenberg-Landin 1894 art. bolstermaterialier.
 47 T. ex. år 1685 importerade Stockholm "pommersk duhn" och "pommersk fjäder"
 (Boëthius-Heckscher 1938 s. 153).
 48 Teuteberg-Wiegelmann 1972 s. 102.
 49 Højrup 1966 s. 113.
 50 Friis 1963 s. 523.
 51 Hamm 1852 s. 14.
 52 Forsberg 1952 s. 9.
 53 EU 10215.
 54 EU 13255.
 54b En annan viktig användning hade gåsens fjäderpennor, nämligen som skrivmaterial;
 en export av sådana förekom på 1700-talet från Skåne (Weibull 1923 s. 234f.).
 55 N. Hansson 1941 s. 28.
 56 Ekenberg-Landin 1894 art. Bolstermaterialier.
 57 Forsberg 1952 s. 9.
 58 Grundtvig 1909 s. 40.
 59 Wedel 1796 s. 56f.
 60 Egardt 1970 s. 33.
 61 Hildebrand 1879 s. 966. År 1474 kostade i Arboga en bolster 10 öre och ett höfdabols-
 ter 2 öre.
 62 Troels-Lund 1929-31 2 s. 146.
 63 Troels-Lund 1929-31 2 s. 147f.
 64 Kolsrud 1959 sp. 396.
 65 Bødker 1948 s. 110.
 66 Samlinger... 3. 1793 s. 215; för Danmarks del kan för övrigt hänvisas till Hald 1940
 passim; Hald 1943 passim. Det finnes endast ett fåtal svenska undersökningar, som tar
 upp sängkläderna till ingående behandling; detta i motsats till sängtyperna, som är
 noga undersökta. För Skånes del finnes dock ett par relativt omfattande arbeten.
 (Egardt 1970 passim; LUF A 899 passim; ang. äldre tider se Franzén 1958 passim.)

Noter, kap. IV

- 67 Barchaeus 1924 s. 78.
- 68 Tidström 1891 s. 8.
- 69 Linné 1874 s. 269.
- 70 Linné 1874 s. 98; se även Ehrensvärd 1959 s. 32.
- 71 Bringéus 1959 s. 103.
- 72 Ödman 1888 s. 14f.
- 73 Walterstorff 1935 s. 301.
- 74 Säve 1941 s. 98; ang. Öland i äldre tid se Raphael 1913 s. 17ff.
- 75 Jansson 1961 s. 118.
- 76 Walterstorff 1935 s. 301.
- 77 Broman 1912ff s. 367.
- 78 Walterstorff 1935 s. 298.
- 79 EU 1308.
- 80 von Möller 1881 s. 103.
- 81 Bruzelius 1876 s. 12.
- 82 LUF 18655.
- 83 Lindberg 1966 s. 6.
- 84 LUF 10310.
- 85 LUF 15211.
- 86 LUF 15211.
- 87 EU 15736.
- 88 LUF 10310.
- 89 Lovén 1957 s. 16f. Förklaringen av termen bärstuga från Rietz 1862-67 s. 698.
- 90 EU 501; LUF 15211.
- 91 Bruzelius 1877 s. 3.
- 92 LUF 18609; EU 15736.
- 93 LUF 6830.
- 94 LUF 7977.
- 95 LUF 3835.
- 96 LUF 18576.
- 97 ULMA 28634; se även Lithberg 1907 s. 147.
- 98 LUF 9796; se även Bruzelius 1877 s. 4.
- 99 LUF 9856; jfr. "Det var endast de rika, som hade råd att bestå sig med dunbolstrar och silver" (EU 2799).
- 100 Egardt 1970 s. 37f.
- 101 Egardt 1970 s. 22ff, 47.
- 102 Paulsson 1950 s. 133.
- 103 Ekenberg-Landin 1894 art. Bolstermaterialier.
- 104 Nylén 1969 s. 74.
- 105 Paulsson 1950 s. 133.
- 106 HdA art. Feder.
- 107 T. ex. LUF 14129; EU 1308; Grundtvig 1909 s. 41.
- 108 M. Weibull 1888 s. 95.
- 109 Stavenow-Hidemark 1971 s. 192.

Kap V

- 1 På vissa håll på kontinenten, där en tvångsmatning av gässen varit inställd på hypertrofi av levern s. k. foie gras, har dock det egentliga köttet kommit i andra hand. Ängövriga kosthållsprodukter från de skånska gässen, se Genrup 1971 passim; LUF A 4008 passim.
- 2 Bringéus 1970 s. 11.
- 3 Stjernswärd 1938 s. 165.
- 4 LUF 11166.
- 5 Johnsson 1931 s. 128.
- 6 Forsberg 1963 s. 51.
- 7 Säve 1941 s. 98.
- 8 DAL 3832.
- 9 EU 13364.
- 10 Allmänt om problemet försäljningsområde - omland se Svensson 1967 passim och där hänvisad litteratur.
- 11 Svensson 1963 s. 106. I detta sammanhang kan även nämnas de nya kommunikationsmedlens betydelse för handeln med ägg: "Men denna matmiljö förblev ej oförändrad. Under 1800-talets senare del kommer en mejerikultur, som gör Skåne till en mjölk-, smör- och ostprovins. Äggen kunde man nu exportera och äggmaten blir inte längre något typiskt skånskt." (Bringéus 1972 s. 29.)
- 12 Tidskrift för lantmän 1888 s. 207.
- 13 Hammarström 1970 s. 71-78.
- 14 SAFT 1908 s. 22.
- 15 Svensson 1942 passim; Svensson 1963 passim; Genrup 1971 passim; Genrup 1973 passim. Förutom vid nämnda årshögtider har gäsen kunnat förekomma t. ex. vid gravöl (Hagberg 1937 s. 435).
- 16 ULMA 20131.
- 17 Berg 1932 s. 131.
- 18 Gudjónsson 1941 s. 109.
- 19 LUF A 3360 s. 57f.
- 20 Stjernswärd 1945 s. 70; Genrup 1971 s. 109; se även Hagdahl 1879 s. 126. Lackade gäss är att se som en övergångsform mellan färskvara och konservering. Gässen har kunnat hålla sig färska 3-4 månader. Jfr. EU 28953 (neddoppning av köttet i talg eller paraffin).
- 21 EU 13266.
- 22 Hörnlén 1927 s. 116.
- 23 EU 27996.
- 24 Gåsbrösten hade i norra Sverige sin motsvarighet i tjäderbrösten (Linné 1929 s. 57f, 63).
- 25 Berg 1962 passim.
- 26 Löfström 1943 s. 12f. Skepparen, som åsyftas, kom från Kivik. Han levde fram till år 1866.
- 27 LUF 7625.
- 28 Funkqvist 1919 s. 115.
- 29 EU 14396; ULMA 20745.
- 30 Se t. ex. Mayerhofer-Pirquet 1923 art. Gansfleisch.

- 31 Nämnda hushållsregel har behandlats av Egardt 1957 passim.
- 32 Steensberg 1959 sp. 389.
- 33 Ellekilde 1943 s. 94, 173.
- 34 A. Olsson 1965 sp. 121ff och där hänvisad litteratur.
- 35 Ellekilde 1943 s. 96.
- 36 Troels-Lund 1929-31 5 s. 20f.
- 37 Fjellström 1970 s. 58.
- 38 Risingh 1671 s. 75f.
- 39 Warg 1759 s. 208-218, 261.
- 40 Stjernswärd 1945 s. 61ff.
- 41 Kallenberg 1928 s. 45.
- 42 Cawallin 1855 s. 195.
- 43 Svensson 1942 s. 118.
- 44 Olaus Magnus 1909ff, 19:10 s. 107.
- 45 Wigström 1949 s. 31.
- 46 SAOBA Klinghammer art. Salt-mads-fad. Jfr. Bruzelius 1876 s. 15; 1877 s. 7; LUF A 4007 passim.
- 47 Skåne: Klinghammer 1841 s. 58; Bruzelius 1877 s. 5; LUF 12597.
Halland: A. Carlsson 1928 s. 26; se vidare Berg 1969 passim.
- 48 Se t. ex. Troels-Lund 1929-31 10 s. 79.
- 49 Nielsen 1933 s. 560.
- 50 Samling... IX s. 470; jfr. svinen, som ofta fanns i så stora mängder i städerna, att man var självförsörjande (Szabó 1970 s. 52f och där anförd litteratur).
- 51 Boëthius-Heckscher 1938 s. 155; se även Berg 1939 s. 301f.
- 52 Boëthius-Heckscher 1938 s. 244, 265, 270.
- 53 Flintberg 1789 s. 232. För belägget tackar jag professor Gösta Berg, Stockholm.
- 54 Morén 1953 s. 159; Weibull 1923 s. 234f.
- 55 Sjöborg 1812 s. 72.
- 56 Hanssen 1952 s. 330f, 362ff. I närhandel var gässen ofta färska: "När slaktade gäss försäljas, plär man dem ej salta." (Dahlman 1743 s. 143.)
- 57 Hanssen 1952 s. 349.
- 58 Bodell 1970 s. 129.
- 59 Utterström 1957 s. 71.
- 60 Utdrag utur alle... 2. s. 892.
- 61 Ropeid 1973 s. 2.
- 62 Svensson 1942 s. 118.
- 63 Norges land och folk 1885 s. 91.
- 64 Bricka 1884 s. 162.
- 65 Højrup 1966 s. 113.
- 66 Nørgaard 1946 s. 110.
- 67 Reimer 1912 s. 240.
- 68 H. Ussing 1917 s. 40.
- 69 Siggaard 1930 s. 187.
- 70 Hamm 1852 s. 72.
- 71 Teuteberg 1972 s. 102.
- 72 Oekonomischer Katechismus... 1791 s. 2; jfr. dock Abel 1962 s. 218f.
- 73 Teuteberg 1971 s. 133.

74 M. P. Nilsson 1915 s. 166.

75 Irsigler 1972 s. 646.

Kap VI

1 Heckscher 1936 s. 3f.

2 Utterström I 1957 s. 22-68.

3 Se t. ex. Juhlin-Dannfelt 1926 passim; Åmark 1920 passim.

Skrifter från Folklivsarkivet i Lund

(CWK Gleerup i distribution):

1. John Pape, *Kloka flickan från Vallåkra*. Lund 1949. 176 sid.
2. Johan Pettersson, *Kupolbyggnader med falska valv*. Engl. summary. Lund 1954. 56 sid.
3. Norden och kontinenten. *Föredrag och diskussioner vid Trettonde nord. folklivs- och folkminnesforsarmötet i Lund 1957*. Deutsches Ref. Lund 1958. 208 sid.
4. Karl Mattisson, *Det sydsvenska halmtaket*. Deutsches Ref. Lund 1961. 179 sid.
5. Axel Hörlén, *Knyppling och knypplerskor i södra delen av Ingelstads härad*. Deutsches Ref. Lund 1962. 136 sid.
6. Nils-Arvid Bringéus, *Brännodling. En historisk-etnologisk undersökning*. Engl. summary. Lund 1963. 183 sid.
7. Viktor Åkerman, *Minnen och anteckningar från Gärdslövs och Önnarps pastorat*. Deutsches Ref. Lund 1965. 153 sid.
8. Selma Frode Kristensen, *Vid brunnen. En kulturbild från sekelskiftet*. Deutsches Ref. Lund 1966. 127 sid.
9. Artur Larsson, *Hur annorlunda då. Minnen från ett samhälle på Söderslätt*. Deutsches Ref. Lund 1967. 103 sid.
10. Gabrielle Jeansson och Inga Kindblom, *Kring livets högtider i Örkel-ljunga församling*. Engl. summary. Lund 1968. 95 sid.
11. Sven B. Ek, *Nöden i Lund. En etnologisk stadsstudie*. Engl. summary. Lund 1971. 240 sid.
12. Gabrielle Jeansson och Renée Valeri, *Viken, äldre bebyggelse och miljö*. Engl. summary. Lund 1972. 95 sid.
13. Anders Gustavsson, *Kyrktagningsleden i Sverige*. Deutsches Ref. Lund 1972. 338 sid.
14. Ernst Walerius, *Pottemaker Krukmakare Kakelugnsmakare i Falkenberg*. Deutsches Ref. Lund 1973. 185 sid.
15. Monika Minnhagen, *Bondens bostad. En studie rörande boningslängans form, funktion och förändring i sydöstra Skåne*. Deutsches Ref. Lund 1973. 161 sid.
16. Kurt Genrup, Gåsskötsel. *En etnologisk studie med särskild hänsyn till skånska förhållanden*. Deutsches Ref. Lund 1975. 235 sid.

Gåsskötsel har långt fram varit en viktig binäring i de sydsvenska slättbygderna och särskilt i Skåne. Mot en historisk bakgrund skildrar författaren gåsskötselns utformning och organisation i skiftande miljöer och belyser också avsättningen av fjäder och kött.

Liber

Gleerups

ISBN 91-40-04059-3